

Journal of Studies on Iranian-Islamic City Vol 61, Autumn 2025

Managing Editor: *Ali Ranjbaraki (Ph.D)*

Editor in Chief: *Hossein Kalantari Khalilabad (Ph.D)*

Scientific Assitant: *Mohammad Ghasemi Siyani (Ph.D)*
& *Masoud Dadgar (Eng)*

Internal Manager: *Maryam Bayeh*

Page Layout: *Shohreh Soltan Mohammadi*

Printer: *Iran Kohan Digital Printing*

Editors:

Persian: Vahid Taghinejhad

English: Fatemeh Bornaki (Ph.D)

Editorial Board:

M.R. Bamanian (Ph.D)

M. Behzadfar (Ph.D)

I. Ghasemi (Ph.D)

H.Khalilabad Police Station (Ph.D)

M. Masoud (Ph.D)

A. Meshkini (Ph.D)

Y.Mohammadifar (Ph.D)

J. Pakzad (Ph.D)

A. Pour Ahmad (Ph.D)

M.R. Pour Jafar (Ph.D)

M. Sartipipour (Ph.D)

P. Shah Hosseini (Ph.D)

I. Zarghami (Ph.D)

Indexed and abstracted in: *Islamic World Science Citation Center*
(www.isc.ac) & *Scientific Information Database* (www.sid.ir)

Address: Institute for Humanities and Social Studies, No 47, Nazari St., Daneshgah St., Enqelab-e

Eslami Ave., Tehran, Iran.

P.O. Box: 13145 1316_

Tel: (+98) 21 66497561 2_

Fax: (+98) 21 66492129

E-mail: iic@ihss.ir

iic.ihss.ac.ir

A Critical Reading of the Islamic City and Architecture in the Thought of Seyyed Hossein Nasr

Amir Arsalan Moradi Sangachini *

Hamid Reza Saremi **

Khatreh Moghani Rahimi ***

In the contemporary era, architecture and urbanism in the Islamic world face profound crises of meaning, identity, and spatial coherence under the influence of modernity. This study offers a critical reading of Seyyed Hossein Nasr's thought to examine its theoretical potential for analyzing these challenges. Using qualitative critical content analysis, the research focuses on Chapters Thirteen and Fourteen of *Islam in the Modern World*. The findings reveal that Nasr conceptualizes Islamic architecture and the Islamic city through key notions such as unity (tawhīd), sacredness, spatial flexibility, and the harmonious relationship between human beings and nature, while strongly criticizing modern architecture for its detachment from meaning and the sacred. At the same time, the analysis shows that Nasr's framework remains largely philosophical and normative, offering limited engagement with contemporary social, economic, and institutional realities. The study concludes that Nasr's thought provides a powerful critical framework whose relevance today depends on translating its concepts into analytical and practical criteria for contemporary urban design and policy.

Keywords: Islam in the Modern World; Seyyed Hossein Nasr; Islamic City; Islamic Architecture; Islamic Urbanism

Introduction

In the contemporary period, the Islamic world has faced multiple challenges resulting from its encounter with modernity, including cultural, social, environmental, and epistemological transformations. Modernity, characterized by instrumental rationality, secularism, individualism, and a rupture from sacred traditions, has reshaped human modes of existence and meaning. These transformations are clearly reflected in architecture and urbanism, where functionalism, economic logic, and technological determinism have contributed to spatial fragmentation, loss of identity, and the erosion of symbolic and spiritual dimensions of the built environment. As material expressions of worldview, architecture and the city have become central arenas in which tensions between tradition and modernity are manifested. In response to this condition, several Muslim thinkers have critically reassessed modernity through a renewed engagement with Islamic intellectual and spiritual traditions. Among them, Seyyed Hossein Nasr occupies a distinctive position. Drawing on Islamic philosophy and metaphysics, Nasr develops a comprehensive critique of modern civilization and its desacralized conception of knowledge, nature, and art. In *Islam in the Modern World*, he argues that Islamic architecture is not merely functional or

* M.A Student in Urban Planning, Department of Urban Planning, Faculty of Arts and Architecture, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran.

a.moradisangachini@modares.ac.ir

<http://orcid.org/0009-0009-7099-629x>

** Corresponding Author: Associate Professor in Urban Planning, Department of Urban Planning, Faculty of Arts and Architecture, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran.

saremi@modares.ac.ir

<http://orcid.org/0000-0002-3625-7268>

*** Ph.D. Student, Department of Urban Planning, Faculty of Arts and Architecture, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran.

k.moghanirahimi@modares.ac.ir

<http://orcid.org/0000-0002-1791-797x>

aesthetic, but a concrete expression of a sacred cosmology rooted in tawhid, reflecting unity, harmony, and metaphysical order. From Nasr's perspective, the Islamic city embodies a unified worldview in which work, worship, education, family life, and nature are integrated into a meaningful whole. Urban space is therefore not simply a setting for material life, but a medium for spiritual formation and the manifestation of sacred order. Despite the importance of this perspective, Nasr's ideas are often treated descriptively or idealistically in architectural discourse rather than critically examined as an analytical framework for contemporary urban issues. This study addresses this gap by exploring how Nasr's key concepts, particularly unity, meaning, and the human-environment relationship, can inform a critical analysis of modern architecture and urbanism in the Islamic world.

Methodology

This study adopts a qualitative research design aimed at critically examining Seyyed Hossein Nasr's ideas on Islamic architecture and the Islamic city and assessing their analytical relevance for contemporary architectural and urban debates. Given the theoretical nature of the research and its focus on philosophical texts, the study employs qualitative critical content analysis as its main methodological approach. This method allows for the systematic extraction, interpretation, and evaluation of key concepts embedded in complex theoretical texts, while also identifying both their conceptual strengths and limitations. The primary source of analysis is the book *Islam in the Modern World* by Seyyed Hossein Nasr. The research focuses specifically on Chapters Thirteen and Fourteen, as these chapters directly address issues related to Islamic architecture, the Islamic city, the relationship between human beings and the built environment, and critiques of modern architecture and urbanism. The selection of these chapters was informed by a review of existing literature, which indicated that they have rarely been examined independently and analytically within architectural and urban studies.

To enhance the credibility and consistency of the analysis, the coding process involved continuous comparison between extracted concepts and the original text. Conceptual extraction continued until theoretical saturation was reached and no new significant themes emerged. In addition, selected interpretations were reviewed by a researcher familiar with Islamic philosophy and qualitative research methods in order to ensure coherence and fidelity to the original text. This methodological framework enabled a structured and critical engagement with Nasr's thought while maintaining analytical rigor.

Findings

The findings indicate that Nasr understands the relationship between human beings and the built environment as deeply symbolic and reflective. He argues that the external spatial environment mirrors the internal spiritual and intellectual condition of human beings, and that the visual disorder and loss of beauty in contemporary cities of the Islamic world reflect deeper epistemological and moral crises. This perspective offers a strong critique of modern urbanism by linking spatial fragmentation and aesthetic degradation to the loss of sacred meaning. However, the analysis shows that Nasr largely presents this relationship as one-directional, from the inner state of the human being to the external form of space. The active role of architectural space in shaping human behavior, perception, and spiritual experience is not fully developed within his theoretical framework.

Another key finding concerns Nasr's emphasis on unity and tawhid as the foundational principles of Islamic architecture and the Islamic city. Unity, in his view, is not merely a theological doctrine but the metaphysical basis of all Islamic arts. In architecture, it is expressed through coherence and harmony among spatial elements, the integration of major urban institutions such as the mosque, market, school, and home, and the close relationship between the city and nature. While this articulation provides a compelling philosophical vision, the findings suggest that Nasr's discussion remains primarily symbolic

and formal. He devotes limited attention to the social, economic, and institutional mechanisms that shape urban space in contemporary contexts and often undermine the realization of such unity.

Finally, the findings demonstrate that Nasr locates the root of architectural and urban crises in the secularization of knowledge and the loss of sacred science. He argues that in traditional Islamic civilization, disciplines such as geometry and mathematics were inseparable from metaphysical meaning and served as means of manifesting divine order in space. In contrast, modern architecture reduces form and material to purely functional and economic categories. Although this diagnosis offers a profound philosophical critique, the analysis shows that Nasr provides limited engagement with the potential for reinterpreting contemporary science and technology within a meaningful architectural framework.

Overall, the findings indicate that Nasr's thought offers a rich philosophical critique of modern architecture and urbanism grounded in unity, sacredness, and meaning. Its contemporary relevance, however, depends on translating these concepts into analytical and practical frameworks capable of addressing the social, economic, and institutional realities of modern cities.

Conclusion

This study has critically examined Seyyed Hossein Nasr's reflections on Islamic architecture and the Islamic city through an in-depth analysis of Chapters Thirteen and Fourteen of *Islam in the Modern World*. The findings demonstrate that Nasr offers a coherent philosophical framework for understanding architecture and urban space as expressions of a sacred worldview rooted in unity, meaning, and metaphysical order. By emphasizing concepts such as tawhid, sacredness, spatial flexibility, and the harmonious relationship between human beings and nature, Nasr provides a powerful critique of modern architecture and urbanism, which he views as products of a desacralized and fragmented conception of reality. At the same time, the critical analysis reveals important limitations in Nasr's theoretical approach. His interpretation of the human-environment relationship is largely unidirectional, portraying the built environment primarily as a reflection of human spiritual and intellectual conditions. This perspective underestimates the formative and educative role of architectural space in shaping human behavior, perception, and ethical sensibilities.

Overall, this research concludes that Nasr's thought should be understood less as an operational model for urban design and more as a critical and normative framework that exposes the deeper epistemological and ethical dimensions of architectural crises. The contemporary relevance of his ideas depends on their reinterpretation and translation into analytical tools and design principles capable of engaging with present-day social and institutional contexts. Such a translation would allow Islamic architecture to move beyond symbolic revivalism toward a meaningful and context-sensitive engagement with the challenges of modern urban life.

References

De Paris, S. R., & Lopes, C. N. L. (2018) Housing flexibility problem: Review of recent limitations and solutions. *Frontiers of Architectural Research*, 7(1), 80-91.

<https://doi.org/10.1016/j.foar.2017.11.004>.

Esmaili, H. (2017) A review on political thoughts of Seyyed Hossein Nasr from the past to the present. *Historical Studies*, 14(55), 11. <http://www.magiran.com/p1739207> [In Persian].

Farshchian, A., & Shajari, M. (2017) A critical evaluation of Seyyed Hossein Nasr's view on the essential characteristics of Islamic architecture. *Contemporary Wisdom*, 8(3), 91-110.

<https://doi.org/10.30465/cw.2017.2878> [In Persian].

Farsi Astaneh, N., Haghghatbin, M., & Rahbarnia, Z. (2022) The impact of human and environmental components on the occurrence of interaction in the landscape. *MANZAR, the Scientific Journal of Landscape*, 14(61), 76-89.

<https://doi.org/10.22034/manzar.2022.325091.2177> [In Persian].

Ghasemi, E., Khatami, S. M., Motia, M., & Pourjafar, M. (2024) Recognizing dimensions and characteristics of spiritual urban space. *Armanshahr Architecture & Urban Development*, 16(45), 73-93. <https://doi.org/10.22034/aaud.2022.343355.2670> [In Persian].

Ghanei, R., & Hosseini, S. H. (2015) Challenges of modern science from the perspective of Dr. Nasr. *Philosophy of Science*, 5(9), 101-112. https://journals.ihcs.ac.ir/article_1730.html [In Persian].

Harvey, D. (1978) The urban process under capitalism: A framework for analysis. *International Journal of Urban and Regional Research*, 2(1-3), 101-131.

Nasr, S. H. (2001) *Eslam dar asr-e motejadded* (A. Aram, Trans.). Tehran: Tarh-e No. [In Persian].

Nasr, S. H. (2004) *Ensan va tabiat: Bohran-e manavi-ye ensan-e motajadded* (A. Gowahi, Trans.). Tehran: Daftar-e Nashr-e Farhang-e Eslami. [In Persian].

Nasr, S. H. (2010) *Honar va manavyyat-e Eslami* (R. Qasemian, Trans.). Tehran: Moassese-ye Entesharat-e Hekmat. [In Persian].

Olfati, A., Zamani, S. S., & Mousavimoghadam, S. R. (2022) A study of the sacred arts of architecture and poetry in the Yarsan religion based on the ideas of Seyyed Hossein Nasr and Traditionalists. *Journal of Kurdish Literature*, 7(2), 71-90.

<https://doi.org/10.34785/J013.2022.836> [In Persian].

Pourjafar, M. R., Pourjafar, A., & Safdari, S. (2015) Various types of Islamic city and pointing out to defining the major aspects of ideal Islamic city. *Journal of Researches in Islamic Architecture*, 3(3(8)), 20-21.

<https://sid.ir/paper/409703/en> [In Persian].

Organized Visual Entanglement of the Ornamentation of the Dadoes and the Main Prayer Hall's Dome Underside in the Hakim Mosque, with an Emphasis on Non-Euclidean Geometry¹

Keyhane Raeisi *

Iman Zakariaee Kermani **

Jalil Jokar ***

Samad Najarpour Jabari ****

The criterion of entanglement in architectural ornamentation, particularly in geometric forms, enhances the richness of user experience and creates multiple semantic layers within a space by stimulating visual perception and improving the visual quality of the building. Entanglement helps ornamentation present valuable information more effectively to the audience. This criterion is examined in the Hakim Mosque of Isfahan, a Safavid masterpiece characterized by rich ornamentation and diverse dadoes. Accordingly, this research aims to analyze the visual entanglements of the ornamentation in the main dome's underside prayer hall (shabestan) and seeks to answer the primary question: What role does the visual entanglement of the ornamentation in the main dome's underside prayer hall of the Hakim Mosque play in the legibility of the architecture and spatial functionality? This research is applied in terms of objective and descriptive-analytical in terms of methodology. The data collection methods include library, internet, and field research. Data analysis is conducted using fractal geometry and software. After analyzing the entanglement of patterns in the dadoes of the main dome's underside prayer hall, it was concluded that these patterns exhibit a relatively high degree of entanglement compared to the dadoes of adjacent subsidiary prayer halls. Moreover, this degree of entanglement is consistent with the entanglement of the main dome's underside ornamentation. Consequently, this feature distinguishes the main prayer hall, adds to its grandeur, and attracts more audience attention than adjacent prayer halls. Additionally, due to their organized fractal characteristics (self-similarity) and informational quality, these patterns establish a connection between the audience and the forms and surfaces, thereby improving spatial functionality.

Keywords: Entanglement, Organized Structure, Fractal Dimension, Self-Similarity, Hakim Mosque.

1. This article is based on the master's thesis of "Keyhane Reisi" titled "Analysis of Fractal Geometry System in The Maqeli Patterned Tiles of Hakim Mosque in Isfahan" supervised by Dr. "Iman Zakariaee" and Dr. "Jalil Jokar" and advised by Dr. "Samad Najarpour" which was done at the faculty of Handicrafts, Isfahan University of Art.

* PhD Student in Art Research, Faculty of Advanced Art Research, Isfahan University of Art, Isfahan, Iran.

k.raeisi@au.ac.ir

<http://orcid.org/0009-0005-7485-4716>

** Corresponding Author: Associate Professor, Carpet Department, Faculty of Handicrafts, Isfahan University of Art, Isfahan, Iran.

i.zakariaee@au.ac.ir

<http://orcid.org/0000-0001-5337-7811>

*** Instructor, Faculty of Handicrafts, Isfahan University of Art, Isfahan, Iran.

j.jokar@au.ac.ir

<http://orcid.org/0009-0004-2995-1050>

**** Associate Professor, Department of Calligraphy and Painting, Faculty of Handicrafts, Isfahan University of Art, Isfahan, Iran.

s.najarpour@au.ac.ir

<http://orcid.org/0009-0001-6213-9580>

Introduction

Traditional architecture, by establishing a relationship between human and building, introduces ornamentation as an essential component of this relationship. The entanglement of ornamentation in historical buildings demonstrates the harmony between art, engineering, and the artisans' skill, thereby contributing to a better understanding of space. Fractal geometry (which traditional artists have subconsciously derived from nature) provides a quantitative tool for analyzing this entanglement. The case study for this research is the Hakim Mosque of Isfahan, specifically the dadoes of the southern iwan and the main dome's underside prayer hall. The primary objective is to analyze the role of visual entanglement of ornamentation in architectural legibility and spatial functionality. Research questions include "the exact type and degree of entanglement" and "its effects." The significance and necessity of this research lie in analyzing entanglement, visual richness, and the characteristics of geometric patterns in traditional Iranian architectural ornamentation from the perspective of non-Euclidean geometry to better understand these patterns, their perceptual effects on the audience, and to explore hidden semantic layers and the intellectual roots of traditional artists a fundamental issue in interdisciplinary studies of art and architecture. Studies of traditional examples within common approaches are often based on technical, semiotic, or aesthetic concepts, with less attention paid to methodologies related to hidden geometry, especially non-Euclidean geometries. Given that living in an entangled (complex and fractal-like) world requires possessing quantitative and structured tools for measuring this entanglement, applying fractal geometry as one of the quantitative analysis methods plays a significant role in understanding the visual systems governing traditional ornamentation. The methodology based on fractal geometry, while providing a theoretical and practical gateway for researchers in the field of art (especially in architectural studies), can also prove effective in contemporary modernist designs by maintaining continuity with authentic traditions, paving the way for integrated approaches between historical authenticity and innovation.

Research Methodology

This research is applied in terms of objective and descriptive-analytical in terms of methodology. Data collection methods include library, internet, and field research, and software was used for data analysis. The selected samples are initially analyzed to identify the type of entangled pattern using the principles of fractal geometry (self-similarity). Subsequently, their fractal dimension is calculated using the box-counting method via Fractalyse software to quantify the degree of entanglement. This involves linearizing the patterns using AutoCAD to examine their self-similarity. The patterns are then converted into shapefiles using ArcMap software and imported as vector files into Fractalyse, where the fractal dimension is computed using the box-counting method and logarithmic formula. Before calculating the dimension in the software settings, the maximum and minimum sizes must be entered, which depend on the image dimensions. The minimum size is typically set to 1, ensuring fine details are included in the analysis. The maximum value is approximately 1/3 to 1/4 of the longest side (length or width) of the input image. In this method, a grid of boxes is overlaid on the image, the number of boxes along the grid is counted ($1/s$), and the number of boxes covering the image ($N(s)$) is also counted. The fractal dimension (D_b) is calculated as follows (Bovill, 1996: 41-42):

$$D_b = (\log(N(S_2)) - \log(N(S_1))) / (\log(1/S_2) - \log(1/S_1))$$

In the next step, the box size is halved, doubling the number of boxes along the grid, and the boxes covering the image are counted again. The placement of the grid and the calculation of the dimension are performed automatically by the software. Sample calculations are provided in . Since fractal dimension calculation is

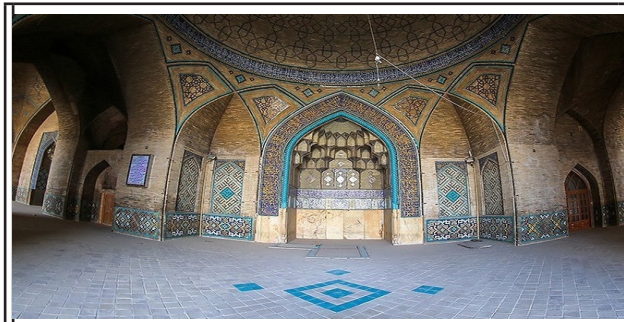

a gradual process, for greater accuracy, the box size must be progressively reduced to approximately fit the pattern. The software continues this process down to the smallest box size that fits the pattern. In this research, four stages of this process are illustrated. A scatter plot with coordinates $\text{Log}(N)$ and $\text{Log}(1/S)$ is generated, and a straight line is fitted to the points using the software. The slope of this line equals the exact fractal dimension. In the manual box-counting method using the formula over four stages, three different dimension values are obtained. Based on the $\text{Log}(1/S)$ versus $\text{Log}(N)$ plot generated by the software, the slope of the line between points that have the least deviation from linearity is calculated. This value will be the closest to the fractal dimension (manual calculation may involve minor errors due to rounding compared to software calculation). This method is called differential box-counting (Ansari & Pandey, 2020:1473). The dimension calculation for all samples is performed using this method. The fractal dimension is a number between 1 (a straight line) and 2 (a fully filled two-dimensional plane). A pattern with a dimension midway between a line and a surface, i.e., a fractal dimension of 1.5, is termed a (mid-range) fractal. The more complex the fractal, the closer its dimension approaches 2; the less complex, the closer it approaches 1 (Salingaros, 2022: 189).

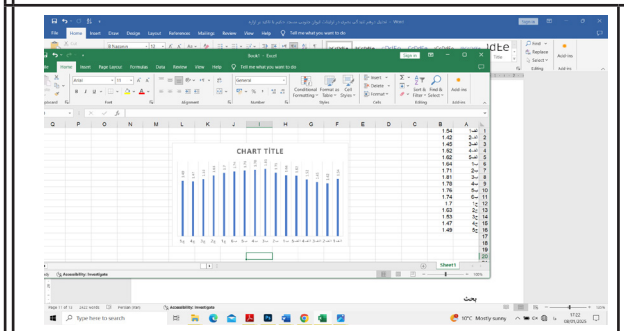
Discussion and Conclusion

Entangled ornamentation plays a significant role in the quality of architectural space, the most important of which is the enhancement of qualitative attributes. Moreover, it bestows identity upon the space. With the emergence of ornamentation, many qualitative attributes of space such as artistic quality, imagination, entanglement, and variety are elevated. Therefore, the degree and type of entanglement must be carefully examined. Entanglement introduces ambiguity into ornamentation; the greater this ambiguity, the higher the capacity for imagination and wonder evoked in the audience. The use of fractal patterns as organized entangled structures can create harmonious yet engaging spaces for the audience. Based on the analyses conducted on the dadoes of the main dome's underside prayer hall, the plotting of the entanglement diagram for the dadoes of the southeastern and southwestern prayer halls, and their comparison, the ornamentation of the dado and the dome underside of the main prayer hall possessing high entanglement attracts the audience and imparts grandeur and visual richness to that part of the building. On the other hand, due to the organized nature of the entanglement, this ornamentation neither confuses nor fatigues the audience and does not carry superfluous information. High organized entanglement endows the ornamentation with a distinct character. According to the figure, the degree of entanglement of the dadoes in the main dome's underside prayer hall is higher than that of adjacent prayer halls. Consequently, it possesses a greater capacity to attract the audience and induce pause within that space; the audience subconsciously spends time exploring these entanglements and acquiring information. Furthermore, this higher entanglement compared to adjacent spaces indicates the important and primary function of this space relative to other spaces within the building. In effect, the main prayer hall is distinguished from its surrounding areas. Since the fractal dimension calculation has been performed on the linear patterns of the images, image quality does not affect the dimension value (because fractal dimension is directly influenced by lines, fractures, and edges). Image scales are directly related to the maximum and minimum input thresholds of the software and thus influence the research results. Therefore, efforts have been made to account for this factor, ensuring that the sizes of images input into the software are approximately uniform. Of course, the increasing or decreasing trend of the dimension is of primary interest in this research. Among the research limitations are potential errors inherent in the box-counting method, the absence of perceptual data, and the limited generalizability from a single historical case study.

The main prayer hall (shabestan) and subsidiary prayer halls

-Main Prayer Hall- Southwestern Prayer Hall
Southeastern Prayer Hall

Based on the analyses conducted on the entanglement of the dado ornamentation in the main dome's underside prayer hall of the Hakim Mosque and the comparison of their degree of entanglement with adjacent prayer halls, it is concluded that the dados in this section possess a high degree of entanglement, and this degree is consistent with the entanglement of the ornamentation of the main dome's underside. This high entanglement, in addition to demonstrating the harmony between ornamentation and building function and enhancing its visual richness, attracts the audience to this area as the main space of the iwan. Furthermore, due to the structural information resulting from the entanglement, it retains the audience within that space. On the other hand, because of the harmony between the dado and dome underside ornamentation and the organized nature of the entanglement of these decorations, it creates a sense of harmony with the architecture in the audience; living forms such as the human body constitute an organized fractal form. The human brain, responsible for information processing, itself possesses an organized entangled structure. Therefore, it effectively communicates with information similar to its own structure.

Thus, entanglement, particularly in the form of fractal geometry, holds significant potential for transforming architecture both in terms of visual appeal and in promoting sustainable, user-friendly environments. This characteristic is abundantly found in Safavid architecture. Consequently, traditional architects, with sufficient skill and through the execution of robust, rich, and calculated ornamentation, have facilitated audience interaction with architectural spaces and, through ornamentation and the creation of entanglement within them, have clearly delineated spatial functions. The results and findings of this research help contemporary architects understand how to consciously employ organized entanglement not merely as a decorative element but as a tool for directing audience behavior (attraction, pause, and movement), replacing taste-based and arbitrary ornamentation with identity-based decoration.

- Alexander, C. (2004) *The Nature of Order* (Center for Environmental Structure, Berkeley, California).
- Ansari, F.A & Pandey, Y. (2020) Calculating Fractal Dimension of Gray scale and Color image by using DBC and RCC, *International Research Journal of Engineering and Technology*, 7(7), 1467-1673.
<https://doi.org/10.5815/IJIGSP.2017.03.04>.
- Ashraf Ganjavi, M. A., & Iranmanesh, M. (2023) Recognition of the Relationship between the Kushk and the Persian Garden from the Perspective of Fractal Geometry (Case Study: Kushks of Fathabad Garden in Kerman). *Manzar Magazine*, 16(67), 6-13.
<https://doi.org/10.22034/manzar.2024.425783.2265>.
- Aswathy, RK & Mathew, S. (2016) On different forms of self-similarity, *Journal of Chaos, Solitons & Fractals*, 87, 102-108.
DOI: 10.1016/j.chaos.2016.03.021.
- Bahrini, S. H., & Foroughifar, M. (2016) Physical Integration of the Central Area of Shiraz: Presenting Urban Design Strategies to Enhance Physical Cohesion Based on Complexity Theory. *Hoviate Shahr*, 28(10), 5-18.
Dor: 20.1001.1.17359562.1395.10.4.1.2.
- Bani Masoud, A. (2009) *Postmodernity and Architecture (A Study of Intellectual Currents in Contemporary Western Architecture 1960-2000)*. Isfahan: Khak Publications.
- Lesmoir-Gordon, N. (2010) *The Colors of Infinity, The Beauty and power of fractals*, Springer London Dordrecht Heidelberg New York.
DOI: 10.1007/978-1-84996-486-9.
- Losa G, Ristanović, D, Ristanović, D, Zaletel, I & Beltraminelli, S. (2016) From Fractal Geometry to Fractal Analysis, *Applied Mathematics*, 7(4), 346-354.
DOI: 10.4236/am.2016.74032.
- Salingaros, Nikos A. (2014) *Complexity in Architecture and Design*. *Oz Journal*, 36(1), 18-25.
DOI: 10.4148/2378-5853.1527.
- Salingaros, N. A. (2008) *A Theory of Architecture* (S. Zarrinmehr & Z. Motaki, Trans.). Tehran: Urban Planning and Architecture Studies and Research Center. (Original work published 2006).
- Salingaros, N. A. (2022) *The City from the Perspective of Fractal Geometry* (M. Babaei, Trans., 2nd ed.). Tehran: Samin Publications. (Original work published 2005).
- Sharifi, T., & Soleymani, B. (2021) The Role of Design Thinking Between Mind and Complexity. *Raypooye Visual Arts*, 4(4), 48-75.
<https://doi.org/10.22034/ra.2021.527575.1038>.
- Vahdat T., M., Yaran, A., & Mohammadi Khoshbin, H. (2020) Evaluation of Visual Preferences in Residential Facades (Case Study: Twelve Historical Houses in Tabriz). *Armanshahr Architecture & Urban Development*, 13(32), 175-187.
<https://doi.org/10.22034/aaud.2019.150473.1692>.

Measuring the Architectural Design Components of a Cultural–Artistic Hangout based on the Interaction of Female Artists and Citizens (Study Area: Women and Family Park in Dezful City)

Maryam Harbiyan *
Kourosh Momeni **
Maede Moghadam ***

شهریاران
فصلنامه علمی

Vol 61, Autumn 2025

According to Maslow's hierarchy of needs, social connections are one of the basic human needs, and if they are reduced, the health of society will be affected. One way to meet this human need is through communal spaces such as urban hangouts. Urban hangouts are important not only from an economic perspective but also from a cultural and social perspective. Today, there is a great need for such urban spaces and architectural structures that can meet the needs of today's people and become a lasting space that creates a sense of belonging and peace. On the other hand, for the activities of artists, especially in the field of handicrafts, the existence of a collective space for communication between artists and citizens is essential. In order to investigate the architectural components that affect the increase in social interactions, a study was conducted in the women's and family park in Dezful city. For this purpose, using descriptive–analytical and survey methods and distributing 278 targeted questionnaires, the attitudes of female artists and citizens of Dezful city about the architectural components of an effective cultural and artistic hangout to increase social interactions were collected. In this regard, the validity of the questionnaire designed by experts and university professors was confirmed and the reliability of the questionnaire was obtained with a Cronbach's alpha coefficient of 8/75. Then, it was analyzed using SPSS26 software and inferential statistics tests. The findings and results of this research indicate that the four priority components of climate, activity, culture, and physical play a prominent role in this matter. Also, the cultural component is more related to other components. How to establish a meaningful connection between the opinions of artists and citizens about architectural components that influence increasing social interactions is one of the most important results of this research.

Introduction

In addition to interpersonal dynamics, the existence of social connections also leads to physical and mental health. (Shojai and Dolabi, 2015). Humans ensured their health through social participation and physical activity. (Jennings & Bamkole, 2019) But now, with the neglect of public spaces, disregard for social and cultural values, disregard for communication and walking routes (Narvaez & Griffiths, 2012), and the tendency towards a car-based life, urban spaces have lost their utility. (Asadpour and et al, 2024) With the presence of people in urban spaces, the role of these spaces will become more prominent and their sociability will increase. (Shojaei and Partoi, 2015) A suitable cultural–artistic hangout that can respond to people's social desires and, with purposeful design, can move the audience through the space. (Kwon &

*M.A. of Architecture, Department of Architecture, Faculty of Architecture and Urban Planning, Jundi-shapur University of Technology, Dezful, Iran.

maryamharbian77@yahoo.com

<https://orcid.org/0009-0005-3398-8902>

** Corresponding Author: Associate Professor of Architecture, Department of Architecture, Faculty of Architecture and Urban Planning, Jundi-Shapur University of Technology, Dezful, Iran.

K_Momeni@jsu.ac.ir

<https://orcid.org/0000-0002-6978-3571>

*** Ph.D. student in Architecture, Department of Architecture, Faculty of Architecture and Urban Planning, Jundi-shapur University of Technology, Dezful, Iran.

moghadam13673@yahoo.com

<https://orcid.org/0009-0000-6545-0473>

Sailer, 2015) And create a space that, in addition to increasing communication, strengthens and preserves cultural and artistic works, can increase social interactions between artists and citizens. In this regard, the main question of the research is: What are the determinants of social interactions between female artists and citizens for prediction in the design of cultural-artistic hangouts?

Research Method

The present study is formed from two major concepts of social interactions and urban public space called cultural-artistic hangout. Among the studies that moved in this direction, the following can be mentioned: In their study titled "Identifying unsafe public spaces in urban neighborhoods and redesigning them with an approach to improving environmental security," Hamafar and Sasansara (2014) examined the conditions of neighborhoods and urban spaces, and as a result, identified the most harmful cases and provided solutions for improvement.

Pourabedini et al. (2014) in their study titled "Analysis of the social logic governing the spatial structure of the historical-cultural context of the neighborhoods of Boshraivieh in the Qajar period with a spatial syntax approach" state that the elements constituting the physical structure of the neighborhoods of Boshraivieh in the Qajar period were formed in order to meet the needs of the neighborhood residents and to preserve and strengthen their cultural-social identity.

Ramezani et al. (1403) in their study titled "Contexts and Factors Related to the Quality of Urban Life in District One Neighborhoods of Tehran: Application of a Multilevel Model" state that the feeling of social security has a significant relationship with the dependent variable, namely the quality of urban life.

A study of the research background shows that paying attention to the design of spaces based on social interactions is a fundamental approach and is of interest to designers. However, it is still limited to a specific field or, in some cases, is a general survey without detailed statistical analysis. What is of interest in this research is a comprehensive survey and the provision of an appropriate and flexible model for the design of collective spaces.

In this research, descriptive-analytical and survey methods have been used. The theoretical foundations of the research have been collected through library studies and reference to authoritative documents such as books and scientific journals, and through survey methods through questionnaires. A questionnaire with 53 questions was designed in four sections. The questionnaire was distributed in the women's and family park in Dezful city. Considering that about 1000 people visit this park daily, the sample size was considered to be 278 people according to the Cochran formula and Morgan table. Using the stratified probability sampling method, the sample population consisted of 40 artists, 6 professors from the Faculty of Architecture and Urban Planning visiting the park, and 232 citizens of Dezful. Also, interviews were conducted with female artists active in this park. The responses were analyzed in SPSS26 software with descriptive and inferential tests and by analyzing graphs and tables. The validity of the questionnaire was confirmed by the professors and the reliability of the questionnaire was 8.75 according to Cronbach's alpha in SPSS software.

Results

Table 1- Spearman correlation between components

Spearman correlation		Physical component	Climatic component	Activity component	Cultural component
Physical component	Correlation coefficient		0/291	0/508	0/664
	Sig		0/000	0/000	0/000
Climatic component	Correlation coefficient	0/291		0/296	0/338
	Sig	0/000		0/000	0/000
Activity component	Correlation coefficient	0/508	0/296		0/552
	Sig	0/000	0/000		0/000
Cultural component	Correlation coefficient	0/664	0/338	0/552	
	Sig	0/000	0/000	0/000	

Table 2- Friedman test between components

critierion	rank	Average
Climatic component	1	1/01
Activity component	2	2/05
Cultural component	3	2/95
Physical component	4	4/00

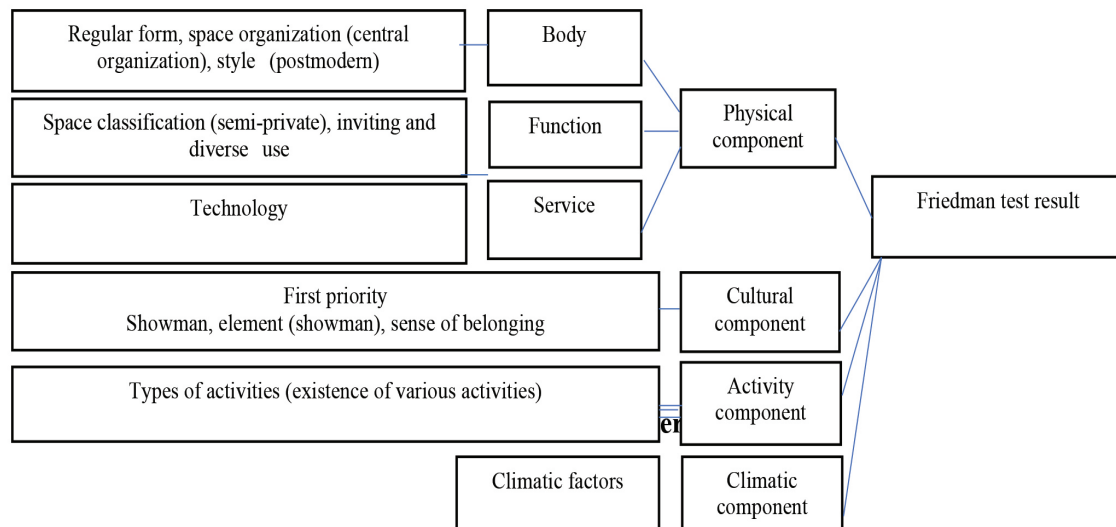

Figure 1 – Friedman test of the most significant sub-criteria

Table 3– Results of Spearman's correlation test (the most significant sub-criterion in the physical component)

	critrion	artists	Citizen	women	men
Physical component	Body	Pause space – semi-open space	Quality of materials – geometric elements	Pause space – semi-open space.	Semi-open space – quality and type of materials
		Correlation coefficient 0/480	Correlation coefficient 0/515	Correlation coefficient 0/493	Correlation coefficient 0/571
	Function	Creative space – security.	Flexibility – creative space	Readability – green space	Creative space – flexibility
		Correlation coefficient 0/567	Correlation coefficient 0/450	Correlation coefficient 0/401	Correlation coefficient 0/540
	Service	There is no connection	Welfare service space – technology.	Welfare service space – technology.	Welfare service space – technology.
			Correlation coefficient 0/482	Correlation coefficient 0/235	Correlation coefficient 0/629

Discussion and Conclusion

This research has come up with a proposed model for designing a cultural and artistic hangout based on the relationship between the artist and the citizens. Although this study was conducted in a specific location, given the nature of the research and the use of statistical analysis, it can be used as a model for designing cultural hangouts.

Based on the research findings, the following suggestions are made:

- Designing the space body in the form of a form with a central rule, combining open and semi-open spaces, and minimal use of completely closed spaces.
- Using elements reminiscent of the city's identity and history, in the sample under study: a design reminiscent of the streets, using bricks.
- Creating a mixed space of diverse uses to attract the audience to the main use center and instill a sense of security considering the key presence of women in the space.
- Considering climatic conditions, in the sample under study: using tree filters and water atmosphere to improve conditions in hot seasons.

References

Asadpour, Hajar; Ghale Noui, Mahmoud; Bahramian, Armin and Mohammadi, Mahmoud (2014) "Ranking the semantic-identity challenges of urban landscape in the Iranian urban planning system", Iranian Scientific Journal of Architecture and Urban Planning, 15th year, No. 1, pp. 43-57.

<https://www.magiran.com/p2782608>.

Pour-Abedini, Saeideh; Taghavi, Abed and Hashemi-Zarjabad, Hassan. (1402) "Analysis of the social logic governing the spatial structure of the historical-cultural context of the neighborhoods of Boshroieh in the Qajar era with a spatial syntax approach", Iranian-Islamic City Studies, Year 13, Issue 48, pp. 71-87.

DOI: 20.1001.1.2228639.1401.12.48.2.6.

Ramezani, Hamid; Hatami, Ali; Moti Haghshenas, Nader and Tofangchi Mahyari, Milad. (1403) "Contexts and factors related to the quality of urban life in the neighborhoods of District One of Tehran: Application of a multilevel model", Iranian-Islamic Urban Studies, Year 14, Issue 53, pp. 39-58.

<https://iic.ihss.ac.ir/Article/42146>.

Shojaei, Sadat and Pouya Dolabi (2015) "Pathology of the Design Quality of Public Spaces in Cultural Center Architecture", Second International Conference on Research in Engineering, Science and Technology, pp. 2-3.

Hamafar, Zahra and Ali Seifi Sasansar (1402) "Identifying unsafe public spaces in urban neighborhoods and redesigning them with an approach to improving environmental security (Case study: Narmak, Sanglaj, Kargar Shomali and Bagh Shater neighborhoods in Tehran)", Economics and Urban Planning, Year 4, Issue 3, pp. 72-87.

DOI: 10.22034/uep.2023.389188.1360.

Jennings, V. & Bamkole, O. (2019) The Relationship between Social Cohesion and Urban Green Space: An Avenue for Health Promotion, Int. J. Environ. Res. Public Health, 16(3), pp 452.

DOI: 10.3390/ijerph16030452.

Kwon, S. & Sailer, K. (2015) Seeing & being seen inside a museum & a department store, A Comparison study in Visibility & Copresence Patterns. In Proceedings of the 10th International Space Syntax Symposium, London.

Narvaez, L. & Griffiths, S. (2012) Configurational Economics, the Value of Accessibility in Urban Development, International Transaction Journal of Engineering, Management, & Applied Sciences & Technologies, 3(3), pp 293-309.

Investigating the Impact of Age-Friendly City Indicators on the Satisfaction Level of the Elderly in Iranian Cities (Case Study: Tehran)

Akbar Talebpour *

Mohammad Ghasemi Siani **

The increase in the number of elderly people and the necessity of paying attention to the needs of old age have made it essential to plan cities based on their needs; to the extent that the World Health Organization has designated the current decade as the Decade of Healthy Ageing and has obligated countries to follow the rules of age-friendly cities. The aim of this research was to investigate the impact of age-friendly city indicators on the satisfaction level of the elderly in Tehran using the theories of universal design (Ron Mace), behavior-oriented design (John Lang), public spaces (William Whyte), the right to the city (David Harvey), and spatial justice (Edward Soja). The statistical population of the study was the elderly residing in Tehran, from whom 400 individuals were selected as a statistical sample using the Cochran formula through random sampling, with an average age of 73 years. Data were collected through a 52-item questionnaire, 46 of which were related to the translation of the global age-friendly city indicators questionnaire, and its validity was confirmed through content validity and its reliability through Cronbach's alpha. Based on the research results, the mean of the independent variables and the dependent variable (except for the two variables of housing and respect and social inclusion) were below the average level. Analysis of the findings using multivariate regression analysis showed that age-friendly city criteria including housing, social participation, respect and social inclusion, civic participation and employment, communication and information, social support and health services, outdoor spaces and buildings, and transportation played an important role in the satisfaction level of the elderly, respectively. Furthermore, the research constructs, based on structural equation modeling, played a significant role in explaining the satisfaction of the elderly in Tehran.

Keywords: Tehran, Elderly, Age-Friendly City, Right to the City, Satisfaction.

Introduction

The increase in the number of elderly people in recent years has been so significant that the World Health Organization has named the current decade, which coincides with the years 2021 to 2030, the "Decade of Healthy Ageing." It is expected that in the shadow of this new concept, the necessary conditions for independent and autonomous functioning in old age will be created, and quality of life will be added to the quantity of life. It is obvious that designing an age-friendly environment and city, which is one of the goals of this decade and has been pursued since September 2015, will lead to improved individual (physical, mental, and functional) and environmental (family and social) conditions, and consequently will provide the possibility of enjoying old age with greater well-being. The present study seeks to investigate the impact of age-friendly city indicators on the satisfaction of the elderly with urban life, with an emphasis on the city of Tehran, in order to, on the one hand, examine the status of the components of this indicator, and on the

* Corresponding Author: Associate Professor, Department of Social Sciences, Faculty of Social Sciences and Economics, Alzahra University, Tehran, Iran.

a.talebpour@alzahra.ac.ir

<http://orcid.org/0000-0002-1644-6117>

** Assistant Professor, Department of Urban and Regional Planning and Management, Institute of Humanities and Social Studies, ACECR, Tehran, Iran.

M.ghasemi@acecr.ac.ir

<http://orcid.org/0000-0001-9038-1537>

other hand, determine the extent and impact of each of these components on the overall satisfaction with the city among the elderly in Tehran. It is obvious that the level of satisfaction of the elderly with the status of age-friendly city indicators is one of the neglected points that has not been addressed so far, and given the rapid growth of aging, it should receive special attention so that those in charge of urban affairs, with sufficient knowledge of these issues, do not face unforeseen problems in this field in the not-too-distant future, and the city has sufficient potential in this regard.

The advantage of the present study over previous studies lies, on the one hand, in examining the status and dimensions of age-friendly indicators of Tehran from the perspective of the elderly, which can serve as a guide and roadmap for those in charge to bring about a new transformation in urban policies towards addressing the needs of the elderly in the context of age-friendly city indicators in Tehran. On the other hand, by measuring the impact of the dimensions and components of the age-friendly city on the level of satisfaction with the city, we can precisely determine which dimensions and components, when enhanced, can increase the satisfaction of the elderly. This will also play a significant role in determining future priorities and guidelines for urban planning.

Methodology

The research method of this study is descriptive, and in terms of data collection, it is of the survey type, and in terms of type, it falls under the category of applied research. The data collection method is survey-based. Since this article explains the impact of age-friendly city indicators on the satisfaction level of the elderly with life in the city of Tehran from the perspective of the elderly in Tehran, it is a descriptive study with a quantitative approach, the results of which can be applied to address existing needs and problems. Because a survey method was used in conducting the research, its results can be generalized to the entire statistical population of the elderly. In the present study, first, a library research method was used to collect the theoretical foundations related to the research topic, and to provide descriptive and inferential statistics, test the research hypotheses, and draw conclusions with an appropriate degree of confidence regarding the generalization of the results obtained from the statistical sample to the population, a researcher-made questionnaire was prepared, validated for content validity, and tested for reliability using a survey and field method at an appropriate time. It was then presented to the statistical sample individuals, and after explaining the subject to them, they were given the opportunity to respond to the questionnaire items within the specified time. Finally, the data obtained from this questionnaire were statistically analyzed using descriptive and inferential statistical methods, and the research hypotheses were tested. The statistical population of the present study is the elderly population aged 65 and over in the city of Tehran, which, according to the latest update (July 2025) by the Statistical Center of Iran, numbered 866,220 individuals. Based on the stratified sampling method, the sample size was calculated as 384 using the Cochran formula. However, to cover statistical errors, 400 questionnaires were distributed to these individuals as the statistical sample.

Findings

The mean of the main research variables for all independent variables and the dependent variable (except for the two variables of housing and respect and social inclusion) were below the average level, which is a negative point. Furthermore, the level of satisfaction of the elderly with life in Tehran was also below the average level, and it is necessary for those in charge to take serious measures to increase these variables. The social analysis of the mean of these variables, which are considered the main criteria of an age-friendly city, indicates that Tehran is far from being an age-friendly city in almost all dimensions, and it is better to pay special attention in this regard. Considering religious and social teachings, special attention must be paid to the needs of the elderly. The prophetic hadith regarding the goodness and blessing of the elderly is precisely related to this issue and shows that the religion of Islam paid attention to this matter

centuries before Western societies.

According to the obtained results, the eight variables of housing, social participation, respect and social inclusion, civic participation and employment, communication and information, social support and health services, outdoor spaces and buildings, and transportation were entered into the research regression analysis model as independent variables. Based on the results of the regression analysis, the beta coefficients were as follows: housing (0.378), respect and social inclusion (0.361), social participation (0.311), social support and health services (0.272), communication and information (0.247), outdoor spaces and buildings (0.195), civic participation and employment (0.173), and transportation (0.054). Therefore, the eight variables of housing, social participation, respect and social inclusion, civic participation and employment, communication and information, social support and health services, outdoor spaces and buildings, and transportation play an important role in the satisfaction level of the elderly with the city.

Overall, according to the regression model of the study and based on the adjusted coefficient of determination, these eight variables were able to explain 40% of the changes in the variable of the elderly's satisfaction with the city in the studied population. Therefore, seven research hypotheses were confirmed. However, the hypothesis regarding the impact of transportation on the satisfaction level of the elderly with the city of Tehran was not confirmed.

Conclusion

Policy and urban planning gaps regarding the suitability of facilities, accessibility, and urban furniture for the needs of the elderly in Tehran render the elderly unable to meet their daily needs, and it is necessary for those in charge of urban affairs in Tehran to pay special attention to this matter. The present study was conducted to investigate the level of satisfaction of the elderly in Tehran with the status of age-friendly city indicators in this city. The results of the study showed that the mean of the independent variables housing, social participation, respect and social inclusion, civic participation and employment, communication and information, social support and health services, outdoor spaces and buildings, and transportation as well as the dependent variable of the level of satisfaction of the elderly with life in the city of Tehran, were low. This indicates a lack of attention to the components of age-friendly city indicators on the one hand, and a neglect of gaining the satisfaction of the elderly in this regard on the other.

The overall results of the study regarding the low satisfaction of the elderly with age-friendly city indicators highlight the necessity of paying attention to various dimensions of livability in Tehran for the elderly and indicate the need to address these dimensions in this city. Given the rapid growth of aging, this issue must be given special attention. The research findings in this regard are consistent and aligned with the findings of Mousavi et al. (2025) in domestic studies and the findings of Segura Cardona et al. (2022) in international studies.

Based on the results of this study, in order to increase attention to the elderly and enhance their level of satisfaction with life in the city of Tehran, the following suggestions, derived from the research findings, are presented to those in charge of urban administration in Tehran:

- The need to pay attention to social support and appropriate healthcare services for the elderly,
- Utilizing the elderly in urban administration and considering their opinions and perspectives,
- Organizing city tours for the elderly,
- Improving the status of public transportation.

Reference

Fusaro, G., D'Alessandro, F., Baldinelli, G., & Kang, J. (2018) Design of urban furniture to enhance the soundscape: A case study. *Building Acoustics*, 25(1), 61-75.

- Healey, P. (1997) Collaborative Planning: Shaping Places in Fragmented Societies. London: Macmillan.
- Gehl, J. (2010) Cities for People. Washington, DC: Island Press.
- Goodarzi, M., Maleki, S., Khodabakhshi, Dariush (2024) EStructural Equation Modeling of Factors Affecting the Realization of an Elderly-Friendly City (Case Study of Ahvaz) Journal of Studies of Human Settlements Planning, vol. 18, no. 4, 2024, pp. 171-184(In Persian).
- Mace, R. (1985) Universal design: Barrier-free environments for everyone. The Center for Universal Design. North Carolina State University.
- Mahmoudzadeh, H., Aghayari Hir, T., & Hatami, D. (2024) Assessing the elderly-friendly city status in the region four of Tabriz Metropolis. Journal of Geography and Planning, 28 (88), 329-355.
<http://doi.org/10.22034/GP.2023.54153.3060>. (In Persian).
- Mohammadpour, Saber and Arman Hamidi, Yekta Lashkaryani Arefeh, Neda Morteza PourhandehKhaleh (2014) "Feasibility assessment of the implementation of the age-friendly neighborhood approach (case study: Bagherabad neighborhood of Rasht)", Geographical Studies of Coastal Areas, Year 5, Issue 4, pp. 41-56.
- Mohammadpour, S., Hamidi, A., YektāLashkariyāni, A., &MortezāpourHendeh Khāleh, N. (2025) Feasibility of Realizing the Elderly-Friendly Neighborhood Approach (Case Study: Bāgherābād Neighborhood of the City of Rasht) Geographical Studies of Coastal Areas Journal. 5 (4) pp. 41-56.
DOI: 10.22124/gscj.2025.26209.1279. (In Persian).
- Mousavi, Mirnajaf and Nima Bayramzadeh, and Amin Shahsavari (2015) "Explanation of the status of age-friendly city criteria from the perspective of residents (case study: Miandoab city)", Urban Social Geography, Year 12, Issue 1, pp. 19-40.
- Mousavi, M. N., Bayramzadeh, N. and Shahsavari, A. (2025) Evaluating Age-Friendly City Criteria from Residents' Perspective (Case Study: Miandoab, Iran). Journal of Urban Social Geography, 12(1), 19-40.
DOI: 10.22103/jusg.2025.2143. (In Persian).
- Olgun, R., & Erdoğan, R. (2016) Urban furniture and user satisfaction: The example of Antalya-Gulluk avenue. Journal of the Faculty of Forestry Istanbul University, 66(2), 674-682.
- Phillipson, C. (2025) Population Ageing and Urbanisation: Creating Sustainable Age-Friendly Cities and Communities. In: Guardado Moreira, M.J., A. Carvalho, L. S., Simões, Â., Candeias, M.d.J., Tomás, H.M. (eds) Sustainability in Aging. Lecture Notes in Bioengineering. Springer, Cham.
https://doi.org/10.1007/978-3-031-77282-5_1.
- Rahmati, M. and Mohammadi, C. (2022) Modeling Structural Equations of The Characteristics of The Elderly Friendly City of Kermanshah. Geography and Territorial Spatial Arrangement, 12(43), 23-148.
DOI: 10.22111/gaij.2022.41249.2985. (In Persian).

Rahmati, Mansour and Chenour Mohammadi (2014) "Structural Equation Modeling of Kermanshah Age-Friendly City Indicators", *Geography and Regional Urban Planning*, 12(43), pp. 123-148.

Resideh, B., Marsoosi, N., Taleshi, M. and Moosa Kazemi, S. M. (2023) Analysis of Infrastructure Index of Elderly-Friendly City in Mashhad Metropolis. *Journal of Urban Ecology Researches*, 14(3), 1-16.

DOI: 10.30473/grup.2023.65521.2736. (In Persian).

Sharqi, A., Zarghami, E., Salehi Kousalari, F. and Olfat, M. (2016) Evaluating status of global indices of age-friendly city in Tehran Metropolis (AFC). *Journal of Urban - Regional Studies and Research*, 28(2), 1-22. (In Persian).

Soja, E. W. (2010) *Seeking spatial justice*. University of Minnesota Press.

Steinfeld, E., & Maisel, J. (2012) *Universal Design: Creating Inclusive Environments*. Hoboken, NJ: Wiley.

Talebpour, Akbar (2014) "Explaining the Effect of Social Exclusion on the Tendency to Use Drugs Among Women", *Social Psychological Studies of Women*, Year 21, No. 4, pp. 36-63.

Talebpour, Akbar and Masoumeh Beiranvand (2013) "Investigating the lived experience of permanent singleness from the perspective of single girls", *Quarterly Journal of Women and Society*, Year 13, Issue 51, pp. 95-114

Talebpour, A., & Beiranvand, M. (2022) Investigating the lived experience of permanent celibacy from the perspective of single girls. *Quarterly Journal of Woman and Society*, 13(51), 95-114. [In Persian]

DOI: 10.30495/jzv.2022.30184.3807.

Talebpour, A. (2023) Explaining the Impact of Social Exclusion on Tendency to Use Drugs Among Women. *Women's Studies Sociological and Psychological*. 21(4), 36-63. [In Persian]

DOI: 10.22051/jwsps.2023.42466.2705

Conceptualizing the Theory of Gender and Space in Urban Spaces through Thematic Analysis

Athar Kadivar *

Manuchehr Tabibian **

Hossein Kalantari Khalilabad ***

Mandana Yousefi ****

Gender and space examines the relationship between gender identity, social roles, and the physical environment, focusing on how gender shapes individuals' experiences, navigation, and interactions within urban contexts. This study aims to develop a conceptual framework for the theory of gender and space in urban environments. While the objective is applied, the extraction of key characteristics from the literature is fundamental, requiring epistemological clarification and systematic analysis of existing studies. A qualitative approach was employed, using systematic review and thematic analysis with MAXQDA (version 28.13). A total of 167 domestic (1388-1403) and international (2008-2024) sources articles and books indexed in WOS and Elsevier were selected through judgmental sampling. All sources included at least two keywords among gender, women, space, urban space, and neighborhoods. The analysis identified 233 sub-components, which were organized into 23 components and 6 dimensions. The most frequently recurring dimensions in prior studies were socio-cultural, good governance, gender-related, physical, spatial, and skill education. These findings provide a structured basis for advancing research on gender and space and support the practical application of these components to improve the quality of urban environments.

Keywords: Gender; Space; Urban Space; Conceptual Framework; Thematic Analysis.

Extended Abstract:

Gender and space examines the relationship between gender identity, social roles, and the physical environment, focusing on how gender shapes individuals' experiences, navigation, and interactions within urban contexts. Human experiences in cities are influenced not only by physical design and architecture but also by deeply embedded social norms related to gender. The intersection of gender and urban space has therefore been constructed and experienced through gendered perspectives. However, the lack of systematic categorization and the persistence of spatial dualities such as distinctions between male and female bodies and the division of public and private domains highlight the need for a more structured conceptual understanding.

* Ph.D. Student in Urban Planning, Department of Urban Planning, Qazvin Branch, Faculty of Architecture and Urban Planning, Islamic Azad University, Qazvin, Iran.

a.kadivar65@gmail.com

<http://orcid.org/0009-0001-1502-2638>

** Corresponding Author: Professor, Department of Urban Planning, Faculty of Urban Planning, Campus of Fine Arts, University of Tehran, Tehran, Iran

tabibian@ut.ac.ir

*** Professor, Department of Urban Planning, Institute of Humanities and Social Studies, Jahad Daneshgahi, Tehran, Iran

H_kalantari2005@yahoo.com

<http://orcid.org/0000-0002-5262-8065>

**** Assistant Professor, Department of Architecture, Faculty of Architecture and Urban Planning, Qazvin Branch, Islamic Azad University, Qazvin, Iran

mandana.yousefi@iau.ac.ir

<http://orcid.org/0000-0001-5100-9767>

Despite the growing body of research, the field still lacks a comprehensive and operational framework. This study addresses this gap by systematically re-examining existing literature and developing a coherent conceptual framework for gender and space in urban environments. It seeks to answer two key questions: (1) what dimensions, components, and sub-components should define this framework, and (2) how can a systematically organized framework support its practical application?

The research adopts a qualitative approach, combining systematic review and thematic analysis using MAXQDA (version 13.28). A total of 167 domestic (1388-1403) and international (2008-2024) sources—including books, theses, reports, and journal articles indexed in WOS and Elsevier—were selected through judgmental sampling. The analysis followed a three-stage process: identification of key concepts, development of the conceptual framework through thematic coding (descriptive, interpretive, and integrative), and validation through a Delphi panel of 12 urban planning experts.

After reviewing the content of 167 sources, a total of 233 sub-components were identified, which were compiled into 23 components and 6 new dimensions. The 6 new dimensions compiled include; "socio-cultural", "good governance", "gender", "physical", "spatial" and "skills training" dimensions, which cover the 23 components compiled in the systematic review stage. Also, the 23 components developed include: "gender typology", "gender justice", "biological difference", "spatial diversity", "third place", "lived space (spatial routine)", "contextual conditions", "legibility", "spatial form", "identity", "typification of the structure of society", "active society", "meritocracy", "ideology", "social norms", "pattern of gender mobility in space", "sexual harassment", "right-bearing citizen", "spatial-social inequalities", "urban governance", "urban governance", "decision-makers" and "education and training".

The results reveal that, although many studies acknowledge the role of gender in shaping urban spatial structures and usage patterns, few have proposed a comprehensive and systematic conceptual framework. This research reduces conceptual fragmentation by offering an integrated analytical model that clarifies the interrelationships between spatial structures and gendered characteristics.

From a practical perspective, the proposed framework can serve as an analytical and operational tool in urban planning, design, and management. It supports the integration of gender-sensitive approaches into policymaking, enables the identification of overlooked dimensions of gendered spatial experience, and facilitates more equitable and evidence-based interventions. Ultimately, it contributes to enhancing spatial justice, urban quality, and social inclusivity.

Finally, the study highlights the relative lack of research on the skill education dimension, suggesting that future studies should place greater emphasis on education and capacity-building—both among the public and urban professionals—to advance gender-sensitive urban planning.

Reference

- Abdelmoaty, Aya, Saadallah, Dina, Bakr, Ali (2021) Gender Mainstreaming and Women's Involvement in Urban Planning Strategies, Second Arab Land Conference, 22-24 February 2021, Cairo, Egypt.
- Almahmood, Mohammed, Oliver Schulze, Trine Agervig Carstensen & Gertrud Jørgensen (2017). The Sidewalk as a Contested Space: Women's Negotiation of Socio-Spatial Processes of Exclusion in Public Urban Space in Saudi Arabia; The Case of Al Tahlia Street. *Planning Practice & Research*, DOI: 10.1080/02697459.2017.1419652 .
- Alzghoul, Kamal Ahmad Hasan (2018) Gender and womens' issues under the American administrations over the period 1970-2015. Thesis Doctoral. University of the Balearic Islands.
- Arjmand, Reza, *Public Urban Space, Gender and Segregation Women-only urban parks in Iran*, Routledge Studies in Human Geography, London and Newyork, 2016.

Beebeejaun, Y. (2017) "Gender, urban space, and the right to everyday life", Journal of Urban Affairs. VOL 39, NO 3, PP 323-334. dx.

doi.org/10.1080/07352166.2016.1255526.

Bagheri, Nazgol (2013) Modernizing the public space: gender identities, multiple maternities , and space politics in Tehran , Presented to the Faculty of the University of Missouri-Kansas City in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree doctor of philosophy.

Beebe, Kathryn, Angela Davis, and Kathryn Gleadle (2012) "Introduction: Space, Place and Gendered Identities: Feminist history and the spatial Turn." Womens History Review, 21 (4): 521- 532.

Bendik, Kitti . Freudendal-Pedersen, Malene (2019) Danish Urban Planning from the Gender Perspective. Department of Urban Planning and Management, Aalborg University.

Carmona, M., and others (2003) Public Places- Urban Spaces: The Dimensions of Urban Design, Oxford: Architectural Press.

Chant, Sylvia. McIlwaine, Cathy (2013) Gender, Urban Development and the Politics of Space. <https://www.e-ir.info/2013/06/04/gender-urban-development-and-the-politics-of-space>. ISSN 2053-8626 .

Charmaz, K. (2006) Grounding grounded theory: a practical guide through qualitative analysis. London: Sage Publications Ltd. 1-148.

Cuthbert, A. R. (2008) The form of cities: Political economy and urban design, John Wiley & Sons.

Daphne, S. 2014. Annual Review of Sociology 40:1: 581-598.

Daphne, Spain (2008) Gendered spaces and the public realm, Urban Sociology 9:9-28 * February 2008.

De Simone, Liliana (2020) Gender-Conscious Urbanism and Urban Planning. Springer Nature Switzerland AG 2020. W. Leal Filho et al. (eds.), Gender Equality, Encyclopedia of the UN Sustainable Development Goals, Chapter * August 2020.

DOI: 10.1007/978-3-319-70060-1_152-1 .

E. Heim LaFrombois, Megan (2019) (Re)Producing and challenging gender in and through urban space: women bicyclists' experiences in Chicago. Gender, Place & Culture,

DOI: 10.1080/0966369X.2018.1555142.

Eran I Demirli, Meltem, Gürel Meltem, Ö.(2018) Opening up a space for women: matinees in Izmir Culture Park, Gender, Place & Culture ,A Journal of FeministGeography.

doi.org/10.1080/0966369X.2018.1484701.

Eveline, J., and Bacchi, C. (2005) What Are We Mainstreaming When We Mainstream Gender? International Feminist Journal of Politics, Vol. 7, No. 4, p. 496-512.

DOI: 10.1080/14616740500284417 .

Falú, Ana (2014) Inclusion and Right to the City. Exercising Women's Citizen Rights: The Women's Agenda for Rosario, Argentina. City, Social Inclusion and Education. PP 58-67.

Gauvin, Laetitia. Tizzoni, Michele. Piaggese, Simone. Young, Andrew. Adler, Natalia. Verhulst, Stefaan. Ferres, Leo. Cattuto, Ciro (2020) Gender gaps in urban mobility. *Humanities And Social Sciences Communications* . (2020) 7:11.

<https://doi.org/10.1057/s41599-020-0500-x>.

Gil Sol'a, Ana, Vilhelmson, Bertil (2022) To choose, or not to choose, a nearby activity option: Understanding the gendered role of proximity in urban settings, *Journal of Transport Geography*.

doi.org/10.1016/j.jtrangeo.2022.103301.

Gopinath, Swapna (2019) Gendered Spaces Captured in Cultural Representations: Conceptualising the Indian Experience in Arundhati Roy's *The Ministry of Utmost Happiness*. *Humanities* 2020, 9, 2.

DOI:10.3390/h9010002.

Grochalska, Monika (2020) Gender representations in the Polish public space - an attempt to capture the dynamics of the discourse, *Culture-Society-Education* no. 1 (17) 2020POZNA.

Hamedanian, Fatemeh, Ghadermazi, Sirwan (2022) Challenges for Iranian Women in Daily Urban Safety. *Frontiers in Sociology*. May 2022. Volume 7 . Article 790905.

DOI: 10.3389/fsoc.2022.790905.

Harrer, M., Cuijpers, P., Furukawa, T., & Ebert, D. (September 13, 2021) *Doing Meta-Analysis with R* (1st Edition). Routledge.

Hesse, Sandra (2020) *Gendered Space In India: Processes of Claiming Space through Feminist Street Art in Delhi*, University of Potsdam Faculty of Philosophy Institute for English/American Studies, Master Thesis.

Hutu, Trymore. Landman, Karina (2018) The perceptions and experiences of residents towards different types of public spaces: a case study of Duncan Village.. Master of Town and Regional Planning's Degree to the Department of Town and Regional Planning of the University of Pretoria, South Africa. July 2018 .

IBG., Women Geography Study Group of the. 1984. *Geography and gender: an introduction to feminist geography*: Random House of Canada Limited.

İnce GÜney, Yasemin (2013) Gender and urban space: An examination of a small Anatolian city. *ITU AIZ VOL: 11, NO: 2, 153-172, 2014-2* .

J. Phillips, Matthew. L. Dzidic, Peta. D. Roberts, Lynne. L. Castell, Emily (2023) "All we have to do, is do it all": Exploring middle-career women's academic identities in Australian higher education using Foucauldian Discourse Analysis. *Women's Studies International Forum* 96 (2023) 102679.

doi.org/10.1016/j.wsif.2023.102679.

Jabeen, Huraera (2020) *Gender-Responsive Urban Planning and Design of Public Open Spaces for Social and Economic Equity: Challenges and Opportunities in Dhaka City, Bangladesh*. *Global Journal of HUMAN-SOCIAL SCIENCE: E Economics* Volume 20 Issue 5 Version 1.0 Online ISSN: 2249-460x & Print ISSN: 0975-587X.

Jacobs, J. (2004) *The Death and Life of Great American Cities*.

Khalid, Nurul Shakila. Raja Othman, Raja Norashekin. Azyyati Marzukhi, Marlyana (2020) Public spaces and Gender: Testing the relationship of spatial configuration of street networks. PLANNING MALAYSIA: Journal of the Malaysian Institute of Planners VOLUME 18 ISSUE 4 (2020), Page 92 - 113 .

King, N. & Horrocks, C. (2010) Interviews in qualitative research. London: Sage.

Koerner, Elsa (2021) At the junction of feminism and ecology, towards more inclusive urban public space. ESA Conference 2021, Aug 2021, Barcelone (on line), Spain. hal-03390563.

Lillian Rose, Morag (2017) Women Walking Manchester: Desire Lines Through The “Original Modern” City. A thesis degree of Doctor of Philosophy, Faculty of Social Sciences Department of Urban Studies and Planning. . University of Sheffield.

Merrifield, Andy (2017) Fifty-Years On: The Right to the City.

<https://andymerrifield.org/2017/01/22/fifty-years-on-the-right-to-the-city>.

Mortazavi, Atefeh (2020) Gender-sensitive Public Space Planning Women participatory approach in urban planning Case study of Sättra - Stockholm. CFP Report 2020:1 KTH Royal Institute of Technology, School of Architecture and the Built Environment, The Centre for the Future of Places, Stockholm 2020 TRITA-ABE-RPT-206.

Nilipour, Mehdi. Medghalchi, Leila. Mirgholami, Morteza (2021) Cultural Planning Strategies for Urban Parks (Case Study: Fateh Garden, Karaj, Iran). International Journal of Architecture and Urban Development Vol. 12, No.3, P 15-30. Summer 2022.

DOI: 10.30495/ijaud.2021.61698.1540.

Peake, Linda (2009) “Gender in the City”. In Rob Kitchin and Nigel Thrift (eds) The International Encyclopedia of Human Geography, Amsterdam: Elsevier.

Polko, Paulina. Kimic, Kinga (2021) Gender as a factor differentiating the perceptions of safety in urban parks. Ain Shams Engineering Journal 13 (2022)101608.

doi.org/10.1016/j.asej.2021.09.032.

Ponciano, Karen (2019) Gender and Space during Guatemala’s Holy Week: An Ethnographic Account, Religions 2019, 10, 76.

DOI:10.3390/rel10020076.

Rendell, J., Penner, B., and Borden, I., eds. (2000) Gender Space Architecture: An Interdisciplinary Introduction, London: Routledge.

Rezazadeh, R. Mohammadi, M (2013) Responsive urban space to special need groups (women), case study: Chizar neighborhood space, Tehran, Iran. International Journal of Architectural Engineering & Urban Planning, Vol. 23, Nos. 1 & 2, June & December 2013. PP 64-73 .

Roy, S., & Bailey, A. (2021) Safe in the City? Negotiating safety, public space and the male gaze in Kolkata, India. Cities, 117, 103321.

Sadoughianzadeh, Minoosh (2013) Gender Structure and Spatial Organization: Iranian Traditional Architecture. SAGE Open, October-December 2013: 1 - 12.

DOI: 10.1177/2158244013511258.

- Sadoughianzadeh, Minoosh (2008) Gender and Space in Tehran. PHD Thesis, Faculty of Architecture, Urban Planning and Landscape Planning, University of Kassel, Germany.
- Shahrokni, Nazanin. Women in Place: The Politics of Gender Segregation in Iran. Oakland: University of California Press, 2020.
- Shirvani, Shahrzad (2017) Public spaces of Freedom: The emergence of Gender-Exclusive parks in Tehran. *Critical Planning* 2017 . PP 175-194.
- Soja, Edward (2010) Seeking Spatial Justice. Minneapolis, 2010: University of Minnesota Press. 288 pp. ISBN 978-0-8166-6668-3.
- Soja, Edward (2009) The city and spatial justice. The conference Spatial Justice, Nanterre, Paris, March 12-14, 2008.
- Torabi, Samira (2019) Women Creating New Spaces: Reconfiguring Gender Segregation in Iran, Department of Anthropology University of Alberta.
- Vanl oğlu Yaz c , Nagehan. Basa, İnci (2019) Gender discourse and public space: Socio-Spatial construction og gender in the city, The case of Rize, Turkey. Master' Thesis of Architecture in Architecture Department, Middle East Technical University.
- Vera-Gray, Fiona. Kelly, Liz (2020) Contested gendered space: public sexual harassment and women's safety work. *International Journal of Comparative and Applied Criminal Justice*.
- DOI: 10.1080/01924036.2020.1732435.
- Viqar, Sarwat (2018) Women's public lives and sovereign arrangements in Karachi's inner city. *Gender, Place & Culture ,A Journal of Feminist Geography*.
- DOI: 10.1080/0966369X.2018.1450730.
- Web Of Science (2023) <https://www-webofscience.com.access.semantak.com/wos/woscc/analyze-results/13174366-184a-4298-9a11-33a721ff0ac1-a7a7e578>.
- Wrede, Theda (2015) Introduction to Special Issue "Theorizing Space and Gender in the 21st Century". *Rocky Mountain Modern Language Association* . SPRING 2015, pp. 10-17. Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/24372860>.
- Worldbank (2020) Designing Gender-Inclusive Cities that Work for All. <https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2020/02/12/designing-gender-inclusive-cities-that-work-for-all>.
- Zekavat, Meysam, Momenian, Arezoo)2018(GENDER-SENSITIVE URBAN DESIGN Örgütsel Davranış Araştırmalar Dergisi *Journal Of Organizational Behavior Research Cilt / Vol.: 3, Say / Is.: S2, Y 1/Year: 2018, Kod/ID: 81S2413*.

Analysis of Factors Affecting the Design of Educational Spaces Based on Islamic Teachings with a Structural Equation Modeling Approach

Mahdi Akhtarkavan *

This study aims to identify, analyze, and model the factors influencing the design of educational spaces based on Islamic teachings. Using a mixed-method approach, the research first extracted relevant variables through a systematic literature review and semi-structured interviews with 22 experts. A questionnaire with 28 items (Cronbach's alpha = 0.913) was then administered to a sample of 320 architects and educational specialists in Tehran. Exploratory factor analysis revealed five main factors: cultural-religious (weight = 0.238), physical-architectural (weight = 0.238), social (weight = 0.190), educational-pedagogical (weight = 0.190), and economic-managerial (weight = 0.144). Structural equation modeling (CFI = 0.92, RMSEA = 0.058) showed significant causal relationships among the factors, with the cultural-religious factor having the strongest direct effect on social and educational factors, and the economic-managerial factor strongly influencing the physical-architectural factor. A weighted mathematical model was developed to quantitatively evaluate educational space designs. The findings highlight the priority of cultural-religious and physical-architectural factors, emphasizing an integrated approach where spiritual and physical components precede managerial and economic considerations. The proposed model offers a practical tool for policymakers and architects to create identity-oriented and effective learning environments aligned with Islamic principles.

Keywords: Educational Space Design, Islamic Teachings, Factor Analysis, Structural Equation Modeling (SEM), Analytic Hierarchy Process (AHP).

Introduction and Problem Statement

Educational space design, beyond a mere physical or aesthetic concern, plays a fundamental role in the quality of learning, the formation of cultural identity, and social interactions among students (Boyle, 2018; Hardaker & Sabki, 2018). In Islamic societies, this issue holds twofold importance, as educational spaces must not only fulfill pedagogical functions but also reflect Islamic values and teachings (Abbas et al., 2024). Despite extensive studies describing the principles of Islamic architecture (such as the use of symbols, natural light, flexibility, and attention to local culture) (Arjmand et al., 2018; Triayudha et al., 2019; Romadhon & Asari, 2023), a significant gap exists in the quantitative and systematic analysis of the relationships among cultural, social, physical, and managerial factors (Hidayah et al., 2024). More precisely, few studies have answered the core question: "What is the impact coefficient of each factor influencing the design of Islamic-based educational spaces on one another and on the final design, and which factor holds priority in design?" This research aims to fill this gap by identifying, categorizing, and analyzing the structural relationships of factors affecting the design of educational spaces based on Islamic teachings, ultimately presenting a quantitative weighted mathematical model for evaluating such spaces.

Research Methodology

This study is applied in terms of purpose and employs a mixed-method (qualitative-quantitative) approach with a survey design. In the qualitative phase, an initial set of variables was extracted through a systematic literature review and analysis of previous studies (including 22 reputable domestic and international sources). To deepen the findings, semi-structured interviews were conducted with 22 experts,

* Assistant Professor, Department of Architecture, Faculty of Technology and Engineering, University of Qom, Qom, Iran.

m.akhtarkavan@qom.ac.ir

<https://orcid.org/0000-0003-3860-5315>

including professors of Islamic architecture, experienced architects (with at least 10 years of work experience), and educational administrators in Tehran, selected through purposive snowball sampling (Sarabi & Molanaei, 2016; Asadi & Majidi, 2016). Based on the qualitative findings, an initial 60-item questionnaire (using a Likert scale) was developed. After confirming face and content validity by experts and conducting a pilot study on 31 master's students in architecture, the final questionnaire with 28 items and a highly desirable reliability coefficient (Cronbach's alpha = 0.913) was prepared. In the quantitative phase, the statistical population consisted of architects and educational specialists in Tehran. Due to the unknown exact population size, the Cochran formula for infinite populations was applied, and 380 questionnaires were distributed using multi-stage cluster sampling. A total of 320 usable questionnaires were returned (response rate of 84%). Three complementary analytical approaches were used: (1) Exploratory Factor Analysis (principal components method with Varimax rotation) in SPSS to extract main factors; (2) Structural Equation Modeling and path analysis in AMOS to examine causal relationships among factors; and (3) the Analytic Hierarchy Process (AHP) to assign final weights to factors and variables based on expert judgment.

Findings

The results of exploratory factor analysis revealed that the 28 questionnaire items could be categorized into five main factors, jointly explaining 68.5% of the total variance. These five factors, ranked by weight (based on AHP), are: 1. Cultural-Religious Factor (weight = 0.238): The highest importance, comprising three main variables: "spirituality and sacredness of space" (weight = 0.40), "attention to Islamic teachings (verses, hadiths, symbols)" (weight = 0.35), and "influence of local culture" (weight = 0.25). 2. Physical-Architectural Factor (weight = 0.238): Equal in weight to the cultural factor, including "geometry and order" (weight = 0.30), "natural light and proper ventilation" (weight = 0.30), "use of natural materials" (weight = 0.20), and "provision of green spaces" (weight = 0.20). 3. Social Factor (weight = 0.190): Including "social interaction" (weight = 0.40), "cultural diversity" (weight = 0.35), and "attention to family" (weight = 0.25). 4. Educational-Pedagogical Factor (weight = 0.190): Including "attention to active and participatory teaching methods" (weight = 0.35), "diversity of educational spaces" (weight = 0.35), and "group activities" (weight = 0.30). 5. Economic-Managerial Factor (weight = 0.144): The lowest weight, comprising "costs and resource provision" (weight = 0.40), "efficient management of educational space" (weight = 0.35), and "provision of facilities and equipment" (weight = 0.25). Path analysis results within the structural equation model (with good fit indices: CFI = 0.92, RMSEA = 0.058, $\chi^2/df = 2.84$) indicated significant and complex relationships among these five factors. Key path findings include: The cultural-religious factor has the strongest direct effect on the social factor (coefficient = 8) and on the educational-pedagogical factor (coefficient = 7). The economic-managerial factor shows the strongest effect on the physical-architectural factor (coefficient = 9), highlighting the critical role of financial resources in achieving physical objectives. The social factor, in turn, influences the educational-pedagogical factor (coefficient = 9) and the economic-managerial factor (coefficient = 7). The physical-architectural factor positively affects the educational-pedagogical factor (coefficient = 8) and the social factor (coefficient = 7). The final research model is depicted as a causal-structural system, wherein the cultural-religious factor acts as the main driving force, affecting final design quality through social and physical factors, while the economic-managerial factor plays a supportive and infrastructural role.

Conclusion and Novelty

This research offers novelty and added value in two respects. First, unlike previous descriptive and qualitative studies (Hardaker & Sabki, 2018b; Romadhon & Asari, 2023), it adopts an analytical-quantitative approach using advanced statistical methods to reveal hidden and bidirectional relationships among factors. Second, the mathematical model presented (comprising seven main equations) provides a

practical, quantitative tool for evaluating educational design proposals before implementation. Based on the findings, the main conclusion is that designing educational spaces based on Islamic teachings requires an integrated and prioritized approach in which the following are sequentially emphasized: (1) cultural-religious identity and spirituality of space; (2) physical and architectural quality (aligned with Islamic principles); (3) facilitation of social interactions; (4) educational-pedagogical flexibility; and finally (5) resource provision and efficient management. The proposed model can serve as a practical framework for policymakers, educational administrators, and architects to create identity-forming, effective, and inspirational learning environments. Research limitations include geographic focus on Tehran and limited access to certain experts. Future research could deepen and develop this model by examining different cultural and geographic contexts and incorporating modern digital technology variables.

References

- Abbas, N., Rochmawan, A. E., & Astoko, D. B. (2024) The Role of Classical Islamic Educational Institutions before the Emergence of Madrasah. *JUSPI (Jurnal Sejarah Peradaban Islam)*, 8(1), 134- 146.
DOI: <http://dx.doi.org/10.30829/juspi.v8i1.19895>.
- Arjmand, R., Mirsafa, M., & Talebi, Z. (2018) Islamic educational spaces: Architecture of madrasah and Muslim educational institutions. *International Handbooks of Religion and Education*, 469- 510.
DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-319-64683-1-54>.
- Asadi, L., & Majidi, H. (2016) Typology of School- Mosque in Ilkhani, Timurid, Safavid and Qajar Eras. *International Journal of Science, Technology and Society*, 9(2), 143- 149.
DOI: [10.11648/j.ijsts.s.2015030201.37](https://doi.org/10.11648/j.ijsts.s.2015030201.37).
- Boyle, H. N. (2018) Islamic Education in West and Central Africa. AR & H. Daun (Ed.), *Handbook of Islamic Education*. Springer.
DOI [10.1007/978-3-319-53620-0-36-1](https://doi.org/10.1007/978-3-319-53620-0-36-1).
- Hardaker, G., & Sabki, A. A. (2018a) The Diversity of Islamic Educational Institutions. In *Pedagogy in Islamic Education: The Madrasah Context* (pp. 17- 25). Emerald Publishing Limited. DOI: <https://doi.org/10.1108/978-1-78754-531-120181002>.
- Hardaker, G., & Sabki, A. A. (2018b) The Rise of the Islamic Institution. In *Pedagogy in Islamic Education: The Madrasah Context* (pp. 3- 16). Emerald Publishing Limited.
DOI: <https://doi.org/10.1108/978-1-78754-531-120181001>.
- Hidayah, N., Faridi, F., & Ishomuddin, I. (2024) Islamic Education Intitutions In The Classical Period (Umayyad And Abba Sid Periods). *Jurnal Pai Raden Fatah*, 6(1), 89- 114.
<https://eprints.umm.ac.id/id/eprint/5057>.
- Romadhon, R., & Asari, H. (2023) The Intellectual Social History of Islamic Education: The Thoughts of Muslim Intellectuals in the Field of Islamic Religious Sciences. *Sustainable Jurnal Kajian Mutu Pendidikan*, 6(1), 292- 300.
DOI: <https://doi.org/10.32923/kjmp.v6i1.4029>.

Sarabi, A., & Molanaei, S. (2016) Iranian educational environments; architectural studies of madrased building in Azerbaijan- Iran. IIOAB JOURNAL, 7, 237- 246.

<https://www.researchgate.net/profile/Amir-Sarabi/publication/309677220>.

Triayudha, A., Pramitasary, R. N., Anas, H. A., & Mahfud, C. (2019) Relations between mosque and social history of Islamic education. Hunafa: Jurnal Studia Islamika, 16(1), 142- 153.

DOI: <https://doi.org/10.24239/jsi.v16i1.531>.

مطالعات شریانی اسلامی

فصلنامه علمی

شماره شصت و یکم، پاییز ۱۴۰۴

صاحب امتیاز: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی جهاددانشگاهی

مدیر مسئول: دکتر علی رنجبرکی	ویراستار ادبی: وحید تقی نژاد
سر دبیر: دکتر حسین کلانتری خلیل آباد	مدیر داخلی نشریه: مریم بایه
دستیار علمی: دکتر محمد قاسمی سیانی و مهندس مسعود دادگر	صفحه آرا: شهره سلطان محمدی
مترجم: دکتر فاطمه برناکی	چاپخانه: چاپ دیجیتال ایران کهن

هیئت تحریریه

دکتر محمدرضا بمانیان/استاد دانشگاه تربیت مدرس	دکتر یعقوب محمدی فو/استاد دانشگاه بوعلی سینا همدان
دکتر مصطفی بهزاد فو/استاد دانشگاه علم و صنعت	دکتر محمد مسعود/استاد دانشگاه هنر اصفهان
دکتر جهانشاه پاکزاد/استاد دانشگاه شهید بهشتی	دکتر پروانه شاه حسینی/دانشیار پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی «سمت»
دکتر احمد پوراحمد/استاد دانشگاه تهران	دکتر ایرج قاسمی/دانشیار پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی جهاددانشگاهی
دکتر محمدرضا پورجعفر/استاد دانشگاه تربیت مدرس	دکتر ابوالفضل مشکینی/دانشیار دانشگاه تربیت مدرس
دکتر اسماعیل ضراغمی/استاد دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی	
دکتر محسن سرتیپی پور/استاد دانشگاه شهید بهشتی	
دکتر حسین کلانتری خلیل آباد/استاد جهاددانشگاهی	

درجه علمی پژوهشی فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی طی نامه شماره ۱۱/۵۱۶۶۷/۸۹/۳ مورخ ۱۳۸۹/۰۸/۳۰ دبیرخانه کمیسیون نشریات علمی کشور وزارت علوم، تحقیقات و فناوری ابلاغ گردیده است. پروانه انتشار این مجله به شماره ۱۲۶۲۹/۸۹ مورخ ۱۳۸۹/۰۶/۱۳ از وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی صادر شده است. فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی در پایگاه استنادی علوم کشورهای اسلامی (ISC) به نشانی <http://www.isc.ac> و پایگاه اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی (SID) به نشانی www.sid.ir، بانک اطلاعات نشریات کشور (www.magiran.com)، بانک اطلاعات نشریات سیولیکا (www.civilica.com) و برخی پایگاه‌های دیگر نمایه می‌شود.

◆ نشانی: تهران، خیابان انقلاب اسلامی، خیابان دانشگاه، خیابان شهید وحید نظری، شماره ۴۷
 صندوق پستی ۱۳۱۶-۱۳۱۴۵، اداره نشریات علمی، تلفن: ۲-۶۶۴۹۷۵۶۱-۲، نمابر: ۶۶۴۹۲۱۲۹
 نشانی اینترنتی: iic@ihss.ir پایگاه اینترنتی: iic.ihss.ac.ir
 فرایند چاپ: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی جهاددانشگاهی
 قیمت: ۱۵۰۰۰۰۰ ریال

راهنمای تدوین و ارسال مقاله‌های علمی - پژوهشی

شرایط ارسال مقاله

- مقاله به زبان فارسی یا انگلیسی بوده، قبلاً در جایی چاپ نشده باشد. داشتن چکیده فارسی و انگلیسی برای مقاله ضرورت دارد.
- هیئت تحریریه پس از داوری، پذیرش مقاله را اعلام خواهد کرد.
- مسئولیت صحت مندرجات مقاله‌های علمی با نویسنده یا نویسندگان آن است.
- همراه مقاله نام و نشانی دقیق، شماره تلفن نویسنده یا نویسندگان و محل خدمت آنان ذکر شود.
- مقاله در برگه‌های A4 و با رعایت ابعاد صفحه فصلنامه (قطع وزیری) تایپ شود. تعداد جدولها در پایین‌ترین حد در نظر گرفته شود. نمودارها واضح و عکس‌ها سیاه و سفید در کاغذ مناسب در اندازه ۱۰×۱۵ سانتی‌متر تهیه گردد.
- مقاله حروف‌چینی شود و به وسیله پست‌الکترونیکی به دفتر فصلنامه ارسال گردد.
- فصلنامه در ویرایش مقالات آزاد است.

نحوه ارائه مقاله

- مقاله علمی - پژوهشی شامل عنوان، نام و نام خانوادگی نویسنده یا نویسندگان، چکیده، واژگان کلیدی، مقدمه، روش کار، تجزیه و تحلیل، نتیجه‌گیری و منابع باشد. حجم مقاله نیز نباید از ۱۵ صفحه بیشتر باشد.
- عنوان مقاله گویا و بیانگر محتوای مقاله باشد. نام و نام خانوادگی، درجه علمی و مؤسسه‌ای که مؤلف در آن اشتغال دارد، در زیر عنوان قید شود.
- چکیده مقاله، شرح مختصر و جامعی از محتوای مقاله شامل بیان مسئله، هدف، ماهیت و چگونگی پژوهش، نکته‌های مهم نتیجه و بحث است. تعداد کلمات چکیده از ۱۵۰ کلمه بیشتر نباشد.
- مقدمه مقاله بیانگر مسئله پژوهش است. محقق باید زمینه‌های قبلی پژوهش و ارتباط آن را با موضوع مقاله به اجمال بیان و در پایان به انگیزه تحقیق اشاره نماید.
- روش کار باید به اجمال بیانگر چگونگی و فرایند انجام پژوهش باشد. تحلیل‌های آماری، روش‌های مورد استفاده، به شیوه‌ای مناسب یادآوری شود.
- داده‌ها و نتیجه‌های به دست آمده باید به گونه‌ای منطقی و مفید ارائه شود و به این منظور می‌تواند همراه با جدول، نمودار، نگاره و عکس باشد.
- نویسنده در پایان مقاله راهنمایی و کمک‌های دیگران را یادآوری و از آنها سپاسگزاری کند.
- ارجاع‌های متن مقاله داخل کمان و به این شیوه است: (نام خانوادگی، سال انتشار: شماره صفحه)؛ مانند (زرین کوب، ۱۳۷۷: ۲۵). شیوه ارجاع به منابعی که بیش از دو نفر نویسنده دارند نیز به این صورت خواهد بود: (اسمیت و همکاران، ۱۹۷۴: ۲۲).
- در ذکر مشخصات انتشاراتی در فهرست منابع پایان مقاله از شیوه زیر پیروی شود:
مقاله: نام خانوادگی، نام (سال انتشار) «نام مقاله»، نام مترجم، نام نشریه، دوره یا سال، شماره.
کتاب: نام خانوادگی، نام (سال انتشار) عنوان کتاب، نام مترجم، مصحح، یا سایر افراد، شماره مجلد، نوبت چاپ، محل انتشار، نام ناشر.

فهرست مطالب

- ۱ **کتابخوانشی انتقادی از شهر و معماری اسلامی در اندیشه «سید حسین نصر»**
امیرارسلان مرادی سنگاچینی / حمیدرضا صارمی / خاطره مغانی رحیمی
- ۲۵ **درهم‌تنیدگی سازمان‌یافته بصری تزئینات ازاره‌ها و زیرگنبد شبستان اصلی مسجدحکیم با تأکید بر هندسه نااقلیدسی**
کیهان رئیس / ایمان زکریایی کرمانی / جلیل جوکار / صمد نجارپور
- **سنجش مؤلفه‌های طراحی معماری پاتوق فرهنگی - هنری بر اساس تعامل بانوان هنرمند و شهروندان (محدوده مورد مطالعه):**
- ۴۵ **پارک مخصوص بانوان و خانواده شهر دزقل)**
مریم حریبان / کوروش مؤمنی / مائده مقدم
- ۶۱ **بررسی تأثیر شاخص‌های شهر دوستدار سالمند بر میزان رضایت سالمندان در شهرهای ایرانی (مطالعه موردی: تهران)**
اکبر طالب‌پور / محمد قاسمی سیانی
- ۸۳ **تدوین چارچوب مفهومی نظریه جنسیت و فضا در فضاهای شهری از طریق روش تحلیل مضمون**
اطهر کدیور / منوچهر طیبیان / حسین کلانتری خلیل‌آباد / ماندانا یوسفی
- ۱۱۵ **تحلیل عوامل مؤثر بر طراحی فضاهای آموزشی مبتنی بر آموزه‌های اسلامی با رویکرد مدل‌سازی ساختاری**
مهدی اخترکاوان

داوران این شماره

- **دکتر محمدرضا بمانیان** / استاد دانشگاه تربیت مدرس
- **دکتر علی اکبر تقوایی** / استاد دانشگاه تربیت مدرس
- **دکتر سمیه امیدواری** / دانشیار دانشگاه علم و هنر یزد
- **دکتر ناصر براتی** / دانشیار مؤسسه پژوهشی شیخ بهایی
- **دکتر امین فرجی** / دانشیار دانشگاه تهران
- **دکتر بهزاد وثیق** / دانشیار دانشگاه صنعتی جندی شاپور دزفول
- **دکتر محمود ارژمند** / استادیار گروه مهندسی معماری دانشگاه هنر
- **دکتر غلامرضا اسکندریان** / استادیار پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی جهاددانشگاهی
- **دکتر زهرا سادات اردستانی** / استادیار گروه هنر و معماری دانشگاه خوارزمی
- **دکتر زینب افضلی** / استادیار دانشگاه هنر شیراز
- **دکتر محمد بهزادپور** / استادیار دانشگاه آزاد اسلامی
- **دکتر حسین حیدری** / استادیار پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی جهاددانشگاهی
- **دکتر علی رنجبرکی** / استادیار پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی جهاددانشگاهی
- **دکتر محمد علی آبادی** / استادیار دانشگاه شیراز
- **دکتر محمد قاسمی سیانی** / استادیار پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی جهاددانشگاهی
- **دکتر خسرو قبادی** / استادیار پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی جهاددانشگاهی
- **مسعود دادگر** / مربی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی جهاددانشگاهی
- **افشین داورپناه** / مربی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی جهاددانشگاهی
- **نقی عسگری** / مربی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی جهاددانشگاهی
- **یوسف لطفی** / مربی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی جهاددانشگاهی

خوانشی انتقادی از شهر و معماری اسلامی در اندیشه «سید حسین نصر»

امیرارسلان مرادی سنگاچینی*، حمیدرضا صارمی**، خاطره مغانی رحیمی***

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۱۸ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۲/۲۰

نوع مقاله: پژوهشی - ۱-۲۴

چکیده

در دوران معاصر، جهان اسلام با چالش‌های گوناگونی روبه‌رو بوده که از مهم‌ترین آنها می‌توان به مواجهه با مدرنیته و پیامدهای فرهنگی، اجتماعی، زیست‌محیطی و معرفتی آن اشاره کرد. این پژوهش با هدف بازخوانی انتقادی اندیشه «سید حسین نصر»، به بررسی ظرفیت‌های نظری دیدگاه او برای فهم و نقد این بحران‌ها می‌پردازد. روش تحقیق، مبتنی بر تحلیل محتوای کیفی انتقادی و هرمنوتیک متون اندیشه‌محور است و فصل‌های سیزدهم و چهاردهم کتاب «اسلام در عصر متجدد» به عنوان متن اصلی تحلیل شده‌اند. یافته‌ها نشان می‌دهد که نصر، معماری و شهر اسلامی را بر مفاهیمی چون توحید، وحدت، قدسیّت، انعطاف‌پذیری فضایی و پیوند انسان و طبیعت بنا می‌نهد و معماری مدرن را به دلیل گسست از معنا و نظم قدسی نقد می‌کند. نتیجه‌گیری پژوهش نشان می‌دهد که اندیشه نصر واجد ظرفیت‌های تحلیلی ارزشمند برای نقد شهر معاصر است، اما تحقق آن مستلزم ترجمه مفاهیم نظری به معیارهای عملی است.

واژه‌های کلیدی: اسلام در عصر متجدد، سید حسین نصر، شهر اسلامی، معماری اسلامی و شهرسازی اسلامی.

a.moradisangachini@modares.ac.ir
http://orcid.org/0009-0009-7099-629x
saremi@modares.ac.ir
http://orcid.org/0000-0002-3625-7268
k.moghanirahimi@modares.ac.ir
http://orcid.org/0000-0002-1791-797x

*دانشجوی کارشناسی ارشد برنامه‌ریزی شهری، گروه شهرسازی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران

**نویسنده مسنول: دانشیار رشته شهرسازی، گروه شهرسازی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران

***دانشجوی دکتری، گروه شهرسازی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران

مقدمه

در دوران معاصر، جهان اسلام با چالش‌های گوناگونی روبه‌رو بوده که از مهم‌ترین آنها می‌توان به مواجهه با مدرنیته و پیامدهای فرهنگی، اجتماعی، زیست‌محیطی و معرفتی آن اشاره کرد. مدرنیته که با عقلانیت ابزاری، سکولاریسم، فردگرایی و گسست از سنت‌های قدسی تعریف می‌شود، ساختارهای زیستی و معنایی انسان را دگرگون کرده و موجب پدید آمدن چالش‌های فرهنگی و معنوی در جوامع سنتی، از جمله جوامع اسلامی شده است. در این میان، مسئله معماری، شهرسازی، هنر و نسبت انسان با طبیعت، به عنوان جلوه‌هایی از جهان‌بینی مدرن، نیازمند بازنگری و تأملی دوباره از منظر سنت‌های دینی و فلسفی است.

در پاسخ به این وضعیت، اندیشمندان متعددی کوشیده‌اند تا با بازخوانی منابع فکری و فرهنگی اسلامی، راه‌هایی برای مواجهه‌ای انتقادی با مدرنیته و بازسازی تمدن اسلامی ارائه دهند. سید حسین نصر، یکی از افراد دارای تألیفات بسیار در این حوزه و دستگام معنایی برای مواجهه با علم مدرن است (قانعی و حسینی، ۱۳۹۴: ۲). او در آثار گوناگون خود و به‌ویژه در کتاب «اسلام در عصر متجدد» تلاش کرده است تا با تکیه بر اصول حکمت اسلامی و آموزه‌های سنتی، نقدی بنیادین بر تمدن مدرن وارد سازد و امکان احیای معنویت را در دنیای امروز بررسی کند. نصر همواره در آثار خود تأکید کرده است که در معماری اسلامی، حتی زیباترین و پیچیده‌ترین تزئینات، صرفاً نقش زیبایی‌شناختی ندارند، بلکه بازتابی از نظم کیهانی و وحدت هستی‌اند. همچنین وی در آثار خود بیان می‌کند: «معماری اسلامی، بازتابی از حقیقت آفرینش الهی است که بر دانشی استوار است که ساختار آن از برکت و فیضی ناشی از کلام وحی سرچشمه

می‌گیرد؛ دانشی که امکان هم‌خوانی و هماهنگی میان طبیعت و معماری را فراهم می‌آورد» (نصر، ۱۳۸۳: ۹).

شهر اسلامی در نگاه سید حسین نصر، بازتاب یک جهان‌بینی توحیدی است که در آن، کار، عبادت، آموزش، زندگی خانوادگی و طبیعت در قالب کلیتی هماهنگ و معنادار در کنار یکدیگر قرار می‌گیرند. از منظر او، بازخوانی شهر اسلامی نه صرفاً اقدامی هنری یا کالبدی، بلکه ضرورتی معرفتی و تمدنی است که می‌تواند انسان مسلمان را از اغتشاش‌های معنایی و فضایی شهر مدرن به سوی حقیقت قدسی رهنمون سازد (نصر، ۱۳۸۰: ۲۴۶). در این چارچوب، شهر صرفاً بستری برای زیست مادی تلقی نمی‌شود و فضایی برای تجلی معنویت، بازتاب وحدت الهی و شکل‌گیری تربیت روح انسانی تلقی می‌گردد. با وجود اهمیت این دیدگاه، در ادبیات معماری و شهرسازی معاصر، اندیشه سید حسین نصر اغلب به صورت کلی، توصیفی یا آرمان‌گرایانه بازنمایی شده و کمتر به مثابه یک چارچوب تحلیلی برای فهم مسائل عینی و پیچیده شهر امروز مورد واکاوی انتقادی قرار گرفته است. خلأ اصلی، فقدان خوانشی است که بتواند نسبت میان مفاهیم کلیدی نصر (از جمله توحید، وحدت، معنا و رابطه انسان و محیط) را با بحران‌های معاصر معماری و شهرسازی، نظیر گسست فضایی، بی‌هویتی کالبدی و غلبه منطق سرمایه، به صورت نظام‌مند تحلیل کند. مسئله پژوهش حاضر ناظر بر این خلأ است و می‌کوشد نشان دهد که اندیشه نصر نه صرفاً نقدی کلی بر مدرنیته، بلکه واجد ظرفیت‌های نظری برای بازخوانی انتقادی شهر معاصر است؛ ظرفیتی که می‌تواند در سطح مفهومی و تحلیلی، به غنای ادبیات تخصصی معماری و شهرسازی بیفزاید.

پیشینه پژوهش

تردیدی نیست که دین مبین اسلام در تمامی ابعاد اجتماعی، اقتصادی، کالبدی و محیط‌زیستی، نه تنها برای رستگاری در آخرت، بلکه برای دستیابی به زندگی مطلوب در این دنیا نیز آموزه‌هایی ارزشمند ارائه داده است. این آموزه‌ها، بستر مناسبی برای شکل‌گیری و سامان‌دهی فعالیت‌های گوناگون انسانی در شهرهای امروز و آینده فراهم می‌آورند و از اهمیتی بنیادین برخوردارند (پورجعفر و دیگران، ۱۳۹۴: ۱۶). مسلمانان در طول تاریخ، به فراخور درک و توان خود، از این تعالیم بهره‌مند شده‌اند. معماری اسلامی نیز با الهام از همین تعالیم و ارزش‌های اسلامی، در طول تاریخ جلوه‌ای از باورها، هویت و جهان‌بینی توحیدی مسلمانان بوده است. در میان متفکران معاصر، سید حسین نصر از برجسته‌ترین فیلسوفانی است که با تکیه بر حکمت اسلامی و با الهام از آموزه‌های مکتب سنت‌گرایی، به بیان نسبت میان انسان، فضا و قدسیت می‌پردازد و معماری اسلامی را تجلی عینی توحید می‌داند. وی معتقد است که شهر اسلامی باید ساختاری منطبق با نظم الهی، طبیعت و نیازهای روحانی انسان داشته باشد و طراحی فضا باید در خدمت تجلی حقیقت، نه صرفاً عملکرد یا زیبایی‌جویی صورتی باشد. مطالعات متعددی به تحلیل وجوه مختلف اندیشه نصر در باب هنر و معماری اسلامی پرداخته‌اند. از جمله: پژوهش فرش‌چیان و شجری (۱۳۹۶) با عنوان «بررسی و نقد دیدگاه دکتر نصر در باب ویژگی‌های معماری اسلامی با تمرکز بر مبانی فلسفی اندیشه نصر»، با هدف تحلیل مبانی فلسفی معماری اسلامی از منظر سید حسین نصر انجام شده است. این مطالعه با تکیه بر آثار نصر نشان می‌دهد که وی معماری اسلامی را صرفاً ظرفی برای عملکرد نمی‌داند، بلکه آن را

تجلی نظم کیهانی و اسمای الهی معرفی می‌کند. نویسندگان بر این باورند که از دیدگاه نصر، فضا همانند متنی است که معنا در آن نهفته است و این معنا برخاسته از جهان‌بینی توحیدی مسلمانان است. یافته‌ها همچنین بیانگر موضع انتقادی نصر نسبت به معماری مدرن و گسست آن از امر قدسی است.

پژوهش صارمی و هاشمی (۱۳۹۹) با عنوان «تحلیل تطبیقی مفهوم سنت و مدرنیته از دیدگاه دکتر سید حسین نصر؛ نگاهی سنت‌گرا بر مفهوم شهر اسلامی»، با هدف تحلیل مواجهه سنت و مدرنیته در اندیشه نصر و تأثیر آن بر مفهوم شهر اسلامی انجام شده است. این مطالعه با روش اسنادی و تحلیلی، مفاهیمی مانند انسان‌شناسی، هنر، زیبایی‌شناسی، توسعه و معماری را در دو حوزه سنت و مدرنیته تطبیق داده و نشان می‌دهد که از دیدگاه نصر، شهر اسلامی باید بازتابی از نظم الهی، پیوند با طبیعت و ساختاری معنادار برای تعالی انسان باشد. پژوهش در نهایت تأکید دارد که راهکار حل بحران تجدد در جوامع اسلامی، رجوع به اصول سنت‌گرایانه است.

پژوهش الفتی و همکاران (۱۴۰۰) با عنوان «پژوهشی در هنرهای قدسی معماری و شعر در آیین یارسان با تکیه بر اندیشه‌های سنت‌گرایانه سید حسین نصر»، به بررسی پیوند مفاهیم قدسی در هنر اسلامی و آیین یارسان پرداخته است. این پژوهش با تحلیل تطبیقی اندیشه نصر و باورهای یارسان نشان می‌دهد که نصر، هنر اسلامی را وسیله‌ای برای تجلی حقیقت، بازتاب امر قدسی و اتصال میان زمین و آسمان می‌داند. پژوهش تأکید دارد که معماری سنتی اسلامی از دیدگاه نصر، فراتر از فرم است و حامل معنا و تجلی وحدت الهی در کثرت مادی است. پژوهش مقیم‌نژاد حسینی و مازیار (۱۴۰۱) با عنوان «هنرهای زیبا از منظر دکتر سید

روش پژوهش

این پژوهش با هدف خوانش انتقادی اندیشه‌های سید حسین نصر درباره شهر و معماری اسلامی، از روش تحلیل محتوای کیفی انتقادی بهره می‌گیرد. این روش که ریشه در هرمنوتیک انتقادی دارد، فراتر از توصیف محتوای آشکار متن، به کشف لایه‌های پنهان معنایی و فرضیه‌های اساسی می‌پردازد. این رویکرد برای واکاوی متون اندیشه‌محور و فلسفی مانند آثار نصر، مناسب‌ترین ابزار محسوب می‌شود. متن هدف در این پژوهش، فصل‌های سیزدهم و چهاردهم کتاب «اسلام در عصر متجدد» است که بر موضوع این پژوهش تمرکز دارد.

در این پژوهش از ترکیب رویکرد انتقادی و روش تحلیل محتوا در پنج گام اصلی برای شناسایی قوت‌ها و کاستی‌ها استفاده شده است. در گام نخست، با توجه به دغدغه‌مندی‌های موجود در حوزه شهر و معماری اسلامی و با تمرکز بر چالش‌های نظری در نسبت سنت و مدرنیته، موضوع پژوهش انتخاب شد. در گام دوم، با مرور پیشینه مطالعاتی موجود و بررسی مقالات منتشرشده در حوزه اندیشه نصر و معماری اسلامی، مشخص شد که تاکنون کتاب «اسلام در عصر متجدد» با تمرکز بر مضامین معماری و شهر اسلامی به صورت مستقل و تحلیلی بررسی نشده است. این‌حال، زمینه‌ساز تدوین ساختار اولیه تحقیق شد. در گام سوم، با تمرکز بر آثار سید حسین نصر و به‌ویژه دو فصل پایانی کتاب یادشده، تحلیل محتوای متون با رویکردی انتقادی صورت گرفت. در این مرحله تلاش شد تا مفاهیم بنیادین استخراج و بازخوانی شود. کدگذاری و تفسیر انتقادی تحلیل در سه لایه به صورت چرخشی و غیر خطی انجام پذیرفت:

حسین نصر، «با هدف تبیین چارچوب معرفتی نصر درباره هنر اسلامی انجام شده است. نویسندگان در این مطالعه بر اساس تحلیل آثار نصر به این نتیجه می‌رسند که وی هنر اسلامی را نه صرفاً وسیله‌ای برای تولید زیبایی، بلکه آیینی قدسی می‌داند که هنرمند را به حقیقت الهی نزدیک می‌کند. در نگاه نصر، هر اثر هنری سنتی باید بیانگر نظم الهی در قالب ماده باشد و از معنای فراتاریخی برخوردار باشد. بر اساس یافته‌های این پژوهش، نصر، هنر مدرن را به دلیل گسست از حکمت و قداست، در مسیر فروکاست هنر به ابزار سرگرمی و نمایش می‌داند.

هرچند پژوهش‌های یادشده، سهم قابل توجهی در معرفی و تبیین دیدگاه‌های دکتر سید حسین نصر درباره هنر و معماری اسلامی ایفا کرده‌اند، تاکنون هیچ‌یک به صورت مشخص به تحلیل انتقادی کتاب «اسلام در عصر متجدد» به‌ویژه دو فصل سیزدهم و چهاردهم آن از منظر معماری و شهر اسلامی پرداخته‌اند. این اثر، یکی از مهم‌ترین و متأخرتری نوشته‌های نصر به شمار می‌آید که در آن دیدگاه‌های وی درباره معماری، شهرسازی، نسبت انسان با فضا و بحران‌های مدرنیته در عرصه‌های کالبدی و معنایی با دقت و عمق بیشتری مطرح شده‌اند. پژوهش حاضر در پی آن است که این‌حالاً مطالعاتی را پر کند و با تمرکز بر دو فصل یادشده، خوانشی تحلیلی- انتقادی از مفاهیم کلیدی طرح‌شده ارائه نماید. این خوانش، ضمن واکاوی ابعاد قدسی و معنایی فضا از منظر نصر، به ارزیابی انتقادی قوت‌ها و کاستی‌های منظومه نظری وی می‌پردازد و در نهایت می‌کوشد امکان‌های مفهومی و عملی احیای معماری اسلامی در زمینه شهرهای معاصر را بازشناسی کند.

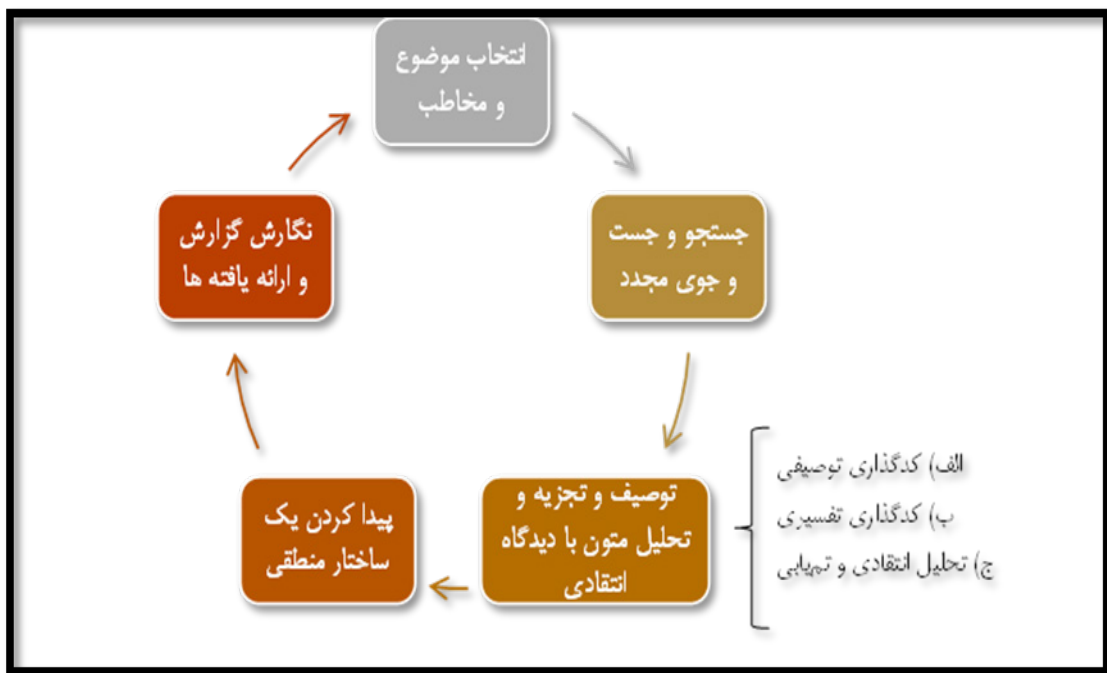
می‌دهند، دسته‌بندی شده، سپس نگارش و یکپارچه‌سازی بخش‌های اصلی تحقیق انجام گرفت.

برای اطمینان از صحت و اعتبار فرآیند تحلیل، مراحل کدگذاری و استخراج مضامین را یکی از پژوهشگران مستقل آشنا با فلسفه اسلامی و روش‌های کیفی مورد بررسی و بحث قرار داد و اصلاحات لازم اعمال شد. همچنین یافته‌ها و تفسیرهای کلیدی را دو تن از صاحب‌نظران آشنا با اندیشه نصر بررسی کردند تا از انطباق آن با متن و فقدان سوءتفسیر فاحش، اطمینان حاصل شود. علاوه بر این داده‌ها، کدها و مقوله‌ها به طور مستمر با یکدیگر و با کل متن مقایسه شدند تا انسجام درونی و پایایی تحلیل افزایش یابد. همچنین استخراج و دسته‌بندی کدها و مضامین انتقادی تا زمانی که اشباع نظری حاصل شود و بررسی مجدد به شناسایی کد جدید منجر نشود، ادامه یافت. این فرآیند تحلیلی، امکان واکاوی عمیق، مسئله‌محور و نقادانه متنی پیچیده را فراهم کرده، از توصیف صرف به سمت تبیین و نقد مضمون‌های حاکم پیش می‌رود (شکل ۱).

الف) کدگذاری توصیفی (سطح آشکار): در اولین مطالعه عمیق، متن خطبه‌خط بررسی شد و کلیه گزاره‌های مرتبط با شهر و معماری اسلامی استخراج و با کدهای اولیه توصیفی نام‌گذاری شد. ب) کدگذاری تفسیری (سطح میانی): در این مرحله، کدهای توصیفی بر اساس ارتباط مفهومی دسته‌بندی شد. این مرحله به تشکیل گزاره‌های تحلیلی انجامید.

ج) تحلیل انتقادی و تم‌یابی (سطح نهانی): در این مرحله که قلب روش تحلیل محتوای انتقادی در این پژوهش است، مقوله‌های تحلیلی نه به صورت مجرد، بلکه در رابطه با یکدیگر و در چارچوب نقد ایدئولوژیک و هرمنوتیک بازخوانی شد.

در گام چهارم، بر اساس یافته‌های پیشین و چارچوب‌های نظری موجود، ساختار مناسب برای تحقیق تدوین شد. در گام پایانی، یافته‌های پژوهش در قالب مضامین اصلی که عصاره خوانش انتقادی پژوهش را تشکیل

شکل ۱- فرایند انجام پژوهش

معرفی اجمالی نصر و مروری بر آثار و اندیشه‌های وی

سید حسین نصر از برجسته‌ترین فیلسوفان معاصر ایرانی و از چهره‌های شناخته‌شده مکتب سنت‌گرایی فلسفی در جهان اسلام به شمار می‌رود. او در کنار پژوهش‌های گسترده‌اش در حوزه‌های فلسفه اسلامی، عرفان، فلسفه تطبیقی، الهیات تطبیقی و تاریخ علم، یکی از معدود متفکرانی است که کوشیده است میان سنت دینی و دغدغه‌های فکری دنیای مدرن، پیوندی ژرف و نظام‌مند برقرار کند. آثار نصر، موضوعات مختلفی شامل عرفان و فلسفه اسلامی، نقد مدرنیته و علم‌گرایی معاصر را در برمی‌گیرد. او با تأکید بر اهمیت بازگشت به سنت‌های معنوی و فلسفی، تحت تأثیر متفکرانی چون ابن‌سینا، سهروردی، ملاصدرا، ابن‌عربی و غزالی نشان می‌دهد که حکمت اسلامی هنوز قابلیت پاسخگویی به بحران‌های معرفتی و اخلاقی امروز را دارد (اسماعیلی، ۱۳۹۵: ۱۴). نصر در آثار خود مانند «دانش و تمدن در اسلام»، «انسان و طبیعت» و «اسلام در عصر متجدد» به نقد عمیق مدرنیته غربی، علم تجربی سکولار و تکنولوژی بی‌ریشه می‌پردازد و آن را انقطاع انسان از امر قدسی و طبیعت می‌داند. وی مدرنیته را نه صرفاً دگرگونی‌ای در شکل و ظاهر، بلکه گسستی هستی‌شناختی از عرصه معنویت و حکمت تلقی می‌کند. از این‌رو آرای او در باب معماری و شهر اسلامی نیز در پرتو همین نقد به مدرنیته، معنا و تفسیر می‌یابد.

تفکرات نصر بر پایه‌های دینی استوار است و از نظر او، فلسفه، جست‌وجویی برای درک و نزدیک شدن به مبدأ و منشأ هستی به شمار می‌آید. او جهان هستی را تجلی ذات الهی و زیبایی‌های آن را انعکاسی از جمال خداوند می‌داند. از آنجا که این عالم، آفریده خداوند است، باید آینه‌دار صفات او نیز باشد. نصر در آثار خود تصریح می‌کند

که هستی، در حقیقت چیزی جز آمیزه‌ای از تجلیات اسما و صفات الهی نیست. در همین راستا هنر سنتی در نگاه نصر، جایگاهی ویژه دارد؛ هنری که برخاسته از عالم معنا و مرتبط با ساحت قدسی است. به باور او، خالق اثر هنری سنتی، فردی نیست که صرفاً از خلاقیت شخصی بهره می‌برد، بلکه هنرمند به ابزاری برای بیان نمادها و معانی فراتر از فردیت انسانی تبدیل می‌شود.

اندیشه‌های نصر، ریشه‌ای عمیق در آموزه‌های دینی دارد و فلسفه، از نگاه او، تلاشی برای درک و تقرب به سرچشمه هستی است. وی جهان را جلوه‌ای از خداوند می‌بیند و زیبایی‌های آن را بازتابی از جمال الهی می‌داند. او در کتاب «هنر و معنویت اسلامی» چنین می‌نویسد: «از آنجا که این عالم، آفریده خداست، باید تجلی‌گاه صفاتش باشد و تعالیم معنوی اسلام نیز تأکیدش بر این است که به‌راستی هستی چیزی جز آمیزه‌ای از تجلیات اسما و صفات خداوند نیست» (نصر، ۱۳۸۹: ۲۴۹). بر همین اساس در نگاه نصر، هنر سنتی، هنری است که از عالم معنا سرچشمه می‌گیرد و خالق آن به جای بیان فردی، به‌واسطه اثر هنری خود، به تجلی نمادهای فراتر از خود می‌پردازد.

معرفی و بررسی کتاب اسلام در عصر متجدد با تأکید بر فصل‌های ۱۳ و ۱۴

کتاب «اسلام در عصر متجدد» از آثار مهم سید حسین نصر است که در آن به واکاوی نسبت میان سنت اسلامی و چالش‌های جهان مدرن می‌پردازد. این کتاب نه تنها به تبیین مفاهیم بنیادین جهان‌بینی اسلامی می‌پردازد، بلکه در فصل‌های پایانی خود تلاش می‌کند به صورت عینی‌تر نشان دهد چگونه اصول و ارزش‌های سنتی اسلام

می‌تواند در مواجهه با مدرنیته همچنان الهام‌بخش و راهگشا باشد.

در فصل‌های سیزدهم و چهاردهم این کتاب، نصر با تمرکز بر موضوعاتی چون معماری اسلامی، شهر اسلامی و امکان احیای آنها در عصر حاضر، تأکید می‌کند که معماری اسلامی صرفاً ساخت‌وسازی کارکردی یا تزئینی نیست، بلکه بازتابی عینی از نظم قدسی و ساختار هستی‌شناختی توحید است. نصر بر این باور است که معماری اسلامی، تبلور کیهان‌شناسی معنوی اسلام است؛ نظامی که در آن، زیبایی، معنویت و کارآمدی به گونه‌ای درونی و هماهنگ درهم تنیده شده‌اند. در نگاه او، بناهایی چون مسجد، مدرسه، خانه و حتی کاروانسرا، به واسطه بهره‌گیری از اصول معنوی اسلام، به فضایی برای سلوک درونی بدل می‌شوند. در نقطه مقابل، نصر به نقد معماری مدرن می‌پردازد و آن را محصول جهان‌بینی سکولار و گسسته از طبیعت و معنا معرفی می‌کند. در حالی که در سنت اسلامی، استفاده هوشمندانه از نور، هوا، هندسه مقدس، خوشنویسی و عناصر طبیعی همچون آب و گیاهان، به خلق فضاهایی منجر می‌شود که در عین کارکرد، دارای عمق معنوی‌اند و انسان را به تأمل در موقعیت وجودی‌اش در جهان الهی وامی‌دارند.

نصر همچنین با بهره‌گیری از جهان‌بینی توحیدی اسلام، به نقش الگوهای هندسی و نقوش تکرارشونده در معماری اسلامی اشاره می‌کند و آنها را بازتابی از نظم کیهانی می‌داند؛ نظامی که مرکزیت، توازن و هماهنگی آن همچون آینه‌ای است که جایگاه انسان را در هستی به او یادآور می‌شود. این بناها، چه در ساختار و چه در تزئینات، بیانگر نوعی وحدت در کثرتند که ریشه در معرفت دینی دارند.

در نهایت نصر از همزیستی عمیق اسلام با طبیعت سخن می‌گوید. در نگاه او،

طبیعت نه تهدیدی برای شهر یا بنا، بلکه بخشی از کلیت حیات شهری است. فضای مسجد، خانه یا باغ در سنت اسلامی، امتدادی از طبیعت قدسی است و به همین دلیل، نه تنها مرزی میان فضای مقدس و فضای طبیعی وجود ندارد، بلکه این دو درهم تنیده‌اند. به‌کارگیری مصالح طبیعی همچون آجر و چوب، بازشوهای گسترده برای عبور نور و هوا، وجود باغ‌ها و آب‌نماها، همگی نشانه‌هایی از این همزیستی هستند. از منظر نصر، حتی اگر بنایی متروکه شود، طبیعت بدون ایجاد گسست، آن را در آغوش می‌گیرد؛ زیرا میان آنچه انسان سنتی ساخته و طبیعت، هماهنگی و هم‌سویی بنیادی وجود دارد.

یافته‌های پژوهش

تأملی انتقادی بر رابطه انسان و محیط از منظر

سید حسین نصر

یکی از بنیان‌های فکری سید حسین نصر در تحلیل معماری اسلامی، تأکید بر نسبت میان درون و بیرون انسان است. وی در فصل سیزدهم کتاب «اسلام در عصر متجدد» به صراحت می‌نویسد: «محیط بیرونی‌ای که انسان برای خود خلق می‌کند، چیزی جز بازتاب وضعیت درونی او نیست». او در ادامه، این رابطه را مبنای تحلیل بحران زشتی و بی‌نظمی شهرهای معاصر جهان اسلام می‌داند و آن را «بازتاب آشفتگی‌های ذهنی و معنوی انسان مسلمان مدرن» توصیف می‌کند (نصر، ۱۳۸۰: ۲۲۸-۲۳۱). همان‌گونه که ضرب‌المثل می‌گوید: از کوزه همان برون تراود که در اوست (همان: ۲۲۸). این دیدگاه به درستی نشان می‌دهد که نموده‌های بیرونی معماری و شهرسازی، بازتابی از وضعیت درونی، معرفتی و معنوی انسان هستند؛ اما نباید این تأثیر را یک‌سویه و صرفاً از درون به بیرون دانست. رابطه انسان با فضای معماری، رابطه‌ای دوسویه و تعاملی

است. در واقع محیط کالبدی بر رفتار مؤثر واقع می‌شود و از سوی دیگر انعکاس همین رفتار به جهان کالبدی باز می‌گردد و یک رابطه عینی میان انسان‌ها و محیط کالبدی وجود دارد (فارسی آستانه، ۱۴۰۱: ۶). انسان تنها در صورتی می‌تواند به کمال برسد که در فضایی متناسب با فطرت خود زندگی کند. اگر محیطی ناهماهنگ، آشفته یا ناسازگار با ساختار وجودی انسان باشد، اندیشه و رفتار او نیز ناخواسته از تعادل خارج می‌شود. در مقابل، حضور در محیطی متعادل، آرام و قدسی برای کسانی که فاقد پیش‌زمینه دینی یا معنوی‌اند، می‌تواند به تعالی روح و بهبود رفتار بینجامد. تجربه زیسته بسیاری از انسان‌ها در فضاهایی چون مساجد سنتی، مدارس تاریخی یا باغ‌های اسلامی نشان می‌دهد که فضاهای الهام‌گرفته از نظم و معنا، خود نیز قابلیت تربیت‌بخشی و تأثیرگذاری عمیق بر جان انسان را دارند (فاسمی و دیگران، ۱۴۰۲: ۲).

نصر خود بر وحدت در معماری اسلامی تأکید می‌کند؛ از وحدت درونی فضاهای معماری (مانند انعطاف‌پذیری اتاق‌ها و حیاط‌ها) گرفته تا وحدت شهر با طبیعت و وحدت کارکرد و زیبایی مدنظر نصر است. با این حال در صورت‌بندی نظری نصر، رابطه انسان و محیط عمدتاً در جهت «از درون به بیرون» تعریف می‌شود و در فصل سیزدهم، علی‌رغم توصیف مکرر کیفیت‌های آرامش‌بخش و معنازای فضاهای اسلامی،

نقش فعال و تربیت‌بخش محیط به صورت مستقل و نظری بسط نمی‌یابد (نصر، ۱۳۸۰: ۲۴۶-۲۴۷). در شرایط شهرهای معاصر که تحت سلطه منطق سرمایه، انفکاک عملکردها و تمرکزگرایی تکنوکراتیک شکل گرفته‌اند (Harvey, 1978: 114)، احیای این وحدت، نیازمند توجه هم‌زمان به معماری و انسان‌شناسی است. تأکید صرف بر بازگشت به درون کافی نیست و باید محیطی طراحی شود که امکان قدسی شدن انسان را فراهم کند.

در همین زمینه، پیامبر اسلام (ص) فرموده‌اند: «الدنیا مزرعة الآخرة»؛ یعنی دنیا کشتزار آخرت است (ابن ابی‌جمهور، ۱۴۰۳ق: ۲۶۷). از این منظر، شهر و فضای معماری نه فقط مکان زیست مادی، بلکه بستری برای کمال‌یابی و اتصال انسان به ساحت قدسی است. شهر می‌تواند همان مزرعه‌ای باشد که در آن بذره‌های معنویت، اخلاق و توحید کاشته می‌شود و در آخرت به ثمر می‌نشیند. بنابراین می‌توان گفت که نقد نصر از معماری مدرن به درستی ضعف‌های این نظام را در بیتوجهی به معنا، قدسیّت و هماهنگی با طبیعت افشا می‌کند. اما برای آنکه معماری اسلامی معاصر بتواند احیا شود، باید بر پایه یک تعامل دوسویه میان ساحت‌های درونی و بیرونی انسان بازخوانی شود؛ تعریفی از توحید که در ترکیب اجزای بنا و نیز در پیوند هستی‌شناختی انسان با فضا جلوه‌گر شود (جدول ۱).

جدول ۱- جمع‌بندی رابطه انسان و محیط در اندیشه سد حسین نصر

محور تحلیلی	دیدگاه سید حسین نصر	تفسیر پژوهش حاضر	نقد یا کاستی	دلالت برای معماری و شهر معاصر
نسبت درون و بیرون انسان	محیط بیرونی بازتاب وضعیت درونی و معنوی انسان است.	معماری و شهرسازی، تجلی عینی کیفیات معرفتی و روحی انسان‌اند.	رابطه انسان و محیط به صورت یک‌سویه (از درون به بیرون) دیده شده است.	ضرورت درک رابطه دوسویه انسان و فضا در طراحی
نقش محیط در شکل‌دهی به انسان	تأکید اصلی بر اصلاح درون انسان برای اصلاح محیط	فضاهای معنادار می‌توانند خود عامل تربیت و تعالی انسان باشند.	نقش فعال و تربیت‌گر فضا کمتر مورد توجه قرار گرفته است.	طراحی فضاهای قدسی به‌مثابه ابزار ارتقای اخلاق و معنا

محور تحلیلی	دیدگاه سید حسین نصر	تفسیر پژوهش حاضر	نقد یا کاستی	دلالت برای معماری و شهر معاصر
هماهنگی انسان، فضا و طبیعت	وحدت انسان، شهر و طبیعت مبتنی بر جهان‌بینی توحیدی	گسست این وحدت در شهر مدرن، عامل اغتشاش معنایی و رفتاری است.	عدم تحلیل ساختارهای معاصر مؤثر بر این گسست	لزوم بازاندیشی پیوند انسان و طبیعت در شهر معاصر
شهر به مثابه بستر سلوک	شهر اسلامی، زمینه تجلی معنویت و نظم قدسی است.	شهر می‌تواند «مزرعه آخرت» و بسترکمال‌یابی انسان باشد.	فقدان چارچوب عملی برای تحقق این ایده	طراحی شهر به عنوان فضای رشد معنوی، نه صرفاً عملکردی
نقد معماری مدرن	معماری مدرن گسسته از معنا و قدسیت است.	نقد نصر، افشاگر بحران معنایی شهر معاصر است.	بسنده کردن به نقد بدون ارائه مدل تعاملی انسان و محیط	نیاز به بازخوانی توحید در سطح کالبد، فضا و تجربه زیسته

تأملی انتقادی بر وحدت و توحید در معماری اسلامی از منظر سید حسین نصر

معماری در تمدن اسلامی نه تنها هنر ساختن فضا، بلکه هنر تجلی حقیقت است؛ هنر آنگونه ساختن که فرم و محتوا، ظاهر و باطن، زمین و آسمان به هم پیوندند (نصر، ۱۳۸۹: ۱۱). سید حسین نصر، اندیشمند برجسته معاصر، در فصل‌های سیزدهم و چهاردهم کتاب «اسلام در عصر متجدد»، به تفصیل به این مسئله می‌پردازد و معماری اسلامی را به مثابه تبلور اصل توحید معرفی می‌کند (همان، ۱۳۸۰: ۲۴۱-۲۴۵). از منظر وی، توحید صرفاً یک اصل کلامی یا فلسفی نیست، بلکه بنیاد تمامی هنرهای اسلامی به شمار می‌آید و در عرصه معماری به شکل وحدت، انسجام و هماهنگی میان اجزا و کلیت اثر جلوه‌گر می‌شود.

نصر معتقد است که وحدت درون بنا در معماری اسلامی از طریق انعطاف‌پذیری فضایی به دست می‌آید؛ به این معنا که فضاهای داخلی مانند اتاق‌ها، حیاط‌ها و ایوان‌ها، کارکردهای چندگانه داشته، تابع کارکردهای صلب مدرن نیستند. خانه سنتی اسلامی می‌تواند در یک زمان محل استراحت، عبادت، مهمانی یا تعلیم باشد، زیرا مرزهای کارکردی آن در خدمت زندگی انسانی و نه صرفاً تخصص‌گرایی مدرن است. این نوع وحدت، پیوند عمیقی با وحدت وجود انسان

دارد، زیرا از تجزیه‌گرایی مدرن فاصله گرفته و انسان را به مثابه موجودی یکپارچه در نظر می‌گیرد.

از دیگر لایه‌های وحدت که نصر به آن توجه دارد، وحدت بنا با طبیعت پیرامونی است. معمار اسلامی سنتی، برخلاف معمار مدرن که اغلب طبیعت را پس‌زمینه‌ای برای نمایش بنا تلقی می‌کند، بنا را در دل طبیعت می‌نشانند و از مصالح بومی، سایه، نور، آب و گیاه برای ادغام فضای انسانی و طبیعی استفاده می‌کند. او در تحلیل خود، شهرهایی چون فارس و اصفهان را نمونه‌هایی می‌داند که در آنها، بناها در آغوش طبیعت آن شکل گرفته‌اند. این وحدت، وجودی است؛ زیرا انسان را به یاد جایگاه خود در نظام خلقت می‌اندازد و به او کمک می‌کند تا با محیط پیرامونش در صلح و توازن باشد.

نصر به وحدت عملکرد و زیبایی نیز توجهی ژرف دارد و تأکید می‌کند که در هنر اسلامی، زیبایی به مثابه تجلی حقیقت است. در این نگرش، زیبایی زاید، فریبنده یا تجملی نیست، بلکه حقیقتی روحانی است که در ماده و فرم تجلی می‌یابد. در معماری اسلامی، عنصر زشت همان عنصر بی‌فایده، دروغین و متناقض با حقیقت است. این نگاه، معماری را از سطح فرمال فراتر برده، آن را به عرصه معنا و قدسیت می‌کشاند.

در فصل چهاردهم، نصر همچنین از وحدت میان بناهای شهری سخن می‌گوید؛ وحدتی که در آن مسجد، مدرسه، بازار، حمام و خانه به‌مثابه اجزای یک کل هماهنگ طراحی می‌شوند. او تأکید می‌کند که در شهر سنتی اسلامی، مسجد جامع همچون قلب تپنده‌ای است که تمامی شریان‌های شهری به آن متصل‌اند؛ چه از نظر کالبدی و چه از نظر معنایی، این انسجام ساختاری، نوعی وحدت اجتماعی نیز در پی دارد که متأسفانه در شهرهای معاصر، تحت تأثیر منطق سرمایه و برنامه‌ریزی تکنوکراتیک، به‌شدت آسیب دیده است.

با این حال در صورت‌بندی نظری نصر، تأکید اصلی بر وحدت صوری و کالبدی فضاها (ازجمله وحدت درون بنا، پیوند مسجد، خانه و بازار و انسجام ساختاری شهر اسلامی) قرار دارد (نصر، ۱۳۸۰: ۲۴۱-۲۴۶) و نسبت دوسویه انسان و محیط به‌مثابه یک فرآیند فعال و تربیت‌بخش، به‌طور مستقل صورت‌بندی نظری نمی‌شود. او محیط را عمدتاً بازتاب درون انسان می‌داند؛ چنان‌که در فصل سیزدهم تصریح می‌کند که «محیط بیرونی، چیزی جز انعکاس وضعیت درونی انسان نیست» (همان: ۲۲۸). این نگاه هرچند بخشی از حقیقت را روشن می‌سازد، تعامل متقابل میان درون و بیرون را نادیده می‌گیرد. در حالی که تجربه زیسته بسیاری از انسان‌ها نشان می‌دهد که فضاهای الهام‌گرفته از نظم، قدسیت و معنا می‌توانند درون انسان را نیز متحول کنند. فضاهایی چون مساجد سنتی، مدارس تاریخی یا باغ‌های اسلامی، حتی بر انسان‌هایی که فاقد پیش‌زمینه دینی هستند نیز تأثیرگذار بوده‌اند و این

نشان‌دهنده قدرت فضا در شکل‌دهی به باطن انسان است.

نصر در فصل چهاردهم، وحدت را عمدتاً در مقیاس کالبدی و نمادین شهر اسلامی و در پیوند مسجد، خانه و بازار تحلیل می‌کند (همان، ۱۳۸۰: ۲۴۳-۲۴۶)، اما به ابعاد اجتماعی-زیستی وحدت (مانند وحدت جنسیتی، وحدت همسایگی یا پیوند اقتصاد روزمره و کالبد فضا) به‌صورت صریح و تحلیلی نمی‌پردازد. این ابعاد در پژوهش حاضر، نه به‌عنوان ادعای مستقیم نصر، بلکه به‌مثابه بسط تحلیلی منطق توحیدی موردنظر او مطرح شده‌اند. فقدان تحلیل در این حوزه‌ها، موجب می‌شود که نظریه نصر نتواند به‌طور کامل پاسخگوی نیازهای زیست معاصر باشد.

برای نمونه، وحدت جنسیتی در معماری و شهر اسلامی، نه به معنای حذف تفاوت‌ها، بلکه به معنای احترام متقابل در بستر فضاست (رشیدی آل‌هاشم، ۱۴۰۲: ۱۸). تفکیک فضای مردانه و زنانه در معماری سنتی، با حفظ کرامت و در عین حال امکان تعامل معنادار شکل می‌گرفت. یا وحدت خانه و بیرون، از طریق فضاهایی چون ایوان، دالان و حیاط، به‌گونه‌ای طراحی می‌شد که مرزها را شفاف و در عین حال قابل انعطاف سازد. وحدت اجتماعی در محله‌ها نیز از طریق ساختارهایی چون مسجد محلی، آب‌انبار عمومی، بازارچه‌ها و گذرها شکل می‌گرفت و تعامل روزمره میان همسایگان را تقویت می‌کرد (حسینی و سلطانی، ۱۳۹۷: ۵). این شکل از وحدت، با آنچه امروز به نام اجتماع‌پذیری شهری شناخته می‌شود، هم‌راستا است (جدول ۲).

جدول ۲- جمع‌بندی وحدت و توحید در معماری

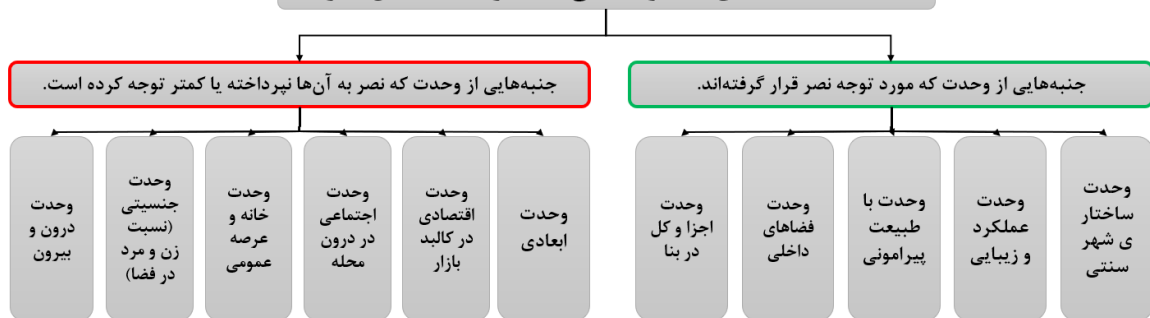
اسلامی از منظر سید حسین نصر

محور تحلیلی	دیدگاه سید حسین نصر	تفسیر پژوهش حاضر	نقد و کاستی	دلالت برای معماری و شهر معاصر
توحید به مثابه بنیان معماری	توحید، اصل بنیادین هنر و معماری اسلامی و منشأ وحدت اجزا و کلیت بناست.	معماری اسلامی، تجلی عینی وحدت هستی در قالب فرم، فضا و معناست.	تمرکز بر اصل توحید بدون بسط اجتماعی-کارکردی آن	لزوم ترجمه توحید از اصل فلسفی به منطق فضایی-زیستی
وحدت فضایی و انعطاف پذیری	فضاهای معماری دارای کارکردهای چندگانه و غیر صلب هستند.	انعطاف پذیری، بازتاب نگاه یکپارچه به انسان و زندگی است.	محدود شدن تحلیل به الگوی سنتی بدون انطباق با پیچیدگی معاصر	بازخوانی انعطاف پذیری در مقیاس معاصر و متکثر
وحدت بنا و طبیعت	معماری در هماهنگی و هم‌زیستی با طبیعت شکل می‌گیرد.	وحدت انسان، بنا و طبیعت، واجد بعد وجودی است.	غفلت از نیروهای ساختاری مخرب این وحدت در شهر مدرن	باز پیوند معماری با نظام‌های طبیعی و زیست محیطی
وحدت زیبایی و عملکرد	زیبایی، تجلی حقیقت و جدایی ناپذیر از کارکرد است.	عنصر زشت، عنصر بی‌معنا و غیر حقیقی تلقی می‌شود.	فقدان معیارهای عملی سنجش این وحدت در پروژه‌های معاصر	بازتعریف زیبایی به مثابه نیاز انسانی و نه تزئین
وحدت ساختار شهری	مسجد، بازار، خانه و مدرسه، اجزای یک کل منسجم‌اند.	شهر اسلامی، واجد وحدت کالبدی، اجتماعی و معنایی است.	نادیده گرفتن فروپاشی این وحدت تحت منطق سرمایه	ضرورت بازاندیشی پیوند فضاهای شهری و اجتماعی

را به رسانه‌ای برای قدسی کردن زندگی بدل سازد. اما اگر این وحدت در زیست روزمره، ساختارهای اجتماعی، اقتصاد شهری و روابط انسانی نیز جاری شود، آنگاه می‌توان امید داشت که معماری اسلامی به عنوان افقی معنوی برای آینده‌ای ممکن بازتعریف شود؛ شهری که انسان را به یاد خدا می‌اندازد و فضای آن، آینه‌ای برای حقیقت می‌گردد (شکل ۲).

در مجموع نظریه نصر با تأکید بر توحید و وحدت، گامی مهم در بازتعریف معماری اسلامی در عصر جدید برداشته است. اما برای آنکه این نظریه بتواند پاسخگوی چالش‌های شهرهای امروز باشد، باید با درک عمیق‌تری از رابطه دوسویه انسان و محیط و نیز با تحلیل‌های کارکردی-اجتماعی از فضا تکمیل گردد. مفهوم وحدت، اگر صرفاً در فرم و کالبد باقی بماند، نمی‌تواند معماری

وحدت در معماری و شهر اسلامی از منظر سید حسین نصر

شکل ۲- دیاگرام مفهومی وحدت در معماری و شهر اسلامی از منظر سید حسین نصر

تأملی بر انعطاف‌پذیری فضا از منظر سید حسین نصر

نصر در فصل سیزدهم کتاب «اسلام در عصر متجدد»، در جریان نقد معماری مدرن و توصیف شهر اسلامی سنتی، به انعطاف‌پذیری درون‌فضایی بناها اشاره می‌کند و تأکید دارد که فضاهای معماری اسلامی به گونه‌ای شکل گرفته‌اند که کارکردهای متکثر زندگی انسانی را در خود ادغام می‌کنند (نصر، ۱۳۸۰: ۲۴۳-۲۴۵). وی بر این باور است که فضاهای معماری اسلامی به گونه‌ای طراحی شده‌اند که قابلیت چندمنظوره و انطباق با نیازهای متغیر انسان را داشته باشند. برای مثال، ایوان‌ها و حیاط‌های مرکزی خانه‌ها، مدارس یا کاروانسراها می‌توانستند هم‌زمان محل عبادت، استراحت، آموزش یا حتی اجتماعات اجتماعی باشند. این ویژگی به طور خاص با انعطاف‌پذیری فضاها و نبود محدودیت‌های سخت‌گیرانه در طراحی در ارتباط است. نصر، این نوع طراحی را ناشی از نگاه قدسی به فضا و تأکید بر آن می‌داند که معماری نباید صرفاً به عنوان یک ابزار فیزیکی، بلکه به عنوان راهی برای نزدیک کردن انسان به حقیقت و تعالی روحی عمل کند؛ بلکه باید به عنوان راهی برای نزدیک کردن انسان به حقیقت و تعالی روحی عمل کند (همان: ۲۴۴).

این نگاه نصر در کتاب «اسلام در عصر متجدد» به وضوح مشاهده می‌شود که معماری باید بستری فراهم کند تا انسان بتواند در آن به کمال معنوی برسد (همان: ۲۴۴). این ویژگی انعطاف‌پذیری در معماری اسلامی به‌ویژه در مقایسه با معماری مدرن که به سمت تفکیک عملکردها و تخصصی شدن فضاها پیش می‌رود، بسیار برجسته است. در معماری مدرن، هر فضا باید تنها یک عملکرد خاص داشته باشد، به گونه‌ای که تعامل میان این فضاها کاهش یافته،

امکان انعطاف‌پذیری کاهش می‌یابد. با این حال در فصل سیزدهم، نصر انعطاف‌پذیری فضا را عمدتاً در بستر شهر اسلامی سنتی و در نسبت با زیست دینی پیشامدرن صورت‌بندی می‌کند (همان: ۲۴۳-۲۴۵) و به صورت مستقیم به دگرگونی‌های ساختاری شهر معاصر (از جمله تراکم جمعیت، تنوع الگوهای زیست و الزامات اقتصادی و تکنولوژیک) نمی‌پردازد. از این رو خوانش او از انعطاف‌پذیری فضایی، بیش از آنکه یک چارچوب عملیاتی برای شرایط معاصر باشد، واجد ماهیتی هنجاری و انتقادی است. در واقع هرچند انعطاف‌پذیری درون‌فضایی در گذشته امری مناسب و مؤثر بود، در دنیای امروز که با تغییرات سریع اجتماعی و نیازهای پیچیده‌تر روبه‌رو هستیم، این ویژگی ممکن است نیاز به بازنگری و تطبیق با شرایط جدید داشته باشد. برای مثال در محیط‌های شهری معاصر که جمعیت و تنوع نیازها بسیار افزایش یافته، طراحی فضاها و چندمنظوره که بتوانند هم‌زمان پاسخگوی نیازهای مختلف افراد با زمینه‌های فرهنگی و اجتماعی متفاوت باشند، چالش‌های خاص خود را به همراه دارد. علاوه بر این، ایجاد فضاهایی با انعطاف‌پذیری بالا در شرایط امروزی ممکن است با مشکلاتی نظیر کمبود فضا، هزینه‌های بالای ساخت و محدودیت‌های تکنولوژیکی روبه‌رو شود (De paris & Lopes, 2018: 11). این چالش‌ها در آثار نصر به صورت مستقیم صورت‌بندی نشده‌اند، بلکه به مثابه مسئله‌ای برای بازخوانی معاصر اصول پیشنهادی او مطرح می‌شوند. در نهایت می‌توان گفت که انعطاف‌پذیری درون‌فضایی، ویژگی‌ای است که در معماری اسلامی سنتی، جایگاه ویژه‌ای دارد و نصر به درستی بر اهمیت آن تأکید می‌کند. با این حال برای اینکه این ویژگی در دنیای معاصر همچنان معتبر و کارآمد باقی بماند، لازم

است علاوه بر توجه به ابعاد معنوی، به نیازهای جدید و پیچیده‌تر جوامع شهری

نیز پرداخته شود (جدول ۳).

جدول ۳- جمع‌بندی انعطاف‌پذیری فضا در معماری اسلامی از منظر سید حسین نصر

محور تحلیلی	دیدگاه سید حسین نصر	تفسیر پژوهش حاضر	نقد و کاستی	دلالت برای معماری و شهر معاصر
مفهوم انعطاف‌پذیری فضایی	فضاهای معماری اسلامی، چندمنظوره و غیر صلب‌اند.	انعطاف‌پذیری، بازتاب نگاه قدسی و غیر ابزاری به فضاست.	تمرکز بر تجربه تاریخی بدون بسط معاصر	ضرورت بازتعریف انعطاف‌پذیری در شرایط امروز
چند عملکردی بودن فضا	یک فضا می‌تواند محل عبادت، سکونت، آموزش و اجتماع باشد.	مرزهای کارکردی در خدمت زندگی انسانی‌اند.	چالش تطبیق این الگو با نیازهای پیچیده امروز	طراحی فضاهای چندمنظوره متناسب با تنوع اجتماعی
بعد معنوی فضا	فضا، بستری برای تعالی روح و تقرب به حقیقت است.	معماری می‌تواند نقش تربیتی و معنوی ایفا کند.	غفلت از محدودیت‌های اجرایی در شهر معاصر	تلفیق معنا با کارکرد در طراحی فضا

چالش‌های تحقق اصول معماری اسلامی در شهرهای معاصر

نصر در فصل‌های سیزدهم و چهاردهم کتاب «اسلام در عصر متجدد» به بازخوانی اصول معماری اسلامی در مواجهه با چالش‌های دنیای مدرن پرداخته و بر اهمیت بازگشت به اصول قدسی و هماهنگ معماری اسلامی تأکید می‌کند. وی به‌ویژه بر وحدت، یکپارچگی و انسجام میان فضاها و عملکردها در معماری اسلامی تأکید دارد (نصر، ۱۳۸۰: ۲۴۳). این ویژگی‌ها که در ساختارهای شهرهای اسلامی سنتی نمایان است، از منظر نصر به عنوان اصولی جاودانه و الهی شناخته می‌شوند که از منظر نصر، ریشه در نظم قدسی و جهان‌بینی توحیدی اسلام دارند و در شهر اسلامی سنتی به صورت عینی تحقق یافته‌اند (همان: ۲۴۱-۲۴۶). اما باید پرسید که تا چه اندازه اصولی که نصر آنها را در بستر شهر اسلامی پیشامدرن صورت‌بندی می‌کند (همان: ۲۴۳-۲۴۷)، در ساختار پیچیده، متراکم و سرمایه‌محور شهرهای معاصر قابلیت تحقق دارند.

شهر اسلامی سنتی که نصر از آن سخن می‌گوید، بر پایه جامعه‌ای با الگوی اقتصادی و معنوی خاص شکل گرفته بود. این نوع جامعه از جنبه‌های مختلف، از جمله نظام‌های اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی، درهم‌تنیده و هماهنگ بود و این هماهنگی در فضای معماری آن نیز تجلی می‌یافت. در این فضا، تمامی اجزا و عملکردها در خدمت یکدیگر بودند و به‌طور متناسب با نیازهای انسانی طراحی می‌شدند. برای مثال، مسجد، مدرسه، بازار و خانه به‌گونه‌ای طراحی شده بودند که به‌طور هم‌زمان، هم از نظر معنوی و هم از نظر عملیاتی، در یک کلیت هماهنگ عمل کنند. نصر در کتاب خود به این موضوع اشاره می‌کند که در شهرهای اسلامی، «مسجد جامع به تمام دیگر اجزای شهر گره خورده است» (همان: ۲۴۳).

در مقابل، شهرهای معاصر که عمدتاً تحت تأثیر برنامه‌ریزی‌های تکنوکراتیک، منطق سرمایه و تمرکزگرایی قرار دارند، با ساختارهای پیچیده، پراکنده و غیر هم‌راستا مواجه هستند.

این شهرها، برخلاف شهرهای اسلامی سنتی، فاقد آن یکپارچگی و هماهنگی لازم هستند. در این فضاها، ساختمان‌ها و فضاها اغلب به صورت تخصصی طراحی می‌شوند و عملکردهای مختلف از یکدیگر تفکیک شده‌اند. برای مثال محله‌ها، مناطق تجاری و مسکونی در بسیاری از شهرهای معاصر از یکدیگر جدا شده‌اند، در حالی که در شهر اسلامی، این اجزا به گونه‌ای هماهنگ و در هم تنیده بودند که فضایی یکپارچه و معنوی ایجاد می‌کردند.

نصر اشاره می‌کند که «در معماری اسلامی، زیبایی و عملکرد هر دو به طور هم‌زمان در یک فضا تحقق می‌یابند» (نصر، ۱۳۸۰: ۲۴۵). اما در شهرهای معاصر که تحت سلطه منطق سرمایه و اقتصادی قرار دارند، اغلب زیبایی و عملکرد به دو عنصر مجزا و گاهی متناقض تبدیل شده‌اند. سرمایه‌گذاری‌های کلان در پروژه‌های ساختمانی اغلب به دنبال سودآوری بیشتر هستند و منافع معنوی و اجتماعی فضاها را شهری به حاشیه رانده می‌شود. این امر باعث می‌شود که بسیاری از فضاها شهری فاقد روح و معنا باشند و نتوانند پاسخگوی نیازهای انسان از جنبه‌های معنوی و اجتماعی باشند.

نصر در ادامه، راه برون‌رفت را در «تریت معماران اسلامی»، احیای اصول و علوم سنتی مرتبط با معماری و در نهایت «تحول انسان معاصر مسلمان» می‌بیند (همان: ۲۴۷-۲۴۸). با این حال در سطح شهرهای معاصر، عملیاتی شدن این افق هنجاری با موانعی روبه‌رو است که تحلیل آنها نیازمند توجه به سازوکارهای فرهنگی، مدیریتی و اقتصادی است.

در بعد فرهنگی، نخست باید زمینه‌های فرهنگی برای پذیرش و فهم این اصول در جوامع معاصر آماده شود. در جامعه‌ای که در آن نگاه‌های مدرن و تکنوکراتیک غالب

است، بازگشت به اصول قدسی و هماهنگ معماری اسلامی ممکن است با مقاومت روبه‌رو شود. به علاوه نیاز به آموزش و فرهنگ‌سازی در حوزه معماری و شهرسازی احساس می‌شود تا مردم و معماران نسبت به اهمیت این اصول آگاهی یابند.

در بعد مدیریتی، تغییر در سیاست‌های برنامه‌ریزی شهری و تأکید بر مدیریت یکپارچه و هماهنگ شهری می‌تواند زمینه‌ساز تحقق این اصول باشد. نصر به این نکته اشاره دارد که «در گذشته، معمار، استادکار، خوش‌نویس و هنرمند در سنت اسلامی، یک گروه واحد بودند که هدفشان خلق فضایی الهی بود» (همان: ۲۴۷). در دنیای مدرن، تخصصی شدن و تقسیم کار به طور عمده به کاهش ارتباط میان بخش‌های مختلف فرآیند طراحی و ساخت منجر شده است. بنابراین برای اجرای این اصول در شهرهای معاصر، لازم است که رویکردهای یکپارچه و هماهنگ در فرآیندهای طراحی و ساخت گنجانده شوند. این توصیف، بیش از آنکه یک الگوی اجرایی برای شرایط نهادی معاصر ارائه دهد، نشان‌دهنده شکاف میان منطق یکپارچه سنتی و نظام تخصص‌گرای برنامه‌ریزی مدرن است.

در نهایت ابعاد اقتصادی نیز نقش بسیار مهمی در تحقق اصول نصر دارند. شهرهای معاصر تحت سلطه منطق سرمایه‌داری و سودآوری قرار دارند، که این امر باعث می‌شود که بسیاری از پروژه‌های شهری به طور عمده به دنبال بازده اقتصادی باشند و از ایجاد فضایی معناگرا و هماهنگ فاصله گرفته‌اند. به همین دلیل، برای تحقق اصول معماری اسلامی در این فضاها، نیاز به تغییراتی در سیاست‌های اقتصادی و اولویت‌دهی به جنبه‌های اجتماعی و معنوی در سرمایه‌گذاری‌های شهری وجود دارد (جدول ۴).

جدول ۴- جمع‌بندی چالش‌های تحقق اصول معماری اسلامی در شهرهای معاصر از منظر سید حسین نصر

محور تحلیلی	دیدگاه سید حسین نصر	تفسیر پژوهش حاضر	چالش‌ها و موانع تحقق	دلالت برای شهر و معماری معاصر
ساختار شهر سنتی اسلامی	مسجد، بازار، خانه و مدرسه در کلیتی هماهنگ هستند.	هماهنگی کالبدی، بازتاب هماهنگی اجتماعی است.	فروپاشی پیوندهای فضایی در شهر مدرن	احیای پیوند فضاهای شهری و اجتماعی
تفکیک عملکردها	معماری اسلامی، زیبایی و عملکرد را تلفیق می‌کند.	جدایی عملکردها سبب بی‌روحي فضا شده است.	برنامه‌ریزی تکنوکراتیک و کارکردگرا	حرکت به سوی طراحی چندلایه و تلفیقی
چالش فرهنگی	بازگشت به اصول قدسی، ضروری است.	پذیرش اجتماعی این اصول نیازمند زمینه‌سازی است.	مقاومت فرهنگی در برابر رویکردهای سنت محور	آموزش و فرهنگ‌سازی در معماری و شهرسازی
چالش مدیریتی	وحدت در فرآیند طراحی و ساخت وجود داشت.	تخصیصی شدن موجب گسست فرآیند طراحی شده است.	فقدان مدیریت یکپارچه شهری	تقویت رویکردهای میان‌رشته‌ای
چالش اقتصادی	اقتصاد تابع ارزش‌های معنوی بود.	سرمایه‌داری شهری مانع تحقق معماری معناگراست.	فشار سودآوری و هزینه‌های ساخت	اصلاح سیاست‌های سرمایه‌گذاری شهری

بحران هویت در معماری معاصر جهان اسلام از منظر سید حسین نصر

سید حسین نصر در فصل‌های سیزدهم و چهاردهم کتاب «اسلام در عصر متجدد»، با نگاهی حکمت‌محور، به بحران عمیق هویت در جهان اسلام می‌پردازد. او تصریح می‌کند: «همان تنش‌ها و تعارض‌هایی که در عرصه اندیشه مشاهده می‌شود، به طرز مشهود و ملموس در معماری و محیط شهری‌ای که مسلمانان ساکن در بخش‌های مدرن‌شده جهان اسلام را احاطه کرده نیز دیده می‌شود» (نصر، ۱۳۸۰: ۲۲۸).

در این بیان، نصر از وضعیت دوگانگی ریشه‌دار مسلمانان در مواجهه با مدرنیته غربی سخن می‌گوید. او ورود سبک‌های معماری غربی را در حکم بازتاب سلطه فکری و فرهنگی غرب بر جهان اسلام می‌داند (همان: ۲۲۶-۲۲۸)؛ گویی که استعمار سیاسی و نظامی، جایگزین را به استعمار فضایی و زیباشناختی داده است. همان‌گونه که فلسفه‌های آلمانی و فرانسوی با تفکر اسلامی رقابت می‌کنند،

به زعم نصر، سبک‌های معماری غربی نیز با روح فضایی اسلام در تضاد قرار گرفته‌اند (همان: ۲۲۷).

وی همچنین تأکید دارد که این سبک‌ها تنها فرم‌های وارداتی نیستند، بلکه حامل جهان‌بینی خاص خود هستند. از نگاه او، فضای معماری اسلامی، برخاسته از توحید، تمرکز بر وحدت و نظم قدسی جهان است، حال آنکه معماری مدرن، تحت تأثیر عقل‌گرایی سکولار و انقطاع از معنا شکل گرفته است. نصر به‌روشنی می‌نویسد: «ساختمان‌هایی که امروزه در جهان اسلام ساخته می‌شوند، در واقع بیانگر هیچ‌یک از وجوه عمیق سنت اسلامی نیستند» (همان: ۲۳۱).

این دیدگاه، معماری مدرن را نه تنها بیگانه با سنت اسلامی، بلکه مظهر نوعی بی‌ریشگی فرهنگی می‌بیند که فضا را از قدسیت تهی کرده است. او بر این باور است که مسلمانان، به‌ویژه نخبگان تحصیل‌کرده، اغلب دچار «دوگانگی میان باطن دینی خود و

مظاهر بیرونی مدرنیته» هستند (نصر، ۱۳۸۰: ۲۲۶). در چنین شرایطی، ساختن شهری مدرن با معیارهای سکولار، درون تمدنی دینی، نه تنها گسستی فضایی، بلکه شکافی هویتی ایجاد می‌کند. نقد نصر متضمن نکته‌ای بسیار اساسی است. او به مایه‌آورد می‌شود که معماری، تنها محصول عملکرد و تکنولوژی نیست، بلکه بیانگر نگرش انسان به هستی و جایگاه او در جهان است. به همین دلیل، او در ستایش از معماری سنتی اسلامی می‌گوید: «معماری سنتی اسلامی، بازتاب توحید، وحدت و نظم کیهانی است و هماهنگی میان اجزای آن، بیانگر هماهنگی میان اجزای وجود انسانی با عالم است» (همان: ۲۴۱).

با این حال تحلیل نصر با وجود عمق فلسفی و دینی، تاحدی آرمان‌گرایانه است. او به ساختارهای اجتماعی، اقتصادی، و تکنولوژیک جهان مدرن که موجب تغییر سبک معماری شده‌اند، کمتر توجه می‌کند. در بسیاری از شهرهای اسلامی، اتخاذ سبک‌های نوین معماری، واکنشی به نیازهای رشد شهری، فشار جمعیتی، الزامات اقتصادی یا خواسته‌های عملکردی بوده است (Mohamed, 2021: 4). نقد نصر درباره بحران بی‌هویتی معماری معاصر در جهان اسلام، به‌ویژه در آنجا که از تهی شدن فضا

از معنا سخن می‌گوید، هشدار ضروری است. او می‌نویسد: «حتی خانه‌های امروزی در بسیاری از مناطق اسلامی، دیگر نمودی از طهارت، سکون و مرکزیت قدسی نیستند، بلکه تبدیل به فضاهایی صرفاً مصرفی و تابع مدل‌های غربی شده‌اند» (نصر، ۱۳۸۰: ۲۳۱).

این سخن، ما را متوجه مسئولیتی خطیر در بازاندیشی معماری اسلامی در عصر مدرن می‌کند. نصر، راه‌حل را در بازگشت به حکمت اسلامی و احیای اصول معنوی و زیبایی‌شناختی سنت اسلامی می‌بیند، هرچند راهکارهای عملی مشخصی ارائه نمی‌دهد؛ زیرا خود او احیای معماری اسلامی را در نهایت منوط به «تحول انسان معاصر مسلمان» و رهایی از سلطه فرهنگی مدرنیته می‌داند (همان: ۲۳۶-۲۳۸). او در پایان تأکید می‌کند که اگر تمدن اسلامی می‌خواهد دوباره حیاتی راستین یابد، باید به معماری‌ای بازگردد که در آن، فرم و معنا، کارکرد و روح و انسان و جهان در وحدت قدسی پیوند خورده‌اند (همان: ۲۳۶). از این منظر، اندیشه نصر بیش از آنکه نسخه‌ای اجرایی برای سیاست‌گذاری شهری ارائه دهد، چارچوبی انتقادی-معنایی برای بازاندیشی مسئله هویت در معماری و شهرسازی معاصر فراهم می‌کند.

جدول ۵- بحران هویت در معماری معاصر جهان اسلام از منظر سید حسین نصر

محور تحلیلی	دیدگاه سید حسین نصر	تفسیر پژوهش حاضر	نقد و محدودیت دیدگاه نصر	دلالت برای معماری و شهر معاصر
منشأ بحران هویت	تعارض سنت اسلامی و مدرنیته غربی در معماری	بحران معماری، بازتاب بحران فکری و هویتی مسلمانان است.	تمرکز بر سطح فرهنگی-معنوی بحران	ضرورت تحلیل چندلایه هویت (فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی)
معماری غربی به مثابه سلطه	سبک‌های غربی، حامل جهان‌بینی سکولارند.	معماری مدرن، نوعی استعمار فضایی و زیباشناختی است.	کم‌توجهی به اقتضانات عملکردی و جمعیتی	نقد تقلید فرمی بدون بومی‌سازی مفهومی
گسست معنا در فضا	معماری معاصر، تهی از قدسیت و معناست.	فضاهای جدید، مصرفی و بی‌ریشه‌اند.	فقدان تمایز میان انواع معماری مدرن	لزوم بازتعریف معنا در چارچوب معاصر

محور تحلیلی	دیدگاه سید حسین نصر	تفسیر پژوهش حاضر	نقد و محدودیت دیدگاه نصر	دلالت برای معماری و شهر معاصر
معماری به مثابه بیان هستی‌شناختی	معماری بازتاب نگرش انسان به هستی است.	معماری اسلامی، بازتاب نظم کیهانی و توحید است.	فقدان ترجمه عملی این نگرش	تبدیل نگرش هستی‌شناختی به راهبرد طراحی
آرمان‌گرایی نظری	بازگشت به حکمت اسلامی، راه‌حل اصلی است.	احیای معنا بدون نسخه اجرایی باقی می‌ماند.	بی‌توجهی نسبی به فناوری و اقتصاد	پیوند حکمت اسلامی با ظرفیت‌های معاصر

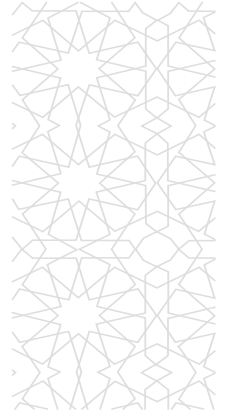
بحران معنا باختگی علم و معماری در جهان مدرن از منظر سید حسین نصر

سید حسین نصر در فصل‌های سیزدهم و چهاردهم کتاب «اسلام در عصر متجدد»، به یکی از بنیادی‌ترین پیامدهای مدرنیته غربی در جهان اسلام یعنی تقلیل دانش و هنر از ساحت قدسی به سطحی صرفاً مادی، ابزاری و سکولار می‌پردازد. این دگرگونی در حوزه‌هایی چون معماری و شهرسازی، نه تنها در محتوای فکری، بلکه در فرم، معنا، و روح آثار نیز انعکاس یافته است. او نشان می‌دهد که چگونه ریشه‌های بحران معماری معاصر در جوامع اسلامی، عمیقاً معرفت‌شناختی و وجودشناختی است. نصر با اشاره به تأثیر سکولاریزاسیون غربی می‌نویسد: «در باب سکولاریزاسیون، اثر غرب‌زدگی آن بوده که مفهوم اسلامی علم را که در سنت اسلامی همه انواع دانش، از جمله ریاضیات را شامل می‌شود، به مفهوم علم به‌مثابه دانشی صرفاً سکولار و عرفی تقلیل داده است» (نصر، ۱۳۸۰: ۲۲۹-۲۳۰).

از دیدگاه او، علم در سنت اسلامی، نه دانشی خنثی یا صرفاً تجربی، بلکه دانشی قدسی بود که در پی کشف نظم الهی در کائنات عمل می‌کرد. از همین رو مفاهیم ریاضی و هندسه نیز ابزاری برای شناخت حقیقت تلقی می‌شدند. در این چارچوب، معمار سنتی اسلامی، جایگاهی متفاوت از معمار مدرن داشت. نصر تأکید می‌کند

که معمار سنتی، کسی بود که «با هندسه و نسبت‌های عددی، بازتابی از نظم الهی را در جهان مادی متجلی می‌ساخت» (همان: ۲۴۴). این دگرگونی، تنها در ابزار کار معماران خلاصه نمی‌شود، بلکه نصر آن را نشانه‌ای از تغییر در ماهیت خود معماری می‌داند. او با لحنی انتقادی می‌نویسد: «اغلب، این تغییرات به معنای از دست رفتن تواضع و وقار معمار سنتی و ظهور نوعی خودمحوری و دنیاگرایی است که معمولاً با معمار و بازرگان بین‌المللی امروزی همراه است» (همان: ۲۵۱).

این نکته آشکار می‌سازد که بحران فقط در سلیقه یا سبک نیست، بلکه در منش، نیت و جایگاه معنوی هنرمند نیز رخنه کرده است. چنانکه نصر این تحول را با «فقدان تواضع و وقار معنوی معمار سنتی» و غلبه روحیه دنیاگرایانه پیوند می‌زند (همان: ۲۵۰-۲۵۱). معمار مدرن از دید او، دیگر در پی تجلی حقیقت نیست، بلکه به بازیگری در بازار جهانی تبدیل شده است. در سطح مفهومی، نصر اشاره می‌کند که مفاهیم کلیدی در معماری سنتی اسلامی مانند فضا، نور، ریتم، شکل و ماده که همگی بار معنایی و قدسی داشتند، در معماری مدرن به مفاهیمی صرفاً کارکردی و فیزیکی بدل شده‌اند. او در این باره می‌نویسد: «این دگرگونی فکری همچنین به تهنی شدن مفاهیم اساسی‌ای چون فضا، نور، ریتم، شکل و ماده از محتوای قدسی‌شان

انجامیده است. این مفاهیم به مفاهیم نامی یکسان دارند، تنها در سطحی مادی و پسادکارتی غربی تبدیل شده‌اند که گرچه محدود تجربه می‌شوند» (نصر، ۱۳۸۰: ۲۵۲).

جدول ۶- بحران معنا باختگی علم و معماری در جهان مدرن از منظر سید حسین نصر

محور تحلیلی	دیدگاه سید حسین نصر	تفسیر پژوهش حاضر	نقد و محدودیت دیدگاه نصر	دلالت برای معماری و شهر معاصر
سکولاریزاسیون علم	تقلیل علم قدسی اسلامی به دانشی سکولار و ابزاری	ریشه بحران معماری، معرفت‌شناختی و وجودشناختی است.	تمرکز بر ساحت فلسفی بدون تحلیل نهادی علم مدرن	بازاندیشی نسبت علم، معنا و طراحی
جایگاه علم در سنت اسلامی	علم، کشف نظم الهی و حقیقت هستی است.	ریاضیات و هندسه حامل معنا و قدسیت هستند.	دشواری ترجمه این نگرش به نظام آموزشی معاصر	احیای معنا در آموزش معماری
نقش معمار	معمار سنتی، تجلی بخش نظم الهی است.	معماری فعلی از ساحت معنا تهی شده است.	دوگانه‌سازی شدید معمار سنتی / مدرن	بازتعریف نقش اخلاقی - معنوی معمار
منش حرفه‌ای معمار	تواضع، وقار و نفی خودمحوری	معماری مدرن گرفتار بازار و شهرت است.	تعمیم انتقاد به کل معماری معاصر	بازتعریف اخلاق حرفه‌ای در معماری
مفاهیم بنیادین معماری	فضا، نور، ماده و ریتم دارای محتوای قدسی‌اند.	تهی شدن این مفاهیم موجب بی‌روحی فضا شده است.	فقدان معیار عملی برای احیای معنا	بازخوانی مفاهیم معماری فراتر از کاربرد
تغییر ماهیت معماری	معماری از تجلی حقیقت به ابزار بازار بدل شده	بحران معنا فراتر از سبک و فرم است.	بی‌توجهی نسبی به ظرفیت فناوری نو	پیوند معنا با فناوری و نوآوری

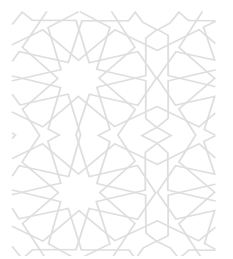
نه صرفاً به عنوان گزاره‌هایی نظری، بلکه به‌مثابه چارچوب‌هایی تحلیلی برای فهم کیفیت فضا، ساختار شهر و منطق مداخله شهری قابل بازخوانی‌اند. جدول (۷) با تمرکز بر دلالت‌های مفهومی اندیشه نصر نشان می‌دهد که چگونه این دیدگاه‌ها می‌توانند در تحلیل، طراحی و سیاست‌گذاری شهری معاصر مورد توجه قرار گیرند.

بازخوانی اندیشه نصر در نسبت با مسائل معماری و شهرسازی معاصر

با توجه به یافته‌های به‌دست‌آمده از تحلیل انتقادی اندیشه سید حسین نصر، یکی از اهداف این پژوهش، نشان دادن امکان بهره‌گیری از این مفاهیم در تحلیل مسائل معماری و شهرسازی معاصر است. از این منظر، مفاهیم مطرح‌شده در فصول سیزدهم و چهاردهم کتاب «اسلام در عصر متجدد»،

جدول ۷- دلالت‌های اندیشه سید حسین نصر برای معماری و شهرسازی معاصر

مفهوم کلیدی در اندیشه سید حسین نصر	بازتاب مفهومی در معماری و شهر اسلامی	خوانش مفهومی در معماری و شهرسازی معاصر	دلالت‌ها برای تحلیل و سیاست‌گذاری شهری
رابطه انسان و محیط	محیط کالبدی به‌مثابه بازتاب وضعیت درونی و معنوی انسان	توجه به تأثیر متقابل فضا و رفتار انسانی	ارزیابی کیفیت فضا بر اساس پیامدهای رفتاری، روانی و اجتماعی

مفهوم کلیدی در اندیشه سید حسین نصر	بازتاب مفهومی در معماری و شهر اسلامی	خوانش مفهومی در معماری و شهرسازی معاصر	دلالت‌ها برای تحلیل و سیاست‌گذاری شهری
توحید و وحدت	انسجام کالبدی، کارکردی و معنایی میان بنا، شهر و طبیعت	پیوستگی فضایی و پرهیز از تفکیک و قطعه‌قطعه شدن شهر	نقد زون‌بندی صلب و تقویت یکپارچگی فضایی در سیاست‌های شهری
وحدت زیبایی و عملکرد	زیبایی به‌مثابه تجلی حقیقت و نه امر تزئینی	هم‌ارزی کیفیت فضایی و کارکرد در طراحی معاصر	بازتعریف معیارهای موفقیت پروژه‌های شهری فراتر از سود اقتصادی
انعطاف‌پذیری فضایی	فضاهای چندمنظوره، سیال و غیر تخصصی	سازگاری‌پذیری کالبدی و امکان تغییر کاربری در طول زمان	افزایش تاب‌آوری فضایی در برابر تحولات اجتماعی و اقتصادی
نقد منطق سرمایه‌محور	تقدم معنا و قدسیّت بر سود و نمایش	نقد تولید فضا بر اساس منطق صرفاً اقتصادی	اولویت‌دهی به ارزش‌های اجتماعی و فرهنگی در سیاست‌گذاری شهری
بحران هویت فضایی	گسست از سنت، معنا و نظم قدسی	بی‌مکانی و تضعیف حس تعلق در فضاهای معاصر	تقویت حافظه جمعی، هویت مکانی و تجربه مکان‌مند
معنابخستگی علم و معماری	سکولاریزاسیون دانش و فروکاست فضا به امر فیزیکی	جدایی فناوری از معنا و حکمت	بازپیوند دانش فنی با ارزش‌های انسانی و معنایی در شهر

نتیجه‌گیری

این پژوهش با تمرکز بر فصل‌های سیزدهم و چهاردهم کتاب «اسلام در عصر متجدد» کوشید اندیشه سید حسین نصر درباره معماری و شهر اسلامی را نه صرفاً در سطح توصیف فلسفی، بلکه به‌مثابه یک چارچوب تحلیلی انتقادی برای فهم بحران‌های معماری و شهرسازی معاصر بازخوانی کند. یافته‌های پژوهش نشان داد که وی، معماری اسلامی را بر بنیان مفاهیمی چون توحید، وحدت، معنا، قدسیّت، انعطاف‌پذیری فضایی و پیوند انسان با طبیعت صورت‌بندی می‌کند و آن را در تقابل با معماری مدرن گسسته از معنا و طبیعت قرار می‌دهد.

نخستین یافته اصلی نشان داد که در اندیشه نصر، رابطه انسان و محیط عمدتاً به صورت یک‌سویه تبیین می‌شود. بدین معنا که محیط کالبدی، بازتاب وضعیت درونی و معنوی انسان تلقی می‌گردد. این دیدگاه با استناد مستقیم به متن نصر «محیط بیرونی چیزی جز انعکاس وضعیت درونی انسان نیست» استخراج شد. نقد پژوهش در این نقطه وارد می‌شود که این صورت‌بندی، نقش فعال و تربیت‌بخش فضا را نادیده می‌گیرد. شواهد تجربی و نظری معاصر در مطالعات محیطی و شهری نشان می‌دهد که فضاهای معماری خود می‌توانند در شکل‌دهی به رفتار، ادراک و حتی ساحت معنوی انسان نقش ایفا کنند. پیامد این نقد برای معماری و شهرسازی

معاصر آن است که بازخوانی اندیشه نصر نیازمند تکمیل با رویکردی دوسویه به رابطه انسان - محیط است؛ رویکردی که طراحی فضا را نه صرفاً بازتاب معنا، بلکه ابزار تولید معنا بداند.

دومین یافته نشان داد که نصر، وحدت و توحید را اصل بنیادین معماری اسلامی می‌داند؛ وحدتی که در مقیاس بنا (انعطاف‌پذیری فضایی)، شهر (پیوند مسجد، بازار، خانه و مدرسه) و طبیعت (ادغام فضاهای انسانی و طبیعی) متجلی می‌شود. نقد پژوهش در این محور متوجه آن است که نصر، این وحدت را عمدتاً در سطح کالبدی - نمادین تحلیل می‌کند و کمتر به سازوکارهای اجتماعی، اقتصادی و قدرت که تحقق یا زوال این وحدت را رقم می‌زنند می‌پردازد. پیامد این نقد آن است که مفهوم وحدت، برای کاربرد در شهر معاصر، باید به معیارهایی قابل ترجمه در سیاست‌گذاری شهری تبدیل شود و در سطح صرفاً فلسفی باقی نماند.

یافته سوم به انعطاف‌پذیری فضایی در معماری اسلامی پرداخت که نصر آن را ناشی از نگاه قدسی به فضا و پرهیز از تخصص‌گرایی صلب مدرن می‌داند. نقد پژوهش نشان داد که هرچند این اصل در معماری سنتی کارآمد بوده، در شهرهای متراکم و پیچیده امروز، بدون بازخوانی نهادی، اقتصادی و فناورانه، قابلیت تحقق مستقیم ندارد. پیامد این نقد برای معماری معاصر آن است که انعطاف‌پذیری فضایی باید به صورت تدریجی و در قالب فضاهای چندعملکردی محله‌محور، ساختمان‌های تطبیق‌پذیر و سیاست‌های کاربری ترکیبی بازتعریف شود.

یافته چهارم نشان داد که نصر، بحران معماری معاصر جهان اسلام را اساساً بحرانی هویتی و معرفت‌شناختی می‌داند

که ریشه در سکولاریزاسیون علم، هنر و معماری دارد. نقد پژوهش در این نقطه متوجه آن است که نصر هرچند منشأ بحران را به درستی تشخیص می‌دهد، کمتر به شرایط عینی مانند فشار جمعیتی، الزامات اقتصادی و منطق سرمایه‌داری شهری توجه می‌کند. پیامد این نقد آن است که بازگشت به اصول معنوی، بدون اصلاح سازوکارهای نهادی و اقتصادی شهر، به بازتولید فرم‌های نمادین بی‌ریشه خواهد انجامید. در مجموع این پژوهش نشان داد که اندیشه سید حسین نصر واجد ظرفیت‌های نظری مهمی برای نقد معماری و شهرسازی معاصر است، اما این ظرفیت‌ها تنها زمانی می‌تواند به ادبیات تخصصی معماری و شهرسازی افزوده‌ای معنادار ارائه دهد که از سطح فلسفی صرف عبور کرده، به معیارهای تحلیلی، طراحی و سیاست‌گذاری ترجمه شود. برخی مفاهیم نصر (مانند وحدت فضایی، پیوند انسان و طبیعت و تلفیق کارکرد و زیبایی) قابلیت ترجمه به اصول عملی را دارند، در حالی که برخی دیگر (مانند قدسیّت به مثابه تجربه درونی) بیشتر در سطح افق‌های فلسفی باقی می‌مانند.

این پژوهش بر تحلیل روایی دو فصل مشخص از کتاب «اسلام در عصر متجدد» متمرکز بوده و به دلیل ماهیت نظری، از بررسی میدانی یا تحلیل موردی شهرهای معاصر بهره نبرده است. همچنین تمرکز بر اندیشه نصر، امکان مقایسه نظام‌مند با سایر نظریه‌پردازان معماری اسلامی یا رویکردهای انتقادی معاصر را محدود کرده است. این محدودیت‌ها نشان می‌دهد که پژوهش‌های آینده می‌تواند با مطالعات تطبیقی، تحلیل‌های تجربی و بررسی سیاست‌های شهری، ظرفیت‌های عملی این چارچوب نظری را بیش از پیش بسط دهد.

ابن ابی‌جمهور، محمد بن زین‌الدین (۱۴۰۳ق) عوالی اللالی العزیزیهفی الأحادیث الدینیہ، تحقیق سید احمد حسینی، قم، مؤسسه‌الإمام‌المهدی (عج).

اسماعیلی، حمیدرضا (۱۳۹۵) «مروری بر اندیشه سیاسی سید حسین نصر از گذشته تا امروز»، مطالعات تاریخی، سال چهاردهم، شماره ۵۵، ص ۱۱.

الفتی، علی و سید صادق زمانی و سید رحمت‌الله موسوی مقدم (۱۴۰۰) «پژوهشی در هنرهای قدسی معماری و شعر در آیین یارسان با تکیه بر اندیشه‌های سید حسین نصر و سنت‌گرایان»، پژوهشنامه ادبیات کردی، سال هفتم، شماره ۲، صص ۷۱-۹۰.

<https://doi.org/10.34785/J013.2022.836>.

پورجعفر، محمدرضا و علی پورجعفر و سیما صفدری (۱۳۹۴) «انواع شهر اسلامی و اشاراتی به نحوه شاخص‌سازی در راستای شهری آرمانی- اسلامی»، پژوهش‌های معماری اسلامی، سال سوم، شماره ۳، صص ۳-۱۷.

<https://sid.ir/paper/409703>.

رشیدی آل‌هاشم، سید محمدرضا و پرویز صبوری کزج و جواد صبوری کزج (۱۴۰۲) «عدالت جنسیتی در آرمان‌شهر اسلامی (با تأکید بر نگاه قرآنی به موضوع)»، مطالعات میان‌رشته‌ای تمدنی انقلاب اسلامی، سال دوم، شماره ۱، صص ۸۷-۱۰۸.

<https://doi.org/10.28211685/CIR.2202.1019.2.5.4>.

سلطانی، مهرداد و سید فخرالدین حسینی

(۱۳۹۷) «تحلیل تطبیقی مفهوم محله در نظام سنتی شهرهای ایران با الگوهای مشابه (جایگزین) دوره معاصر»، باغ نظر، سال پانزدهم، شماره ۶۰، صص ۱۵-۲۸.

<https://doi.org/10.22034/bagh.2018.62761>.

صارمی، حمیدرضا و نیلوفر هاشمی (۱۳۹۹) «تحلیل تطبیقی مفهوم سنت و مدرنیته از دیدگاه دکتر سید حسین نصر؛ نگاهی سنت‌گرا بر مفهوم شهر اسلامی»، مطالعات شهر ایرانی اسلامی، سال یازدهم، شماره ۴۲، صص ۳۳-۴۲.

<https://dorl.net/dor/20.1001.1.2228639.1399.11.42.3.4>.

قانعی، رشید و سید حسن حسینی (۱۳۹۴) «نقد و بررسی چالش‌های علم مدرن از دیدگاه دکتر سید حسین نصر»، فلسفه علم، سال پنجم، شماره ۹، صص ۱۰۱-۱۱۲.

https://journals.ihs.ac.ir/article_1730.html.

قاسمی، الهام و سیدمهدی خاتمی و مهدی مطیع و محمدرضا پورجعفر (۱۴۰۲) «بازشناسی ابعاد و ویژگی‌های فضای شهری معنویت‌گرا»، معماری و شهرسازی آرمان‌شهر، سال شانزدهم، شماره ۴۵، صص ۷۳-۹۳.

<https://doi.org/10.22034/AUD.2022.343355.2670>.

فارسی آستانه، ندا و مهدی حقیقت‌بین و زهرا رهبرنیا (۱۴۰۱) «رخداد تعامل در منظر و اثرگذاری مؤلفه‌های انسانی و محیطی بر آن»، منظر، سال چهاردهم، شماره ۶۱، صص ۷۶-۸۹.

on political thoughts of Seyyed Hossein Nasr from the past to the present. *Historical Studies*, 14(55), 11.

<http://www.magiran.com/p1739207>
[In Persian]

Farshchian, A., & Shajari, M. (2017) A critical evaluation of Seyyed Hossein Nasr's view on the essential characteristics of Islamic architecture. *Contemporary Wisdom*, 8(3), 91-110. <https://doi.org/10.30465/cw.2017.2878> [In Persian]

Farsi Astaneh, N., Haghghatbin, M., & Rahbarnia, Z. (2022) The impact of human and environmental components on the occurrence of interaction in the landscape. *MANZAR, the Scientific Journal of Landscape*, 14(61), 76-89. <https://doi.org/10.22034/manzar.2022.325091.2177> [In Persian]

Ghasemi, E., Khatami, S. M., Motia, M., & Pourjafar, M. (2024) Recognizing dimensions and characteristics of spiritual urban space. *Armanshahr Architecture & Urban Development*, 16(45), 73-93. <https://doi.org/10.22034/aaud.2022.343355.2670> [In Persian]

Ghanei, R., & Hosseini, S. H. (2015) Challenges of modern science from the perspective of Dr. Nasr. *Philosophy of Science*, 5(9), 101-112.

<https://doi.org/10.22034/manzar.2022.325091.2177>.

فرشچیان، امیرحسین و مرتضی شجاری (۱۳۹۶) «بررسی و نقد دیدگاه دکتر نصر در باب معماری اسلامی و ویژگی‌های آن»، حکمت معاصر، سال هشتم، شماره ۳، صص ۹۱-۱۱۰.

<https://doi.org/10.30465/cw.2017.2878>

مقیم‌نژاد حسینی، محبوبه و امیر مازیار (۱۴۰۱) «هنرهای زیبا در اندیشه دکتر سید حسین نصر»، پژوهش‌های فلسفی، سال شانزدهم، شماره ۳۸، صص ۷۶۸-۷۹۱.

<https://doi.org/10.22034/jpiut.2021.42912.2716>

نصر، سید حسین (۱۳۸۰) اسلام در عصر متجدد، ترجمه احمد آرام، تهران، طرح‌نو. -----
(۱۳۸۳) انسان و طبیعت؛ بحران معنوی انسان متجدد، ترجمه عبدالرحیم گواهی، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.

(۱۳۸۹) هنر و معنویت اسلامی، ترجمه رحیم قاسمیان، تهران، مؤسسه انتشارات حکمت.

De Paris, S. R., & Lopes, C. N. L. (2018) Housing flexibility problem: Review of recent limitations and solutions. *Frontiers of Architectural Research*, 7(1), 80-91. <https://doi.org/10.1016/j.foar.2017.11.004>.

Esmaili, H. (2017) A review

- Tehran: Tarh-e No. [In Persian]
- Nasr, S. H. (2004) *Ensan va tabiat: Bohran-e manavi-ye ensan-e motajadded* (A. Gowahi, Trans.). Tehran: Daftar-e Nashr-e Farhang-e Eslami. [In Persian]
- Nasr, S.H. (2010) *Honar va manavyyat-e Eslami* (R. Qasemian, Trans.). Tehran: Moassese-ye Entesharat-e Hekmat. [In Persian]
- Olfati, A., Zamani, S. S., & Mousavimoghadam, S. R. (2022) A study of the sacred arts of architecture and poetry in the Yarsan religion based on the ideas of Seyyed Hossein Nasr and Traditionalists. *Journal of Kurdish Literature*, 7(2), 71-90.
<https://doi.org/10.34785/J013.2022.836> [In Persian]
- Pourjafar, M. R., Pourjafar, A., & Safdari, S. (2015) Various types of Islamic city and pointing out to defining the major aspects of ideal Islamic city. *Journal of Researches in Islamic Architecture*, 3(3(8)), 20-21.
<https://sid.ir/paper/409703/en> [In Persian]
- Rashidi Ale-Hashem, S. M. R., Sabouri Kazaj, P., & Sabouri Kazaj, J. (2023) Gender justice in the Islamic utopia (with emphasis on the Quranic view of the issue). *Journal of Interdisciplinary Studies of Islamic Revolution Civilization*, 2(1), 87-108.
https://journals.ihcs.ac.ir/article_1730.html [In Persian]
- Harvey, D. (1978) The urban process under capitalism: A framework for analysis. *International Journal of Urban and Regional Research*, 2(1-3), 101-131.
- Hosseini, S. F., & Soltani, M. (2018) A comparative investigation and analysis between the neighborhood concept in the traditional urban system in Iran and its similar patterns in contemporary period. *Bagh-e Nazar*, 15(60), 15-28.
<https://doi.org/10.22034/bagh.2018.62761> [In Persian]
- Ibn Abi Jumhur, M. b. Z. (1983) *Awālī al-la'ālī al-'Azīziyya fī al-aḥādīth al-dīniyya* (S. A. Hosseini, Ed.). Qom: Al-Imam Al-Mahdi Institute. [In Persian]
- Mohamed, D. H. I. L. (2021) Cairo: An Arab city transforming from Islamic urban planning to globalization. *Cities*, 117, 103310.
<https://doi.org/10.1016/j.cities.2021.103310>.
- Moghimnejad Hosseini, M., & Maziar, A. (2022) Fine arts in Dr Seyyed Hossein Nasr's thought. *Journal of Philosophical Investigations*, 16(38), 768-791.
<https://doi.org/10.22034/jpiut.2021.42912.2716> [In Persian]
- Nasr, S. H. (2001) *Eslam dar asr-e motejadded* (A. Aram, Trans.).

Nasr; A traditionalist approach towards the Islamic city. Journal of Studies on Iranian- Islamic City, 11(42), 33-42.

<https://dorl.net/dor/20.1001.1.2228639.1399.11.42.3.4>[In Persian]

<https://doi.org/10.28211685/CIR.2202.1019.2.5.4> [In Persian]

Saremi, H. R., & Hashemi, S. N. (2021) Comparative analysis of tradition and modernity from the perspective of Dr. Seyed Hossein

درهم‌تنیدگی سازمان یافته بصری تزئینات ازاره‌ها و زیرگنبد شبستان اصلی مسجد حکیم با تأکید بر هندسه ناقلیدسی

کیهان‌رئیس^{*}، ایمان زکریایی کرمانی^{**}، جلیل جوکار^{***}، صمد نجارپورجباری^{****}

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۱/۱۴ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۲/۲۰

نوع مقاله: پژوهشی - ۲۵-۴۴

چکیده

معیار درهم‌تنیدگی در تزئینات بنا به‌ویژه در فرم‌های هندسی با تحریک حس بصری و ارتقای کیفیت دیداری بنا باعث ارتقای غنای تجربه کاربران و ایجاد لایه‌های معنایی مختلف در فضا می‌شود. درهم‌تنیدگی به تزئینات کمک می‌کند تا اطلاعات واجد ارزش را به مخاطب، بهتر ارائه دهند. این معیار در مسجد حکیم اصفهان به عنوان یکی از شاهکارهای صفوی که در بردارنده غنای تزئینات و ازاره‌های متنوع است، بررسی می‌شود. از این‌رو پژوهش با هدف تحلیل درهم‌تنیدگی‌های بصری تزئینات شبستان زیرگنبد اصلی مسجد، در پی پاسخ به این پرسش اصلی است که درهم‌تنیدگی بصری تزئینات شبستان زیرگنبد اصلی مسجد حکیم، چه نقشی در خوانایی معماری و عملکرد فضایی دارد؟ این پژوهش از نظر هدف، کاربردی و از نظر روش، توصیفی-تحلیلی است. روش داده‌اندوزی، کتابخانه‌ای، اینترنتی و میدانی است. تحلیل داده‌ها با کمک هندسه فرکتال و نرم‌افزار انجام می‌شود. پس از تحلیل درهم‌تنیدگی نقوش ازاره‌های شبستان اصلی زیرگنبد، این نتیجه حاصل شد که این نقوش، نسبت به ازاره‌های شبستان فرعی مجاور، درهم‌تنیدگی نسبتاً بالایی دارد و این میزان درهم‌تنیدگی با درهم‌تنیدگی زیرگنبد اصلی نیز هماهنگ است. بنابراین این مورد باعث تمایز، شکوه و جذب مخاطب بیشتر این شبستان نسبت به شبستان‌های مجاور است. همچنین به دلیل داشتن ویژگی‌های فرکتالی (خودمانایی) از نوع سازمان یافته و دارای کیفیت اطلاعات، باعث برقراری ارتباط مخاطبان با فرم‌ها، سطوح و بهبود عملکرد فضایی می‌شوند.

کلمات کلیدی: درهم‌تنیدگی، ساختار سازمان یافته، بُعد فرکتال، خودمانایی و مسجد حکیم.

k.raeisi@au.ac.ir
http://orcid.org/0009-0005-7485-4716

i.zakariaee@au.ac.ir
http://orcid.org/0000-0001-5337-7811

j.jokar@au.ac.ir
http://orcid.org/0009-0004-2995-1050

s.najarpour@au.ac.ir
http://orcid.org/0009-0001-6213-9580

* دانشجوی دکتری پژوهش هنر، دانشکده پژوهش‌های عالی هنر، دانشگاه هنر اصفهان. اصفهان، ایران

** نویسنده مسئول: دانشیار گروه فرش، دانشکده صنایع دستی، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران

*** مربی دانشکده صنایع دستی دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران

**** دانشیار، گروه کتابت و نگارگری، دانشکده صنایع دستی، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران.

مقدمه

معماری سنتی با وصل کردن مخاطب به بنا، باعث برقراری ارتباط میان انسان‌ها و اطلاعات محیطی می‌شود. تزئینات، یکی از بخش‌های ضروری این ارتباط است. درهم‌تیدگی تزئینات بناهای معماری به‌ویژه در آثار تاریخی، نشان‌دهنده هماهنگی بین عناصر هنری و مهندسی و مهارت هنرمندان است و به اطلاعات بنا ارزش می‌بخشد. تزئینات بنا، جزئیات را به صورت دقیق و ماهرانه سازماندهی می‌کند تا به یک فرم کلان معنا بخشیده، آن را قابل فهم‌تر کند (سالینگروس، ۱۳۸۷: ۱۷۳).

مطالعه درهم‌تیدگی در تزئینات معماری به عنوان یکی از ویژگی‌های کلیدی در ایجاد ارتباطات پیچیده و پویا میان جزئیات و فرم‌های تزئینی، تأثیرات آن بر تجربه بصری مخاطب و عملکرد فضایی را بررسی می‌کند. فرکتال به عنوان هندسه نوینی که هنرمندان سنتی حتی به صورت ناخودآگاه با الگوگیری از طبیعت در تزئینات بنا به کار برده‌اند، نقش مهمی را برای تحلیل درهم‌تیدگی تزئینات ایفا می‌کند. با محاسبه بُعد فرکتال نقوش می‌توان میزان دقیق درهم‌تیدگی را محاسبه و کمی‌سازی کرد.

مسجد حکیم اصفهان از شاهکارهای دوره صفوی و سرشار از تزئینات معقلی است. تکرار نقوش با حفظ تناسب و نحوه ترسیم نقوش معقلی بر اساس شبکه‌های شطرنجی، بیانگر وجود هندسه فرکتال در آنهاست. در این صورت می‌توان ویژگی‌های فرکتال‌ها را در نقوش از اهرهای مسجد حکیم جستجو و تبیین کرد. ازاره‌های ایوان جنوبی مسجد حکیم علاوه بر داشتن جنبه تزئینی، قطعاً حاوی اطلاعات دیگری نیز هستند. این پژوهش با هدف تحلیل درهم‌تیدگی‌های بصری تزئینات شبستان زیرگنبد اصلی با تمرکز بر ازاره‌ها در پی پاسخ به این پرسش

اصلی است که درهم‌تیدگی بصری تزئینات شبستان زیرگنبد اصلی مسجد حکیم، چه نقشی در خوانایی معماری و عملکرد فضایی دارد؟

در این راستا پرسش‌های فرعی نیز مطرح می‌شود:

- درهم‌تیدگی این تزئینات از چه نوع است؟

- میزان دقیق این درهم‌تیدگی چقدر است و چه تأثیراتی دارد؟

از اهمیت و ضرورت‌های پژوهش، تحلیل درهم‌تیدگی، غنای بصری و ویژگی‌های نقوش هندسی در تزئینات بناهای سنتی ایران از منظر هندسه ناقلیدسی به منظور شناخت بهتر این نقوش، تأثیرات ادراکی آنها بر مخاطب و همچنین واکاوی لایه‌های پنهان معنایی و ریشه‌های فکری هنرمندان سنتی، مسئله‌ای بنیادین در مطالعات میان‌رشته‌ای هنر و معماری به شمار می‌رود. بررسی نمونه‌های سنتی در رویکردهای رایج، اغلب بر پایه مفاهیم فن‌شناسانه، معناکاوانه یا زیباشناسانه صورت گرفته است و کمتر به روش‌شناسی‌های مرتبط با هندسه پنهان و به‌ویژه هندسه‌های ناقلیدسی توجه شده است. از آنجا که زیست در دنیای درهم‌تیدگی (پیچیده و فرکتال‌وار)، مستلزم برخورداری از ابزار کمی و ساختارمند برای سنجش این درهم‌تیدگی است، به‌کارگیری هندسه فرکتال به‌مثابه یکی از روش‌های تحلیل کمی، نقشی بسزا در شناخت نظام‌های بصری حاکم بر تزئینات سنتی ایفا می‌کند. روش‌شناسی مبتنی بر هندسه فرکتال، ضمن فراهم آوردن روزه‌ای نظری و عملی برای پژوهشگران حوزه هنر (به‌ویژه در مطالعات معماری)، می‌تواند در طراحی‌های نوگرای معاصر نیز با حفظ پیوستگی با سنت‌های اصیل، مؤثر واقع شود و زمینه‌ساز رویکردهایی تلفیقی میان اصالت تاریخی و نوآوری شود.

پیشینه پژوهش

پژوهش‌هایی با محوریت درهم‌تیدگی و پیچیدگی در علوم مختلف در زمینه‌های معماری و شهری انجام شده است.

ناصحی و همکاران (۱۴۰۳) در مقاله «مطالعه تطبیقی ترجیحات بصری مخاطبان عام در سبک‌های معماری و هنر از منظر زیبایی‌شناسی» به تحلیل قضاوت‌ها و ترجیحات مخاطبان نسبت به سبک‌های مختلف پرداخته‌اند. این مقاله به پیچیدگی در معماری نیز اشاراتی داشته است.

اشرف گنجوی و ایران‌منش (۱۴۰۳) در مقاله «بازشناسی ارتباط کوشک با باغ ایرانی از منظر هندسه فرکتال (مطالعه موردی: کوشک‌های باغ فتح‌آباد کرمان)» به ارتباط کوشک و باغ با استفاده از هندسه فرکتال و پیچیدگی‌های معماری پرداخته‌اند.

میراحمدی و همکاران (۱۴۰۱) در مقاله‌ای با عنوان «تبیین نقش الگوهای پیچیدگی نظم در هندسه معماری معاصر» به بررسی انواع الگوهای پیچیده پرداخته‌اند و به این نتیجه رسیده‌اند که الگوی پیچیده سازمان‌یافته به علت امکان پیش‌بینی در تحلیل روابط، برنامه‌ریزی و تعاملات سازمانی، قابلیت استفاده بیشتری دارد.

وحدت‌طلب و همکاران (۱۳۹۹) در مقاله «ارزیابی ترجیحات بصری در نماهای مسکونی (مورد مطالعاتی: دوازده خانه تاریخی تبریز)» با بررسی نظرهای مخاطبان نسبت به نمای خانه‌ها به این نتیجه رسیده‌اند که نماهای معماری، به همراه پیچیدگی (غنا بصری) و استفاده از خطوط منحنی، تأثیر بیشتری نسبت به سایر کیفیت‌ها و مؤلفه‌های بصری نماهای معماری دارند.

دوزوزانی (۱۳۹۶) در مقاله «بررسی جنبه پیچیدگی بصری (عوامل بصری و زیبایی‌شناسی) در طراحی میادین اجتماع‌پذیر شهری»، پیچیدگی‌های بصری را به عنوان عاملی موثر در حس رضایت و خشنودی شهروندان در فضای شهری بررسی کرده و به این نتیجه

رسیده که عوامل بصری و زیبایی‌شناسی از لحاظ فیزیکی در مرکز و کناره میدان شامل مؤلفه‌های مهمی نظیر نشیمن‌ها، چشم‌انداز، عناصر مستقر در فضا (عناصر طبیعی، مبلمان شهری و عناصر یادمانی)، نقش مهمی در رضایت‌مندی شهروندان دارد.

بحرینی و فروغی‌فر (۱۳۹۵) در مقاله «انسجام‌بخشی کالبدی به محدوده مرکزی شهر شیراز؛ ارائه راهکارهای طراحی شهری به منظور افزایش انسجام کالبدی بر اساس نظریه پیچیدگی»، پیچیدگی و انسجام کالبدی در بافت سنتی را با بافت‌های معاصر مقایسه کرده و به این نتیجه رسیده‌اند که بافت سنتی دارای انسجام بیشتری است.

مدنی و همکاران (۱۳۹۳) در مقاله «ارزیابی جداره‌های خیابان چهارباغ اصفهان و ارائه الگو برای آن با به‌کارگیری هندسه فرکتال» به محاسبه بُعد فرکتال یکی از بدنه‌های اصلی اصفهان و استفاده از آن عدد بُعد در ساماندهی خیابان‌های تاریخی اصفهان پرداخته‌اند.

کریوچنکو و پادانوا (۲۰۲۰) در مقاله «مدل پیچیده ساختمان‌های معماری فرکتال» به مطالعه ساختارهای هندسه فرکتال برای ایجاد پیچیدگی در معماری می‌پردازد و از برنامه‌های نوآورانه برای مدل‌سازی و طراحی ساختارهای پیچیده فرکتالی استفاده می‌کند. مسجد حکیم نیز در پژوهش‌هایی از نظر ساختاری و هندسی، مفاهیم و مضامین و فنون بصری بررسی شده است (ر.ک: رئیسی و دیگران، ۱۴۰۳؛ اولاد قباد، ۱۳۹۷؛ کشاورزی میان‌دشتی و فیزابی، ۱۳۹۶؛ قراگوزلو، ۱۳۹۶؛ سرتیپی و ولییگ، ۱۳۹۶ الف و ب؛ حضرت قلی‌زاده، ۱۳۹۴؛ زمرشیدی، ۱۳۹۰).

با بررسی پژوهش‌های انجام‌شده، شکاف‌های پژوهشی زیر شناسایی شد:

عدم محاسبه دقیق پیچیدگی در اغلب پژوهش‌های ایرانی (به استثنای مدنی و دیگران، ۱۳۹۳)؛ تمرکز بر کل بنا یا جداره، نه بر تزیینات به عنوان لایه بصری مستقل و دارای درهم‌تنیدگی؛ عدم تفکیک مفهومی بین «پیچیدگی ساده» و «درهم‌تنیدگی سازمان‌یافته و سازمان‌نیافته»، در حالی که درهم‌تنیدگی می‌تواند شاخصی از پیچیدگی ساختاری با الگوی تکرار شونده و گره‌خورده باشد. علی‌رغم پژوهش‌های متعدد درباره مسجد حکیم اصفهان، هیچ‌کدام به درهم‌تنیدگی بصری تزیینات ایوان جنوبی نپرداخته‌اند. بیشتر پژوهش‌های پیشین روی مسجد حکیم عمدتاً معطوف به ساختار کلی، مفاهیم عرفانی یا فنون بصری عام بوده‌اند. بنابراین نوآوری این پژوهش می‌تواند پرداختن به درهم‌تنیدگی بصری به عنوان نوع مشخصی از پیچیدگی، با محاسبه ابعاد فرکتال و شاخص‌های ساختاری-تکراری در تزیینات ایوان جنوبی مسجد حکیم برای بررسی ارتباط پیچیدگی با عملکرد فضایی و تأثیرات آن بر مخاطب باشد.

روش پژوهش

این پژوهش از نظر هدف کاربردی و از نظر روش، توصیفی-تحلیلی است. برای داده‌اندوزی از روش کتابخانه‌ای، اینترنتی و میدانی و برای تحلیل داده‌ها از نرم‌افزار استفاده شده است. نمونه‌های مورد نظر برای دستیابی به نوع الگوی درهم‌تنیده، ابتدا با کمک اصول هندسه فرکتال (خودمانایی) تحلیل می‌شوند. سپس بُعد فرکتال آنها برای کمی‌سازی میزان درهم‌تنیدگی به روش جعبه‌شمار^۱ با کمک نرم‌افزار فرکتالیز^۲ انجام می‌گیرد؛ به این صورت که پس از خطی کردن نقوش با نرم‌افزار اتوکد^۳ به بررسی

خودمتمشابهی در آن پرداخته می‌شود. سپس آن نقوش از طریق نرم‌افزار آرک مپ^۴، تبدیل به فایل با پسوند شیپ^(۱) و به صورت فایل وکتور^(۵) (برداری) وارد نرم‌افزار فرکتالیز شده، بُعد فرکتال آن به روش جعبه‌شمار و فرمول لگاریتمی محاسبه می‌شود. پیش از محاسبه بُعد در جدول تنظیمات نرم‌افزار، اندازه ماکزیمم و مینیمم باید وارد شود که بستگی به ابعاد تصویر دارد. اندازه مینیمم معمولاً ۱ در نظر گرفته می‌شود. این کار تضمین می‌کند که ریزه‌کاری‌ها هم در تحلیل لحاظ میشوند. مقدار ماکزیمم حدود ۱/۳ تا ۱/۴، طولانی‌ترین ضلع (طول یا عرض) تصویر ورودی است (جدول ۳). در این روش، شبکه‌ای از مربع‌ها روی تصویر مورد نظر قرار داده شده و تعداد مربع‌ها در طول شبکه شمارش می‌شود (1/s). تعداد مربعهای پوشاننده تصویر نیز شمارش می‌شود N(s). بُعد فرکتال به صورت زیر محاسبه می‌شود (Bovill, 1996: 41-42):

$$D_b = \frac{[\log(N(S_2)) - \log(N(S_1))]}{[\log(\frac{1}{S_2}) - \log(\frac{1}{S_1})]}$$

در مرحله بُعد با نصف کردن اندازه مربع‌ها، تعداد مربع‌ها در طول شبکه دو برابر شده، مربع‌های پوشاننده تصویر نیز شمارش می‌شود. قرار دادن شبکه مربع‌ها و محاسبه بُعد با نرم‌افزار به طور خودکار انجام می‌گیرد. نمونه محاسبات در جدول (۳) قرار داده شده است. به این دلیل که محاسبه بُعد فرکتال، فرآیندی تدریجی است، برای محاسبه با دقت بیشتر باید اندازه مربع‌ها به تدریج کوچک شود تا به طور تقریبی روی نقش بنشینند. بنابراین نرم‌افزار این مراحل را تا کوچکترین سایز مربع‌ها و قرارگیری روی نقش ادامه می‌دهد. در

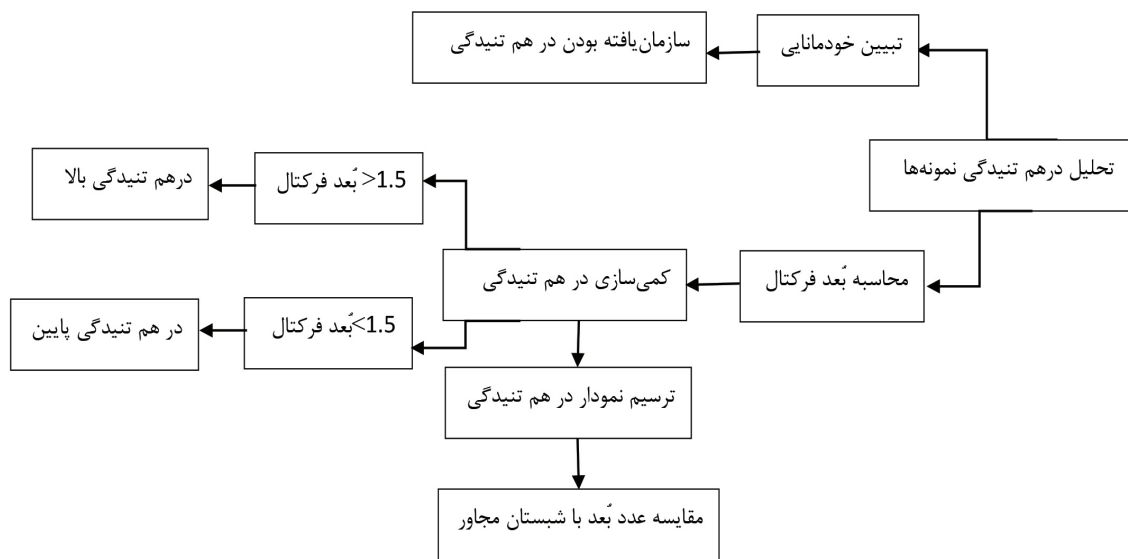
1. Boxcounting Method
2. Fractalys-3.0-0.9.1
3. AutoCAD

4. Arc Map 10.8.2
5. vector

کردن اعداد وجود دارد). این روش محاسبه بعد جعبه‌شمار دیفرانسیل نامیده می‌شود (Ansari & Pandey, 2020:1473). محاسبه بعد تمامی نمونه‌ها با این روش انجام می‌گیرد. بعد فرکتال، عددی است بین ۱ (خط صاف) و ۲ (صفحه دو بعدی پر). در این میان ترسیمی که بعدی میانه بین یک خط و یک سطح دارد، یعنی بعد فرکتال آن ۱/۵ است، یک فرکتال (میان دامنه) نامیده می‌شود. هرچه فرکتال پیچیده‌تر باشد، به ۲ نزدیک‌تر و هرچه دارای پیچیدگی کمتر باشد، به ۱ نزدیک می‌شود (سالینگروس، ۱۴۰۱: ۱۸۹). در نهایت بر اساس داده‌های به دست آمده، درهم‌تنیدگی نمونه‌ها با توجه به محل قرارگیری آنها تحلیل می‌شود (شکل ۱)..

این پژوهش، چهار مرحله از مراحل نشان داده شده است. نمودار نقاط با مختصات $\text{Log}(1/S)$ و $\text{Log}(N)$ ترسیم شده و یک خط راست به ازای نقاط در نمودار به کمک نرم‌افزار قرار داده می‌شود. شیب این خط برابر بعد دقیق فرکتال است.

در روش محاسبه جعبه‌شمار با فرمول به طور دستی در چهار مرحله، سه عدد متفاوت برای بعد به دست می‌آید. با توجه به نمودار $\text{Log}(1/S)$ و $\text{Log}(N)$ که با نرم‌افزار ترسیم می‌شود، شیب خط بین نقاطی که کمترین فاصله را نسبت به نمودار خطی دارند، محاسبه می‌شود. این مقدار، نزدیک‌ترین عدد به بعد فرکتال خواهد بود (در روش محاسبه با دست در مقایسه با نرم‌افزار، امکان خطای اندک به دلیل گرد

شکل ۱- روش پژوهش

مفاهیم نظری فرکتال

هندسه فرکتال، شاخص‌های از ریاضیات است که قوانین آن بر اساس هندسه ناقلیدسی است. آنها توابع، شکل‌ها و مفاهیم هندسی نامنظمی هستند که در عین بی‌نظمی دارای نظم و خواص مشخص هستند. از این‌رو برخلاف اشکال هندسی اقلیدسی از

نظم اقلیدسی پیروی نمی‌کنند و میزان بی‌نظمی آنها در تمام مقیاس‌ها، یکسان است. به عبارتی در مقیاس‌های مختلف، رفتار یکسانی دارند (Blanco & Isvoran, 2020: 171). این هندسه به الگوهای نامنظم ساخته شده از قطعاتی که به نوعی شبیه به کل هستند، مربوط می‌شود. برخلاف هندسه معمولی که با اشکال منظم و ابعاد کامل

سروکار دارد، هندسه فرکتال با اشکالی سروکار دارد که دارای ابعاد غیر صحیح یا فرکتالی هستند. این هندسه، ابزار مفیدی در تجزیه و تحلیل پدیده‌های مختلف است (Losa et al, 2016: 346-347).

خودمتشابهی (خودمانایی)

هندسه فرکتال عمدتاً مبتنی بر ایده اشکال خودمتشابه است. خودمانایی یعنی در مقیاس‌های مختلف، رفتار یکسانی دارد (Blanco & Isvoran, 2020: 171). برای اینکه یک شکل خودمشابه باشد، باید بتوان آن را به بخش‌هایی تقسیم کرد که کپی‌های کوچکتر، کم و بیش شبیه به کل شکل باشند (Aswathy & Mathew, 2016: 102). این شکل‌های خودمتشابه می‌تواند با تکرار (ویژگی تکرار شونده) و در مقیاس‌های متفاوت (ویژگی خرد مقیاسی) انجام شود. شکل جدید با دگرگونی در اندازه‌های قبلی ممکن است کوچکتر، بزرگتر و یا چرخانده شود، اما مشابه شکل اول باقی خواهد ماند (Bovil, 1996: 15) (شکل ۲).

شکل ۲- خودمتشابهی (Lesmoir-Gordon, 2010)

بُعد فرکتال

هندسه فرکتال با اشکال درهم‌تنیده‌ای سروکار دارد که دارای ابعاد غیر صحیح یا فرکتالی هستند و می‌تواند ابزار مفیدی در تجزیه و تحلیل پدیده‌های مختلف باشند (Losa et al, 2016: 346-347). در ریاضیات، اشکال هندسی پیچیده‌ای وجود دارد که دارای بُعد کسری‌اند؛ مفهومی که اولین بار ریاضیدان فلیکس هاسدورف در سال ۱۹۱۸م/۱۲۹۶ه.ش معرفی کرد (McClure, 2022: 42). هندسه فرکتال برای توصیف

اشکال پیچیده کارآمد است، در صورتی که هندسه اقلیدسی نمی‌تواند موفق به انجام این کار شود. بُعد فرکتال، معیاری برای سنجش درهم‌تنیدگی در اشکال فرکتالی و حتی غیر فرکتالی است. هر چقدر میزان درهم‌تنیدگی بیشتر باشد، بُعد فرکتال نیز بیشتر خواهد شد (Sandau, 1997: 164).

هندسه ناقلیدسی که حاصل از گسترش اصل توازی در هندسه اقلیدسی است، بستر شکل‌گیری مجموعه‌ای از هندسه‌های جدید در دل هندسه قدیم شده است. به دلیل نقضی که هندسه اقلیدسی در شناخت پدیده‌های طبیعی مانند کوه‌ها، ابرها و توپولوژی زمین داشت، از قرن نوزدهم، هندسه ناقلیدسی، مبنای شناخت بسیاری از پدیده‌ها قرار گرفته است. هندسه اقلیدسی به عنوان تعریف انتزاعی از جهان واقعی تا قبل از سده نوزدهم، تنها توصیفی از جهان به نظر می‌رسید. ولی به مرور گسترش یافت. هندسه اقلیدسی در دو بُعد را هندسه مسطحه و در سه بُعد را هندسه فضایی می‌نامند. در این هندسه تعداد ابعاد فضا، همواره عددی صحیح است (مصطفایی، ۱۴۰۱: ۷۹).

درهم‌تنیدگی و پیچیدگی

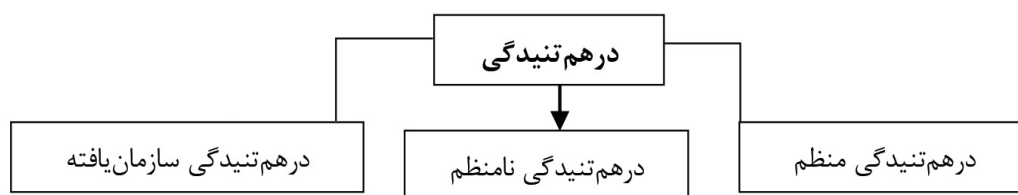
درهم‌تنیدگی و پیچیدگی در بسیاری از متون به جای هم استفاده می‌شوند، اما تفاوت معناداری با هم دارند. درهم‌تنیدگی^۱ در لغت به معنای آنچه با هم بافته می‌شود یا هم‌بافت است. ساختار درهم‌تنیده دارای بخش‌ها یا جنبه‌های به هم پیوسته زیاد است (شریفی و سلیمانی، ۱۴۰۰: ۷۷). نحوه ارتباط، گره‌خوردگی و وابستگی متقابل عناصر به گونه‌ای است که جدا کردن آنها بدون تغییر ماهیت کل ممکن نباشد (Barad, 2007: 3). در تفکر چین باستان به‌ویژه دائویسم، درهم‌تنیدگی جایگاه خاصی دارد.

1. Entanglement- Intertwining

که بناها صرفاً سازه‌های فیزیکی نیستند، بلکه ساختارهای اجتماعی نیز هستند، این معیار بر عملکرد و سازگاری بنا با مخاطب تأثیرگذار است (ر.ک: Kornberger & Clegg, 2003). درهم‌تندگی می‌تواند منظم، نامنظم و سازمان‌یافته باشد (شکل ۳). پیچیدگی^۱ به معنای کیفیت یا حالتی دشوار از نظر فهمیدن، انجام دادن و یا ساختن است. این سیستم، اجزای زیادی دارد و پیش‌بینی رفتارشان، سخت است. در این سامانه، میزان تنوع، تعدد و پیش‌بینی‌ناپذیری عناصر، قابل توجه است (Näger, 2016: 1128). بنا به تعاریف نظری یادشده، تعریف عملیاتی درهم‌تندگی در این پژوهش، وضعیتی از تزیینات است که در آن، عناصر تزیینی به هم وابسته و گره‌خورده‌اند و الگوهای تکراری در مقیاس‌های مختلف به گونه‌ای عمل می‌کنند که حذف یک مقیاس، کل نظام بصری را مختل می‌کند. خوانش چشم بیننده به طور مداوم بین جزء و کل در نوسان است و نمی‌تواند اولویت قطعی با جزء یا کل دهد.

آنها جهان را گسترده و بی‌شکل و در حال تغییر و تحول می‌دانستند که هرگز نمی‌توان درباره آن به قطعیت رسید (بانی مسعود، ۱۳۸۸: ۶۵).

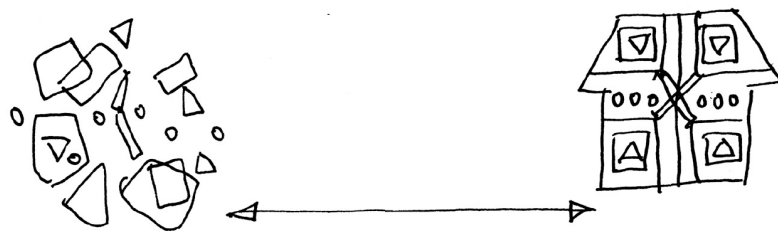
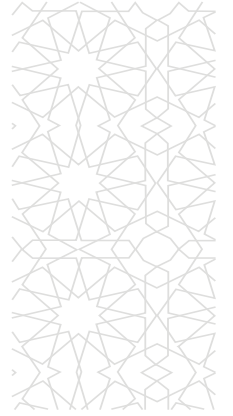
درهم‌تندگی شامل تعاملات پویا و رفتارهای نوظهور در معماری، اغلب با الگوهای هندسی گره‌خورده، حس پویایی را در فضا تقویت می‌کند (Pantazis & Gerber, 2019: 6). همچنین به عنوان یک ابزار برای برقراری ارتباط بصری، احساسی و درونی با کاربر عمل می‌کند (Salingaros, 2014: 18). این ابزار در تزیینات سبب جلب‌نظر مخاطب می‌شود و در معماری، شاخص سنجش معکوسی برای میزان خسته‌کنندگی یک بناست. معیار درهم‌تندگی باعث تحرک حس بصری و ارتقای کیفیت و خلاقیت می‌شود (دوزدوزانی، ۱۳۹۶: ۱). درهم‌تندگی بالا باعث هیجان و احساس علاقه مخاطب به بنا می‌شود. با وجود این درهم‌تندگی بسیار زیاد از قابلیت سازش یافتن یک بنا با انسان می‌کاهد و از سطح هیجان گذشته، حس اضطراب را ایجاد می‌کند (سالینگروس، ۱۳۸۷: ۱۸۳). از آنجا

شکل ۳- انواع درهم‌تندگی (سالینگروس، ۱۳۸۷؛ تنظیم نمودار: نویسندگان).

الگوهای درهم‌تندیده نامنظم یا سازمان‌نیافته، شلوغ و درهم‌ریخته هستند (شکل ۴). در این ساختارها، درهم‌تندگی در مقابل نظم و در مرز بی‌نظمی قرار دارد. پدیده‌های آشوبناک از این دسته هستند.

در درهم‌تندگی منظم، درهم‌تندگی از مراتب نظم است و با کاهش ارتباط بین اجزا، میزان درهم‌تندگی در آنها بالا می‌رود. در این ساختارها، نظم از سادگی تا درهم‌تندگی پیش می‌رود.

شکل ۴- درهم‌تنیدگی سازمان‌یافته و سازمان‌نیافته (سالینگروس، ۱۳۸۷: ۲۴۶)

درهم‌تنیدگی سازمان‌یافته

درهم‌تنیدگی سازمان‌یافته دارای نظم و در عین حال دارای بی‌نظمی است. نظم و بی‌نظمی در این ساختارها با یکدیگر در تعامل هستند. فرم‌های زیستی از جمله فرکتال‌ها دارای

درهم‌تنیدگی و سازمان‌یافتگی حیرت‌انگیزی هستند (میراحمدی و دیگران، ۱۴۰۱: ۱۴۲-۱۴۶). در جدول (۱)، انواع درهم‌تنیدگی از جهات مختلف با یکدیگر مقایسه شده‌اند.

جدول ۱- مقایسه انواع درهم‌تنیدگی

مورد مقایسه	درهم‌تنیدگی منظم	درهم‌تنیدگی نامنظم	درهم‌تنیدگی سازمان‌یافته
ارجعیت نظم و بی‌نظمی	نظم	بی‌نظمی	نظم در بی‌نظمی و بی‌نظمی در نظم
ارتباط درهم‌تنیدگی و نظم	درهم‌تنیدگی از مراتب نظم	درهم‌تنیدگی در مقابل نظم	درهم‌تنیدگی در لبه بی‌نظمی
هندسه	هندسه اقلیدسی	هندسه نااقلیدسی	هندسه نااقلیدسی
تعادل و تقارن	متعادل- متقارن	نامتعادل- نامتقارن	متعادل و نامتقارن
فرم و شکل	فرم و شکل منظم	فرم و شکل آزاد	ساختار و الگو

(منبع: میراحمدی و دیگران، ۱۴۰۱: ۱۴۷)

الگوهای درهم‌تنیده سازمان‌یافته دارای مزیت‌هایی برای معماری و تزئینات آن است:

۱. امکان برنامه‌ریزی در سیستم‌های درهم‌تنیده (سازمان‌یافته) با توجه به عوامل گوناگون و الگوهای مختلف رفتاری
۲. ایجاد جذابیت و دلپذیری در اثر معماری با ایجاد سطحی از درهم‌تنیدگی
۳. ایجاد آزادی‌های فرمی در ترکیب احجام پیچیده
۴. هماهنگی با طبیعت و بهره‌گیری از فناوری‌های پیشرفته
۵. افزایش غنای بصری و ظرافت‌های طرح معماری (سالینگروس، ۱۳۸۷: ۱۴۶)

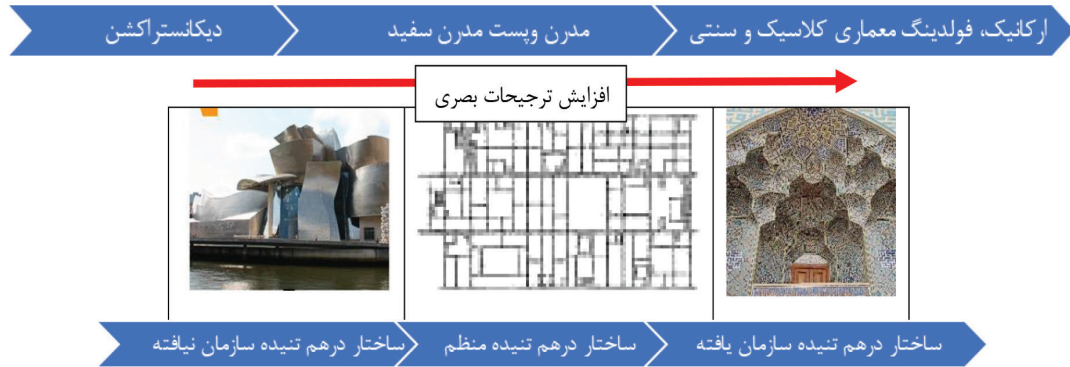
وقتی در یک بنا، اطلاعات معنادار وجود داشته باشد، انسان با آن ساختار، ارتباط ذهنی برقرار می‌کند. ساختار بصری تزئینات

از طریق سطوح و هندسه‌ای که ارائه می‌دهد، اطلاعات را با انسان مبادله می‌کند و این تعامل بر احساسات و حالت زیستی تأثیرگذار است. در صورتی که اطلاعات نامنظم باشد، بار اضافی اطلاعاتی باعث ایجاد آشفتگی می‌شود. از این-رو سازمان‌یافته بودن اطلاعات برای نظم‌دهی بصری، ضروری است. تزئینات موفق به یک توانایی برای تجزیه و تحلیل تصاویر در سطوح مختلف نیاز دارند. ریتم، دوران و تکرار یک ساختار هندسی در مقیاس‌های خرد که الگوهای فرکتالی را می‌سازد، انسان را در برقراری ارتباط با بنا توانمند می‌کند (Alexander, 2004; Bloomer, 2000). بنابراین الگوهای درهم‌تنیده سازمان‌یافته برای مخاطبان دارای ترجیح بصری هستند.

سازمان نیافته است، کمترین ترجیحات بصری را دارد (ناصرحی و دیگران، ۱۴۰۳: ۴۷) (شکل ۵).

برای انسجام بصری یک فرم درهم تنیده

برای مثال معماری‌های ارگانیک، فولدینگ و معماری سنتی که ویژگی فرکتالی دارند، دارای بیشترین ترجیحات بصری هستند. معماری دیکانستراکشن که نمونه الگوی درهم تنیده

شکل ۵- ترتیب ترجیحات بصری ساختارهای درهم تنیده

است (میزان پراکندگی رنگ و چگونگی این پراکندگی با نظم، ارتباط مستقیم دارد) (سالینگروس، ۱۳۸۷: ۱۴۶).

غنای بصری

غنا ناظر بر میزان «ارزش اطلاعاتی» و «پرمایگی» تجربه بصری است که اغلب از طریق به کارگیری آرایه‌های تزئینی متنوع، بافت‌های لایه لایه و ارجاعات نمادین حاصل می‌شود. غنای بصری تمایل دارد پاسخ عاطفی مثبت و ماندگاری حافظه بصری را تقویت کند؛ زیرا درگیر شدن با یک تصویر غنی، خوشایند و لذت بخش است و شکل‌گیری باورهای خاص را در مخاطب ارتقا می‌بخشد (Phillips & McQuarrie, 2004: 129). درهم تنیدگی می‌تواند باعث برانگیختگی و تجربه خوشایند و در نتیجه باعث بالا بردن غنای بصری شود (ر.ک: Berlyne, 1971).

خوانایی معماری

خوانایی معماری به این معناست که کاربر بتواند به راحتی در آن مسیریابی کند، نشانه‌ها را تشخیص دهد و تصویر ذهنی

لازم است که در تمامی مقیاس‌ها، خرده ساختار منظم وجود داشته باشد. اگر یک فرم ساخته بشر در یک یا چند مقیاس فاقد یک ساختار منظم باشد، انسان از لحاظ بصری، آن را نامنظم درک خواهد کرد و آن فرم نامانوس خواهد بود. از این رو یک فرم درهم تنیده سازمان یافته باید دارای نظم ساختاری باشد. نظم ساختاری را می‌توان از هشت قانون زیر به دست آورد.

۱. وجود ناحیه‌ای که دارای تضاد، جزئیات یا انحنای باشد، ضروری است.
۲. مرکز یا حاشیه باید به خوبی تعریف شده باشد.
۳. توجه معطوف به عناصر تزئینی مقارن می‌شود.
۴. تداوم خطی به اطلاعات بصری نظم می‌دهد.
۵. الگوها، اطلاعات را سازماندهی می‌کنند.
۶. مرتبط نمودن مقیاس‌های مختلف موجب شکل‌گیری انسجام می‌شود.
۷. ما با یک محیط منسجم، ارتباط قوی برقرار می‌کنیم.
۸. وجود رنگ برای آسایش ما ضروری

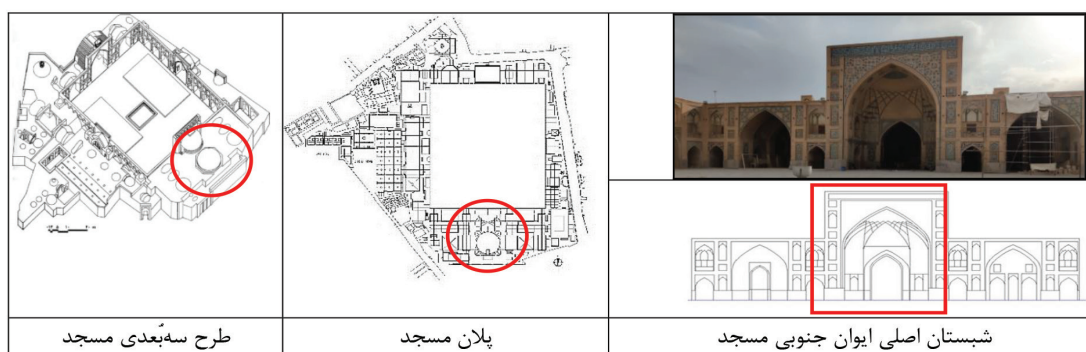
شفافی از فضا برای خود بسازد (Lynch, 1960: 2-3). لینچ این مفهوم را معادل «تصویرپذیری» می‌داند؛ به این معنا که فرم کالبدی باید چنان ویژگی‌هایی داشته باشد که تصویر قوی و خوش‌ساختار در ناظر ایجاد کند (Lynch, 1960: 9).

معرفی پیکره مطالعاتی مسجد حکیم

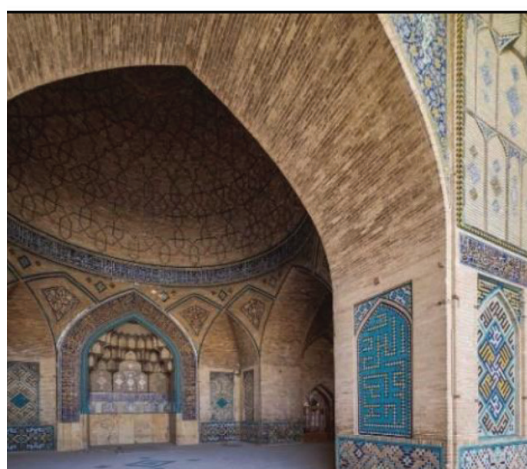
مسجد حکیم اصفهان از مساجد چهار ایوانی و شاهکار معماری اواخر دوره صفوی در منطقه باب‌الدشت اصفهان است. این مسجد را حکیم داوود در محل ویرانه‌های مسجد جوگیر مربوط به قرن ۴ ه. ق ساخت. از این‌رو به مسجد جوگیر نیز شناخته می‌شود (سرتیپی و دیگران، ۱۳۹۶ الف:

۲۸۴). مسجد حکیم که مانند دیگر بناهای دوره صفوی از آجر ساخته شده است، دارای کاشی‌های هفت‌رنگ، معرق و معقلی است. بیشتر تزئینات بنا، معقلی است (میسمی، ۱۳۸۸: ۲۵). این بنا دارای چهار شبستان است که سه شبستان در ایوان جنوبی و شبستان زمستانی در ضلع غربی آن واقع شده است (ماهر النقش، ۱۳۷۶: ۷۶). ایوان جنوبی مسجد دارای شبستان زیرگنبد اصلی، شبستان جنوب شرقی و شبستان جنوب غربی است. تمامی ازاره‌های مسجد به غیر از یک مورد که در ایوان شمالی است، در ایوان جنوبی آن قرار دارد (شکل ۶ و ۷). در این پژوهش، تمرکز بر تحلیل درهم‌تنیدگی ازاره‌های شبستان زیرگنبد ایوان جنوبی است.

تحلیل درهم‌تنیدگی تزئینات شبستان

جدول ۲- بررسی خودمانایی و عدد بُعد ازاره‌های شبستان زیرگنبد اصلی

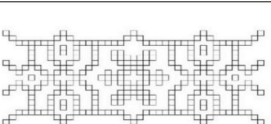
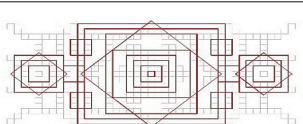
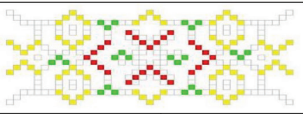
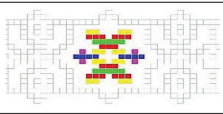

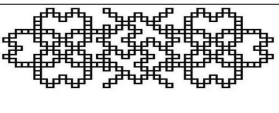
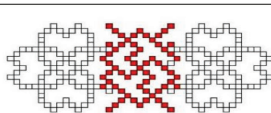
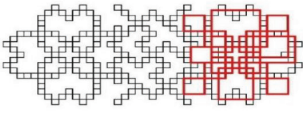

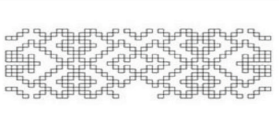
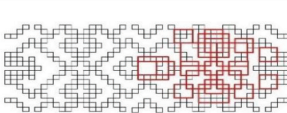
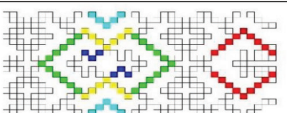
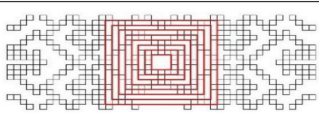

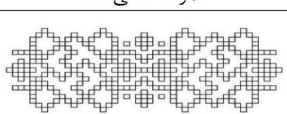
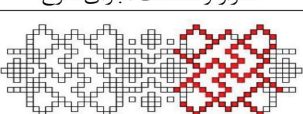
شکل ۷- شبستان زیرگنبد اصلی (URL۲)

اصلي

برای تحلیل درهم‌تیدگی تزئینات ابتدا نوع درهم‌تیدگی‌ها در ازاره‌ها و زیرگنبد شبستان اصلی بررسی می‌شود. به این منظور تزئینات از دیدگاه هندسه فرکتال (خودمانایی) تحلیل می‌شوند. ازاره‌های غیر تکراری زیرگنبد اصلی شش نمونه است. در جدول (۲)، خودمانایی ازاره‌ها از جهات مختلف بررسی شده است. با در نظر گرفتن نمونه خطی شده این نقوش و تحلیل آن می‌توان شاهد تکرار مربع‌های کوچک بود. از طرفی به دلیل اینکه نقوش و گره‌های معقلی روی صفحه شطرنجی ایجاد می‌شود، این مربع‌های کوچک درون مربع‌های بزرگ‌تر قرار می‌گیرند. در هندسه پنهان طرح می‌توان

مربع‌لوزی‌هایی در اندازه‌های مختلف در نظر گرفت که با یکدیگر هم‌پوشانی دارند. از طرف دیگر در راستای اضلاع مربع‌های سازنده نقش و با توجه به هندسه پنهان آن می‌توان مربع‌های متحد‌المركز و یا متداخل در نظر گرفت که دارای ویژگی خودمانایی هستند (نمونه‌های ب ۳ و ب ۶). در هندسه آشکار نمونه‌ها برای مثال نمونه‌های ب ۲ و ب ۴، اجزایی از طرح متشکل از مربع‌های کوچک در مقیاس‌های مختلف تکرار و دچار چرخش و شکست می‌شوند و در کل طرح گسترش می‌یابند و این از ویژگی فرکتال‌هاست. در نمونه‌های متقارن تحلیل در یک قسمت آن انجام شده است (جدول ۲). موارد یادشده، دلایلی بر تبیین ویژگی

جدول ۲- بررسی خودمانایی و عدد بُعد ازاره‌های شبستان زیرگنبد اصلی

تصویر نمونه با بُعد فرکتال: ۱.۶۴	نمونه خطی شده	خودمانایی بر اساس مربع
		
ب ۱	خودمانایی در اجزای طرح	خودمانایی در اجزای طرح
		
تصویر نمونه با بُعد فرکتال: ۱.۷۱	نمونه خطی شده	خودمانایی بر اساس شگست اجزا
		
ب ۲	خودمانایی بر اساس مربع	خودمانایی بر اساس اجزای طرح
		
تصویر نمونه با بُعد فرکتال: ۱.۸۱	نمونه خطی شده	خودمانایی بر اساس مربع
		
ب ۳	خودمانایی بر اساس مربع لوزی	خودمانایی بر اساس مربع‌های متحد‌المركز
		
تصویر نمونه با بُعد فرکتال: ۱.۷۸	نمونه خطی شده	تکرار و شکست اجزای طرح
		
ب ۴	خودمانایی بر اساس مربع	خودمانایی بر اساس مربع لوزی محاط بر طرح

		تصویر نمونه با بُعد فرکتال: ۱.۷۶	ب ۵
تکرار و شکست اجزای طرح	نمونه خطی شده		
		تصویر نمونه با بُعد فرکتال: ۱.۷۴	ب ۶
خودمانایی بر مبنای لوزی	خودمانایی بر اساس مربع		
		تصویر نمونه با بُعد فرکتال: ۱.۷۴	ب ۶
خودمانایی بر اساس مربع	نمونه خطی شده		
		تصویر نمونه با بُعد فرکتال: ۱.۷۴	ب ۶
خودمانایی بر اساس مربع های متحد المکز	خودمانایی بر اساس اجزای طرح		
		تصویر نمونه با بُعد فرکتال: ۱.۷۴	ب ۶
خودمانایی بر اساس مربع های متحد المکز	خودمانایی بر اساس اجزای طرح		

است. برای نمونه یکی از ابزارها (نمونه ب ۶) که در چهار گوشه زیرگنبد اصلی کار شده است، با قوانین هشت گانه سالدینگروس آنالیز و ارزیابی می شود. مابقی تصاویر نیز دارای همین ویژگی هستند که از تکرار آنها صرف نظر می شود (جدول ۳).

برای تحلیل درهم تیدگی و کمی سازی آن

خودمتمشابهی در این نمونه هاست. با توجه به خودمانایی و تکرار اجزای طرح در مقیاس های مختلف در هندسه پنهان و آشکار آن، این نتیجه حاصل می شود که نقوش ابزارها دارای درهم تیدگی سازمان یافته است. همچنین هشت قانون ضروری برای نظم ساختاری نیز در آنها رعایت شده

جدول ۳- بررسی قوانین نظم ساختاری در ابزاره

	<ul style="list-style-type: none"> ● تعریف مرکز- حاشیه ● وجود تقارن و عناصر متقارن در طرح ● وجود رنگ ● دارای جزئیات و تضاد
	تداوم خطی و الگوها (تکرار در مقیاس های مختلف) کل منسجم

بهدست آمده در ابزارها بیانگر درهم تیدگی نسبتاً بالای آنهاست (۱/۶۴ تا ۱/۸۱). در ساختمان های شکوهمند گذشته همچون کلیساهای جامع قرون وسطی و مساجد در معماری های بومی، میزان بالای درهم تیدگی

در ابزارها، محاسبه بُعد فرکتال آنها با کمک نرم افزار انجام می شود. برای یکی از ابزارها، محاسبه بُعد به طور کامل انجام شده است (جدول ۴). بُعد نمونه های دیگر نیز به همین روش محاسبه می شود. اعداد بُعد

می بخشد. چشم بر قسمت هایی از تصویر که بیشترین جزئیات و درهم تنیدگی را دارد، متمرکز می شود، چون این نواحی دارای بیشترین اطلاعات هستند. از این رو در یک تصویر بصری، نقاطی که چشم به آنها خیره می شود، یک مسیر پویشی ایجاد می کند و یک سوم از زمان خود را در آن و بقیه را به صورت تصادفی در قسمت های با اطلاعات کمتر سپری می کند. بنابراین چشم، انرژی خود را برای پوشش محتوای اطلاعاتی تصاویر دارای درهم تنیدگی صرف می کند و مابقی تزئینات به سادگی بازسازی می شوند (همان: ۱۴۹).

با توجه به محاسبات انجام شده در شبستان زیرگنبد اصلی، اعداد بعد از ازارها و طرح زیرگنبد نزدیک به هم و هماهنگ هستند. همچنین میانگین درهم تنیدگی ازارها تقریباً برابر درهم تنیدگی زیرگنبد اصلی است (جدول ۴ و ۵). تمامی اعداد تقریباً بالا و نشان دهنده درهم تنیدگی بالای تزئینات است.

با توجه به جدول (۷)، اعداد بعد فرکتال

سازمان یافته (درهم تنیدگی بصری و ساختاری) یافت می شود و حس شکوه و عظمت بنا را ارتقا داده، مخاطب در مقابل این عظمت، احساس خاکساری و حقارت می نماید. این وجه از درهم تنیدگی، مخالف میزان بالای درهم تنیدگی سازمان یافته است که ساختارهای فرامردن و واسازی گرا دارند. این سبک ها، بسیار شلوغ و درهم ریخته هستند. معماری سنتی به دلیل داشتن درهم تنیدگی سازمان یافته با نیازها و فعالیت های انسانی و احساسی بشر سازش دارند. آستانه بالای درهم تنیدگی بصری سازمان یافته در معماری سنتی که در همه فرهنگ ها تکوین یافته، به واسطه تأثیری که در ابقا و حمایت از سازش دهی در معماری دارند، نقش کلیدی ایفا می کنند (سالینگروس، ۱۳۸۷: ۳۷۹ و ۴۱۳).

آنها برای برقراری یک ارتباط مثبت با انسان ها از اطلاعات سازمان یافته بهره می برند. سازمان یافته بودن درهم تنیدگی های نقوش ازارها برای داشتن یک محیط دلپذیر، ضروری است و جذابیت آن را ارتقا

جدول ۴- محاسبه بعد فرکتال نمونه ۶

Step1	Step2	Step3	Step4
step	Grid size (1/s)	Number of boxes (N)	Log (1/s)
۱	۵	۱۵	۰.۷۰
۲	۱۰	۵۲	۱.۰۰
۳	۲۰	۱۴۵	۱.۳۰
۴	۴۰	۵۰۸	۱.۶۰
$D(10-5) = \frac{\log 52 - \log 15}{\log 10 - \log 5} = 1.79$ $D(20-10) = \frac{\log 145 - \log 52}{\log 20 - \log 10} = 1.48$ $D(40-20) = \frac{\log 508 - \log 145}{\log 40 - \log 20} = 1.81$		Software dimension: 1.74 Dimension: 1.81 اختلاف بعد: ۰.۰۷	
Differential Box Counting: $D = 1.81$			

جدول ۵- بُعد فرکتال زیرگنبد

بُعد فرکتال: ۱.۷۵	طرح خطی زیرگنبد	تصویر زیرگنبد اصلی

جدول ۶- تحلیل درهم‌تیدگی ازاره‌ها و زیرگنبد شبستان اصلی

بُعد فرکتال	نمونه	تصویر ازاره‌ها و زیرگنبد شبستان اصلی
۱.۶۴	ب ۱	
۱.۷۱	ب ۲	
۱.۸۱	ب ۳	
۱.۷۸	ب ۴	
۱.۷۶	ب ۵	
۱.۷۴	ب ۶	
۱.۷۵	زیرگنبد اصلی	میانگین نمونه‌ها = ۱.۷۴

و از این‌رو برای هماهنگی با درهم‌تیدگی ازاره‌های این مکان دارای عدد بُعد بالاتر هستند. این موضوع نشان‌دهنده بالاتر بودن درهم‌تیدگی تزئینات ازاره و زیرگنبد شبستان اصلی نسبت به شبستان جنوب شرقی و غربی و هماهنگی روند رشد درهم‌تیدگی‌های آنهاست.

ازاره‌ها و زیرگنبد شبستان اصلی، بالاتر از اعداد بُعد ازاره‌ها و زیرگنبد شبستان‌های جنوب شرقی و غربی است. در ازاره‌های جنوب شرقی و غربی، بُعد فرکتال نزدیک به ۱/۵ است. از این‌رو دارای درهم‌تیدگی بالا نیست. ازاره‌های الف ۵ و ج ۱ و ج ۲ در مجاورت شبستان زیرگنبد اصلی قرار دارند

جدول ۷- عدد بُعد ازاره‌های شبستان جنوب شرقی و غربی

زیرگنبد و بُعد فرکتال	بُعد	ازاره‌های شبستان جنوب شرقی	بُعد	ازاره‌های شبستان جنوب غربی
	۱.۷۰		ج ۱ ۱.۵۴	
	۱.۶۳		ج ۲ ۱.۴۲	
	۱.۵۳		ج ۳ ۱.۴۵	
	۱.۴۷		ج ۴ ۱.۵۲	
	۱.۴۹		ج ۵ ۱.۶۲	
۱.۴۵				

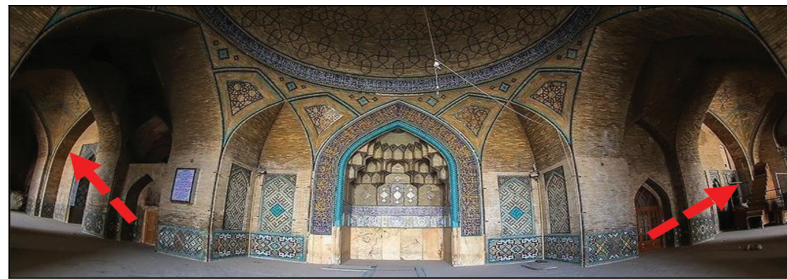

بحث اصلی

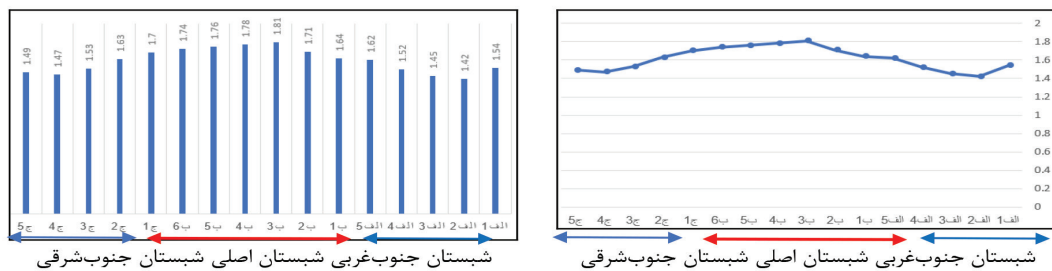
تزئینات درهم‌تنیده در کیفیت فضای معماری، نقش مهمی دارد که مهمترین آن، بالا بردن صفات کیفی فضا است. علاوه بر آن به فضا نیز هویت می‌بخشد. با ظهور تزئینات، بسیاری از صفات کیفی فضا مانند هنری بودن، تخیل، درهم‌تنیدگی و تنوع، ارتقا می‌یابد (مهدوی‌پور و دیگران، ۱۳۹۶: ۱۴۷). از این‌رو بررسی میزان درهم‌تنیدگی و نوع آن باید مورد توجه قرار گیرد. درهم‌تنیدگی به تزئینات ابهام می‌دهد و هرچه این ابهام بیشتر باشد، بار تخیل و شگفتی برای مخاطب بالا می‌رود. به دلیل اینکه ذهن ما به طور ذاتی ساختار فرکتال دارد و برای پذیرش اطلاعات فرکتالی آماده است، کشف ریتم و تکرار شونده‌گی‌ها برای مخاطب اغناکننده است. بنابراین داشتن این ویژگی در طراحی تزئینات، بسیار مهم

است (سالینگروس، ۱۴۰۱: ۱۸۱؛ پورافضل و دیگران، ۱۴۰۲: ۱۰). استفاده از الگوهای فرکتالی به عنوان ساختارهای درهم‌تنیده سازمان‌یافته می‌تواند فضاهایی هماهنگ همراه با جذابیت برای مخاطب ایجاد کند (ر.ک: sala, 2004).

با توجه به تحلیل‌های انجام‌شده در ازاره‌های شبستان زیرگنبد اصلی، ترسیم نمودار درهم‌تنیدگی ازاره‌های شبستان جنوب شرقی و جنوب غربی (شکل ۸) و مقایسه آنها، تزئینات ازاره و زیرگنبد شبستان اصلی با داشتن درهم‌تنیدگی بالا، باعث جذب مخاطب می‌شود و به آن قسمت از بنا، شکوه و غنای بصری می‌بخشد. از طرفی به دلیل سازمان‌یافته بودن درهم‌تنیدگی، این تزئینات باعث سردرگمی و خستگی مخاطب نمی‌شود و حاوی بار اطلاعات اضافی نیست. درهم‌تنیدگی سازمان‌یافته بالا در تزئینات به آنها شخصیت ویژه‌ای می‌دهد.

شکل ۸- شبستان اصلی و شبستان‌های فرعی (۳ URL)

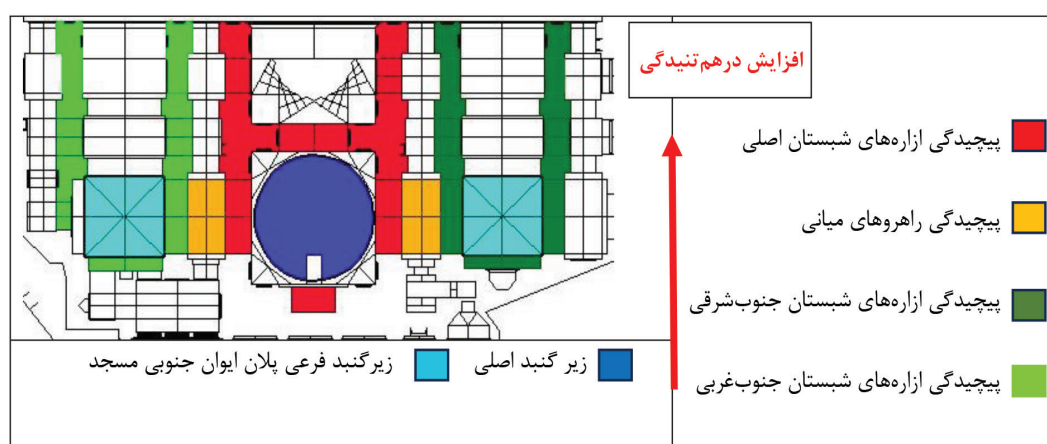
شکل ۹- درهم‌تنیدگی ازاره‌های ایوان جنوبی مسجد

توانایی جذب و ایجاد مکث بیشتر برای مخاطب را در آن فضا دارد و مخاطب ناخودآگاه برای جستجو در این درهم‌تنیدگی‌ها و کسب اطلاعات، زمان می‌گذارد (سالینگروس،

با توجه به شکل (۹)، میزان درهم‌تنیدگی ازاره‌ها در شبستان اصلی زیرگنبد نسبت به شبستان‌های مجاور، بیشتر است. بنابراین

۱۳۸۷: ۱۴۹). همچنین این درهم‌تنیدگی بیشتر نسبت به فضاهای مجاور، نشان از عملکرد مهم و اصلی این فضا نسبت به فضاهای دیگر این بناست. در واقع شبستان اصلی نسبت به قسمت‌های مجاور، شاخص شده است (شکل ۱۰). به دلیل اینکه محاسبه بُعد فرکتال روی طرح‌های خطی تصاویر انجام شده است، کیفیت تصاویر، تأثیری در میزان بُعد ندارد (چون بُعد فرکتال، تأثیرپذیری مستقیم از خطوط، شکست‌ها و لبه‌ها دارد).

مقیاس‌های تصویر نیز ارتباط مستقیم با آستانه ماکزیمم و مینیمم ورودی نرم‌افزار دارد و در نتایج پژوهش، تأثیرگذار است. از این رو سعی شده این مورد در پژوهش مورد توجه قرار گیرد و اندازه تصاویر ورودی به نرم‌افزار، تقریباً هم‌اندازه باشد. البته در پژوهش، روند کاهش و افزایشی بُعد مدنظر است. از جمله محدودیت‌های پژوهش، خطاهای احتمالی در روش جعبه‌شمار، نبود داده‌های ادراکی، محدودیت تعمیم از یک نمونه تاریخی است.

شکل ۱۰- مقایسه درهم‌تنیدگی ازاره‌ها در ایوان جنوبی مسجد حکیم

نتیجه‌گیری

با توجه به تحلیل‌های انجام‌شده درباره درهم‌تنیدگی‌های تزئینات ازاره شبستان زیرگنبد اصلی مسجد حکیم و مقایسه میزان درهم‌تنیدگی آنها با شبستان‌های مجاور این نتیجه حاصل شد که ازاره‌های این قسمت از میزان بالای درهم‌تنیدگی برخوردارند و این میزان با درهم‌تنیدگی تزئینات زیرگنبد اصلی نیز هماهنگ است. این درهم‌تنیدگی بالا علاوه بر نشان دادن هماهنگی تزئین با عملکرد بنا و بالا بردن غنای بصری آن باعث جذب مخاطب به این قسمت به عنوان فضای اصلی ایوان شده و به دلیل داشتن اطلاعات ساختاری ناشی از درهم‌تنیدگی، مخاطب را در آن فضا نگه می‌دارد. از طرفی به دلیل هماهنگ بودن تزئینات ازاره و زیرگنبد

و همچنین سازمان‌یافته بودن درهم‌تنیدگی این تزئینات، حس سازش با معماری را در مخاطب ایجاد می‌کند؛ زیرا فرم‌های زیستی مانند بدن انسان، یک فرم فرکتالی سازمان‌یافته است. مغز انسان که وظیفه پردازش اطلاعات را دارد، خود ساختار درهم‌تنیده سازمان‌یافته دارد. از این رو با اطلاعاتی مشابه ساختار خود به خوبی ارتباط برقرار می‌کند. بنابراین درهم‌تنیدگی به‌ویژه در قالب هندسه فرکتال، پتانسیل زیادی برای تحول در معماری از نظر جذابیت بصری و هم در راستای ارتقای محیط‌های پایدار و سازگار با مخاطب دارد. این مشخصه به وفور در معماری دوره صفوی یافت می‌شود. بنابراین معماران سنتی با مهارت کافی با انجام تزئینات قوی، غنی و حساب‌شده باعث تعامل مخاطبان با فضاهای معماری شده‌اند و به کمک تزئینات

و معماری (بررسی جریان‌های فکری معماری معاصر غرب ۱۹۶۰-۲۰۰۰)، اصفهان، خاک.

بحرینی، سید حسن و مهران فروغی فر (۱۳۹۵) «انسجام بخشی کالبدی به محدوده مرکزی شهر شیراز، ارائه راهکارهای طراحی شهری به منظور افزایش انسجام کالبدی بر اساس نظریه پیچیدگی»، هویت شهر، سال بیست و هشتم، شماره ۱، صص ۵-۱۸.

Dor: 20.1001.1.17359562.1395.10.4.1.2.

پورفضل، الهام و هادی ربیعی و ایرج داداشی (۱۴۰۲) «بررسی سیر تحول کارکردهای تزیین در رویکردهای مطالعاتی هنر اسلامی»، هنرهای صناعی ایران، سال ششم، شماره ۱، صص ۱۱۱-۱۳۲.

Doi: 10.22052/his/2023.253369.1138.

حضرت قلی زاده، سکینه (۱۳۹۴) «تحلیل و بررسی نقوش و خطوط کاشی کاری مسجد حکیم اصفهان»، کنفرانس بین‌المللی انسان، معماری، عمران و شهر، تبریز.

دوزدوزانی، یاسمین (۱۳۹۶) «بررسی جنبه پیچیدگی بصری (عوامل بصری و زیبایی‌شناسی) در طراحی میدین اجتماع پذیر شهری»، اولین همایش ملی پژوهش‌های عملی و نظری در معماری و شهرسازی.

رئیسی، کیهانه و ایمان زکریایی کرمانی و جلیل جوکار و صمد نجار پور (۱۴۰۳) «واکاوی هندسه فرکتال در کاشی‌های منقش معقلی پشت‌بغل قوس ایوان شمالی مسجد حکیم»، باغ نظر، سال بیست و یکم، شماره ۱۳۵، صص ۵۱-۶۲.

و ایجاد درهم‌تنیدگی در آنها، عملکردهای فضایی را نیز به خوبی مشخص کرده‌اند.

نتایج و یافته‌های این پژوهش به معمار امروزی کمک می‌کند تا بداند چگونه آگاهانه درهم‌تنیدگی سازمان یافته را نه به عنوان یک عنصر تزئینی صرف، بلکه به عنوان ابزاری برای هدایت رفتار مخاطب (جذب، توقف و حرکت) به کار گیرد و تزئینات هویت‌مند را جایگزین تزئینات سلیقه‌ای و تصادفی کند.

پی‌نوشت

۱. شیپ فایل (Shapefile)، فرمتی ساده و غیر توپولوژیکی برای ذخیره موقعیت هندسی و اطلاعات مربوط به خصوصیات یک عارضه جغرافیایی است. عوارض جغرافیایی موجود درون یک شیپ فایل می‌تواند از طریق نقطه، خط یا سطوح چندضلعی، نمایش داده شود.

منابع

اشرف گنجوی، محمدعلی و محمد ایران‌منش (۱۴۰۲) «بازشناسی ارتباط کوشک با باغ ایرانی از منظر هندسه فرکتال (مطالعه موردی: کوشک‌های باغ فتح‌آباد کرمان)»، مجله منظر، سال شانزدهم، شماره ۶۷، صص ۶-۱۳.

<https://doi.org/10.22034/manzar.2024.425783.2265>.

اولادقباد، منظر بانو (۱۳۹۷) «طراحی و ساخت حجم محیطی بر اساس خط کوفی معقلی مسجد حکیم اصفهان»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد هنر اسلامی، استاد راهنما ابوالفضل عبدالهی فرد و مهدی کاظم پور، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، دانشکده هنرهای صناعی اسلامی.

بانی مسعود، امیر (۱۳۸۸) پست‌مدرنیته

<https://doi.org/10.22034/bagh.2024.442928.5562>

زمرشیدی، حسین (۱۳۹۰) «تحول خط بنایی در معماری صفویه با تأکید بر تزئینات کتیبه‌های مسجد حکیم اصفهان»، مطالعات هنر اسلامی، سال هفتم، شماره ۱۴، صص ۱۰۱-۱۱۸.

سالینگروس، نیکوس (۱۳۸۷) یک نظریه معماری، ترجمه سعید زرین مهر و زهیر متکی، تهران، مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی شهرسازی و معماری.

----- (۱۴۰۱) شهر از منظر هندسه فرکتال، ترجمه مرجان بابایی، چاپ دوم، تهران، ثمین.

سرتیبی، بهناز و نیما ولیبیگ (۱۳۹۶ الف) «تحلیل هندسه نقوش آجرکاری پشت‌بغل ایوان‌های مسجد حکیم بر پیدایش فنون بصری»، مدیریت شهری، دوره شانزدهم، شماره ۴۹، صص ۲۴۵-۲۶۲.

----- (۱۳۹۶ ب) «تحلیل ادراک بصری بر پایه هندسه نقوش آجرکاری پشت‌بغل ایوان‌های مسجد حکیم با رویکرد گشتالت»، مدیریت شهری، دوره شانزدهم، شماره ۴۸، صص ۱۶۹-۱۷۸.

شریفی، طوفان و بهزاد سلیمانی (۱۴۰۰) «نقش تفکر طراحی بین ذهن و پیچیدگی»، رهپویه هنرهای تجسمی، سال چهارم، شماره ۴، صص ۴۸-۷۵.

Doi: 10.22034/ra.2021.527575.1038.

قراگوزلو، شقایق (۱۳۹۶) «تحلیل هندسی و نقوش آجرکاری و کاشی‌کاری دوره صفوی (نمونه موردی: مسجد حکیم اصفهان)»، سومین کنگره بین‌المللی معماری

و شهرسازی معاصر خاورمیانه، تهران.

<https://civilica.com/doc/410228>.

کشاورزی میان‌دشتی، حمیدرضا و بهمن فیزابی (۱۳۹۶) «گونه‌شناسی خط بنایی (معقلی)، بر اساس شیوه طراحی و روش‌های اجرایی»، هنرهای صناعی ایران، دوره یکم، شماره ۱، صص ۴۷-۶۱.

Doi:10.22052/HSI.2017.111644.

ماهرالنقش، محمود (۱۳۷۶) معماری مسجد حکیم، تهران، سروش.

مدنی، فروغ و آرمین بهرامیان و محمود قلعه‌نویی و مجتبی روشن (۱۳۹۳) «ارزیابی جداره‌های خیابان چهارباغ اصفهان و ارائه الگو برای آن با به‌کارگیری هندسه فراکتال»، معماری و شهرسازی آرمانشهر، دوره دهم، شماره ۱۹، صص ۱۵۳-۱۶۴.

مصطفایی، مهدیه (۱۴۰۱) «هندسه در هندسه؛ بررسی وجود بُعد فرکتال در ورودی مسجد شیخ لطف‌الله و اثر آن بر بازتعریف معنای مکان»، فصلنامه رهپویه معماری و شهرسازی، دوره یکم، شماره ۲، صص ۷۷-۹۱.

doi:10.22034/rau.2022.562599.

1012.

مهدوی‌پور، حسین و علی اکبر شریفی مهرجردی و مریم اسلامی نصرت‌آبادی (۱۳۹۶) «بررسی نقش تزئینات در ارتقای کیفیت فضایی خانه‌های سنتی یزد بر اساس مطالعه موردی خانه شفیع‌پور یزد»، مسکن و روستا، دوره سی‌وششم، شماره ۱۶۰، صص ۱۳۳-۱۴۹.

URL: <http://jhre.ir/article-1-504-fa.html>.

- using DBC and RCC, International Research Journal of Engineering and Technology, 7(7), 1467-1673.
<https://doi.org/10.5815/IJGSP.2017.03.04>.
- Aswathy, RK & Mathew, S. (2016) On different forms of self-similarity, Journal of Chaos, Solitons & Fractals, 87, 102-108.
 Doi: 10.1016/j.chaos.2016.03.021.
- Barad, K. (2007) Meeting the universe halfway: Quantum physics and the entanglement of matter and meaning. Duke University Press.
<https://doi.org/10.1215/9780822388128>.
- Berlyne, D. E. (1971) Aesthetics and psychobiology. Appleton-Century-Crofts.
<https://doi.org/10.2307/3331808>.
- Blanco, p, Maduraga, S & Isvoran, A. (2020) Fractal Dimension, Department of Material Science and Physical Chemistry, Apple Academic Press, (1st ed).
 Doi: 10.1201/9780429022937-16.
- Bloomer, K. (2000) The Nature of Ornament (W.W.Norton, New York).
- Bovill, C. (1996) Fractal Geometry in Architecture and Design, Library of Congress Cataloging-in-Publication Data, University of
- میراحمدی، احمد و محمد تقی پیربابایی و لیلا مدقالچی (۱۴۰۱) «تبیین نقش الگوهای پیچیدگی نظم در هندسه معماری معاصر»، مطالعات میان رشته‌ای معماری ایران، دوره یکم، شماره ۱، صص ۱۳۳-۱۵۰.
- <http://doi.org/10.22133/ISIA.2022.352148.1021>.
- میسمی، حسین (۱۳۸۸) مسجد حکیم گوهر اعصار اسلامی، چاپ دوم، تهران، سازمان عمران.
- ناصرحی، علیرضا و مهناز محمودی زرنندی و حسین ذبیحی (۱۴۰۳) «مطالعه تطبیقی ترجیحات بصری مخاطبان عام در سبک‌های معماری و هنر از منظر زیبایی‌شناسی»، معماری و شهرسازی آرمان‌شهر، دوره هفدهم، شماره ۴۶، صص ۳۹-۴۸.
- Doi: 10.22034/aaud.2024.298544.2525.
- وحدت طلب، مسعود و علی یاران و حامد محمدی خوش بین (۱۳۹۹) «ارزیابی ترجیحات بصری در نماهای مسکونی (مورد مطالعاتی: دوازده خانه تاریخی تبریز)»، معماری و شهرسازی آرمان‌شهر، دوره سیزدهم، شماره ۳۲، صص ۱۷۵-۱۸۷.
- Doi:10.22034/aaud.2019.150473.1692.
- Alexander, C. (2004) The Nature of Order (Center for Environmental Structure, Berkeley, California).
- Ansari, F.A & Pandey, Y. (2020) Calculating Fractal Dimension of Gray scale and Color image by

- Doi:10.1007/s11229-015-0668-6.
- Pantazis, E., Gerber, D. (2019) Beyond geometric complexity: a critical review of complexity theory and how it relates to architecture engineering and construction, *Architectural Science Review*, 1-16.
- Doi: .1080/00038628.2019.1659750.
- Phillips, B. J., & McQuarrie, E. F. (2004) Beyond visual metaphor: A new typology of visual rhetoric in advertising. *Marketing Theory*, 4(1-2), 113-136.
- Doi:10.1177/1470593104044089.
- Sala, N. (2004) Complexity in Architecture: a Small Scale Analysis, *International Journal of Design and Nature*.
- Doi: 10.2495/DN040041.
- Salingaros, Nikos A. (2014) Complexity in Architecture and Design. *Oz Journal*, 36(1), 18-25.
- Doi: 10.4148/2378-5853.1527.
- Sandau, k. kurz.h (1997) Measuring fractal dimension and complexity, An alternative approach with an application, *journal of Microscopy*, 164-176.
- <https://doi.org/10.1046/j.1365-2818.1997.1270685.x>.
- <https://sazecad.com/product/plan-hakim-mosque-in-isfahan>. URL1: URL2:<https%3A%2F%2Ffreiseniran>. Maryland. Doi:10.1007/978-1-4612-0843-3
- Kornberger, M & Clegg, S. (2003) The Architecture of Complexity, Culture and Organization, 9 (2), 75-91 Doi:10.1080/14759550302804.
- Kravchenko, M. G., & Pudanova, L. I. (2020) Complex Model of Fractal Architecture Building. In IOP Conference Series: Materials Science and Engineering (Vol. 913, No. 2, p. 022066). IOP Publishing.
- Doi: 10.1088/1757-899X/913/2/022066.
- Lesmoir-Gordon, N. (2010) The Colors of Infinity, The Beauty and power of fractals, Springer London Dordrecht Heidelberg New York.
- Doi: 10.1007/978-1-84996-486-9.
- Lynch, K. (1960). *The image of the city*. M.I.T. Press.
- Losa G, Ristanović, D, Ristanović, D, Zaletel, I & Beltraminelli, S. (2016). From Fractal Geometry to Fractal Analysis, *Applied Mathematics*, 7(4), 346-354.
- Doi: 10.4236/am.2016.74032.
- McClure, M. (2022) Fractal Geometry, University of North Carolina, Yale University.
- Näger, P. M. (2016) The causal problem of entanglement. *Synthese*, 193(4), 1127-1155.

سنجش مؤلفه‌های طراحی معماری پاتوق فرهنگی - هنری بر اساس تعامل

بانوان هنرمند و شهروندان (محدوده مورد مطالعه: پارک مخصوص

بانوان و خانواده شهر دزفول)

مریم حربیان*، کوروش مؤمنی**، مانده مقدم***

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۹/۱۵ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۲۰

نوع مقاله: پژوهشی - ۶۰-۴۵

چکیده

ارتباطات اجتماعی طبق هرم مازلو، یکی از نیازهای اصلی انسان است. یکی از راه‌های برطرف کردن این نیاز انسانی، فضاهای جمعی همچون پاتوق‌های شهری است. امروزه جای خالی چنین فضاهای شهری که بتوانند در عین تأمین نیاز شهروندان امروز، تبدیل به فضایی ماندگار با ایجاد حس تعلق و آرامش شوند، بسیار احساس می‌شود. از طرفی دیگر، برای فعالیت هنرمندان به ویژه در حوزه صنایع دستی، وجود فضایی جمعی برای برقراری ارتباط بین هنرمندان و شهروندان، ضروری است. در راستای بررسی مؤلفه‌های معماری تأثیرگذار بر افزایش تعاملات اجتماعی، پژوهشی در پارک مخصوص بانوان و خانواده شهر دزفول انجام شد. بدین منظور با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی و پیمایشی و توزیع ۲۷۸ پرسشنامه هدفمند، نگرش بانوان هنرمند و شهروندان شهر دزفول درباره مؤلفه‌های معماری پاتوق فرهنگی هنری مؤثر برای افزایش تعاملات اجتماعی جمع‌آوری شد. روایی پرسشنامه را اساتید دانشگاهی تأیید کردند و پایایی پرسشنامه با ضریب $8/75$ آلفای کرونباخ به دست آمد. سپس با استفاده از نرم‌افزار SPSS26 و آزمون‌های آمار استنباطی، تجزیه و تحلیل شد. نتایج این تحقیق بیانگر آن است که به ترتیب اولویت، چهار مؤلفه اقلیمی، فعالیتی، فرهنگی و کالبدی در این امر، نقش پررنگی دارند. همچنین ارتباط مؤلفه فرهنگی با سایر مؤلفه‌ها بیشتر است. اشاره به مهم‌ترین مؤلفه‌های طراحی معماری پاتوق فرهنگی - هنری و رتبه‌بندی آنها، طراحی مشارکتی پاتوق فرهنگی - هنری بر اساس سنجش نیاز افراد ذی‌نفع، از مهم‌ترین نتایج این پژوهش است.

واژه‌های کلیدی: پاتوق فرهنگی هنری، تعاملات اجتماعی، بانوان هنرمند، طراحی مشارکتی و پارک خانواده و بانوان شهر دزفول.

maryamharbian77@yahoo.com

<https://orcid.org/0009-0005-3398-8902>

K_Momeni@jsu.ac.ir

<https://orcid.org/0000-0002-6978-3571>

moghadam13673@yahoo.com

<https://orcid.org/0009-0000-6545-0473>

* دانش‌آموخته کارشناسی ارشد، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه صنعتی جندی‌شاپور دزفول، دزفول، ایران

** نویسنده مسئول: دانشیار گروه معماری، دانشگاه صنعتی جندی‌شاپور دزفول، دزفول، ایران

*** دانشجوی دکتری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه صنعتی جندی‌شاپور دزفول، دزفول، ایران

مقدمه

امروزه روابط بین افراد به دلیل وجود فضاهای مجازی و فناوری‌های مدرن، نسبت به گذشته کاهش یافته و تعاملات چهره‌به‌چهره، جایگاه خود را از دست داده است. بیشتر تعاملات شهری بر پایه رفع اهداف مشترک شکل می‌گیرد، نه بر اساس صمیمیت، عواطف و احساسات. انسان از گذشته‌های دور تا به حال برای رفع نیازها، یافتن جایگاه خود در جامعه، رسیدن به آرامش درونی و شناخت هویت فردی و اجتماعی به حیات جمعی نیازمند بوده است (ر.ک: بهرامی و دیگران، ۱۴۰۳). از آنجا که بحث درباره ماهیت چندبعدی کیفیت زندگی، شامل ابعاد عینی و ذهنی است (ر.ک: Wesz et al, 2023)، وجود ارتباطات اجتماعی علاوه بر پویایی بین فردی، سلامت جسمی و روانی را نیز به دنبال دارد (ر.ک: شجاعی و دولابی، ۱۳۹۴). انسان با داشتن مشارکت اجتماعی و فعالیت بدنی، سلامت خود را تضمین می‌کند (ر.ک: Jennings & Bankole, 2019). اما اکنون با نادیده گرفتن فضاهای جمعی، بی‌توجهی به ارزش‌های اجتماعی و فرهنگی، بی‌توجهی به مسیرهای ارتباطی و پیاده‌روی (ر.ک: Narvaez & Griffiths, 2012)، تمایل به زندگی ماشینی، فضاهای شهری، کاربرد خود را از دست داده است (ر.ک: اسدپور و دیگران، ۱۴۰۳). با حضور افراد در فضاهای شهری، نقش این فضاها، پررنگ و اجتماع‌پذیری آنها بیشتر خواهد شد (ر.ک: شجاعی و پرتویی، ۱۳۹۴). پاتوق فرهنگی - هنری مناسب که بتواند پاسخگوی تمایلات اجتماعی افراد باشد، با طراحی هدفمند بتواند مخاطب را در فضا به حرکت درآورد (ر.ک: Kwon & Sailer, 2015) و فضایی ایجاد نماید که علاوه بر افزایش ارتباطات، سبب تقویت و حفظ آثار فرهنگی و هنری

شود، می‌تواند سبب افزایش تعاملات اجتماعی مابین هنرمندان و شهروندان شود. در این راستا پرسش اصلی پژوهش مطرح می‌شود که: شاخص‌های تعیین‌کننده تعاملات اجتماعی بین بانوان هنرمند و شهروندان برای پیش‌بینی در طراحی پاتوق فرهنگی - هنری چیست؟

مبانی نظری

پژوهش حاضر از دو مفهوم عمده تعاملات اجتماعی و فضای عمومی شهری به نام پاتوق فرهنگی - هنری شکل گرفته است. از جمله پژوهش‌هایی که در این جهت حرکت کردند، می‌توان به این موارد اشاره نمود:

همافر و سیفی ساسانرا (۱۴۰۲) در پژوهش خود با عنوان «شناسایی فضاهای همگانی ناامن در محله‌های شهری و بازطراحی آنها با رویکرد ارتقای امنیت محیطی» به بررسی شرایط محله‌ها و فضاهای شهری پرداخته و در نتیجه بیشترین موارد آسیب‌زا را شناسایی کرده، برای بهبود راه‌حل‌هایی ارائه داده‌اند.

کربلایی حسینی غیثاوند و سهیلی (۱۳۹۷) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی نقش مؤلفه‌های کالبدی محیط در اجتماع‌پذیری فضاهای فرهنگی با استفاده از تکنیک چیدمان فضا» به این نتیجه رسیده‌اند که به‌کارگیری تکنیک چیدمان مناسب در فضاهای فرهنگی موجب افزایش روابط اجتماعی می‌شود.

پورعابدینی و همکاران (۱۴۰۲) در پژوهش خود با عنوان «تحلیل منطق اجتماعی حاکم بر کالبد فضای محلات بافت تاریخی - فرهنگی بشرویه در عصر قاجار با رویکرد نحو فضا» عنوان می‌کنند که عناصر سازنده ساختار کالبدی محلات بشرویه در عصر قاجار در راستای رفع نیازهای ساکنان محله‌ها و برای حفظ و تقویت هویت

فرهنگی - اجتماعی آنها شکل گرفته‌اند. دانشپور و چرخچیان (۱۳۸۶) در مقاله‌ای با عنوان «فضای عمومی و عوامل مؤثر بر حیات جمعی» اشاره می‌نمایند که نیاز انسان درباره مشارکت اجتماعی، زمانی پاسخ داده می‌شود که در فضا و کالبدی صحیح شکل گیرد و عواملی همچون امنیت، دعوت افراد مختلف به فضا، مطلوب بودن و داشتن فعالیت‌هایی که به آن احتیاج است، در فضا دیده شود.

رمضانی و همکاران (۱۴۰۳) در پژوهش خود با عنوان «زمینه‌ها و عوامل مرتبط با کیفیت زندگی شهری محلات منطقه یک شهر تهران: کاربرد مدل چندسطحی» عنوان می‌کنند که احساس امنیت اجتماعی با متغیر وابسته یعنی همان کیفیت زندگی شهری، رابطه معناداری دارد.

بهبادفر و طهماسبی (۱۳۹۲) در مقاله‌ای با عنوان «شناسایی و ارزیابی مؤلفه‌های تأثیرگذار بر تعاملات اجتماعی» بیان می‌نمایند که علاوه بر شخصیت هر فرد، کیفیت فضا و چگونگی طراحی محیط، بسیار حائز اهمیت است.

تبریزی و همکاران (۱۳۹۳) در مقاله‌ای با عنوان «اثرات طراحی فضاهای شهری و معماری جمع‌گرا بر تعاملات و روابط اجتماعی» بیان می‌نمایند که فضای سبز، پیاده‌راه‌ها و فضاهای بازی کودکان، مکان‌های تجاری و فضاهای ورزشی و البته طراحی این فضاها، نقش مؤثری در ارتقای تعاملات اجتماعی دارند.

حسن‌پور و همکاران (۱۳۹۷) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی عوامل مؤثر بر ارتقای تعاملات اجتماعی در فضاهای شهری» بر این باورند که عوامل کالبدی محیط، شخص استفاده‌کننده و سایر افراد استفاده‌کننده در شکل‌گیری ارتباط تأثیرگذار است.

ربیعی و شریعت‌منش (۱۳۹۹) در مقاله‌ای با عنوان «پاتوق و تولید اجتماعی فضا، مطالعه پدیدارشناسانه زندگی روزمره در پاتوق‌های زنانه اصفهان» نتیجه گرفتند که وجود پاتوقی مختص بانوان باعث می‌شود که با آرامش خاطر بیشتری در این مکان حضور یابند و فعالیت بیشتری داشته باشند. آقاملایی (۱۳۹۶) در پژوهش خود با عنوان «تجدید حیات شهری با رویکرد فرهنگی» بیان می‌کند که پاتوق فرهنگی یکی از مهم‌ترین تجدید حیات مبتنی بر فرهنگ و یکی از شایع‌ترین رویکردهای حیات در جامعه کنونی است که عوامل عملکردی و کالبدی بنا باید در طراحی پاتوق فرهنگی مورد توجه قرار گیرد.

مطالعه پیشینه پژوهش نشان می‌دهد که توجه به طراحی فضاها بر مبنای تعاملات اجتماعی، از رویکردهای اساسی و مورد توجه طراحان است. اما همچنان محدود به یک زمینه خاص است و یا در مواردی، بررسی کلی بدون تحلیل آماری دقیق است. آنچه در این پژوهش مورد توجه است، بررسی همه‌جانبه و ارائه یک الگوی مناسب و قابل انعطاف برای طراحی فضاهای جمعی است.

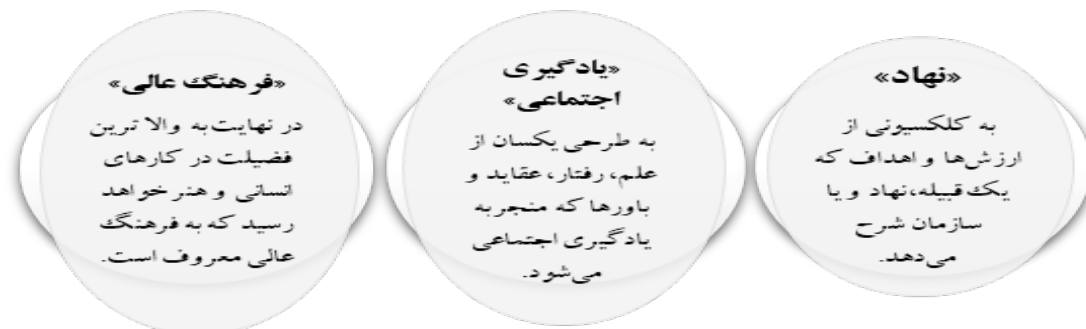
بررسی مؤلفه‌های معماری تأثیرگذار بر افزایش تعاملات اجتماعی، نیازمند آشنایی با مفاهیمی همچون پاتوق، تعاملات اجتماعی و فرهنگ است.

- پاتوق: پاتوق، محل اجتماع افراد با حضور آزادانه برای گفت‌وگو، بازی، کسب اطلاعات و استراحت است (ر.ک: ترکمان و دیگران، ۱۳۹۶). مؤلفه تأثیرگذار برای حضور بانوان، ایمنی پاتوق و برای مردان، دسترسی آسان به آن است (ر.ک: وزیری و دیگران، ۱۳۹۴).

- تعاملات اجتماعی: ارتباط به معنای تبادل اطلاعات، احساسات، عقاید، ایده‌ها

میان دو یا چند نفر است که فرد، حس دوست داشته شدن، پذیرفته شدن، دلبستگی را به عنوان نیاز برطرف نماید (ر.ک: برهانی فر و دیگران، ۱۴۰۰). ارتباط بین افراد می‌تواند یک نگاه، یک مکالمه و یا یک برخورد فیزیکی باشد (ر.ک: Carr et al, 1992).

- فرهنگ: در کتاب «فرهنگ: مروری انتقادی بر مفاهیم و تعاریف» اثر آلفرد کلوبر و کلاید کلاکھون در (۱۹۵۲)، ۱۶۴ تعریف از فرهنگ بیان شده که سه مفهوم از آن استنتاج می‌شود.

شکل ۱- تعریف فرهنگ
(منبع: Kroeber & Kluckhohn, 1952)

در نظر گرفته شود (ر.ک: غراب، ۱۳۸۰)، با توجه به تحقیقات انجام شده، سه مؤلفه کالبد، فعالیت و فرهنگ اهمیت می‌یابند. مشخصات فردی و مؤلفه‌های اقلیمی در جهت تکمیل و آسایش کاربران در استفاده از پاتوق فرهنگی - هنری و ارتقای تعاملات اجتماعی در نظر گرفته شده است.

تمامی مؤلفه‌های در نظر گرفته شده برای طراحی پاتوق فرهنگی - هنری که بتواند تعاملات را بین بانوان هنرمند و شهروندان ارتقا دهد، در چهار مؤلفه کالبدی، فرهنگی، فعالیت و اقلیمی آورده شده است.

- مؤلفه کالبدی: مؤلفه کالبدی به سه دسته تقسیم بندی شده است: عملکرد، ظاهر بنا و خدمات. هر کدام از این موارد شامل زیرمجموعه‌هایی هستند که در شکل (۲) بیان شده‌اند.

- مؤلفه فرهنگی: با توجه به آنکه دزفول، شهر آجر نامیده می‌شود و یکی از شاخصه‌های اصلی خانه‌های این شهر شوادان (زیرزمینی است که حدود دوسه طبقه پایین‌تر از زمین قرار می‌گیرد و دارای دیواره‌های سنگی و حجره‌هایی در دل آن است) است. مؤلفه فرهنگی برای حوزه مورد

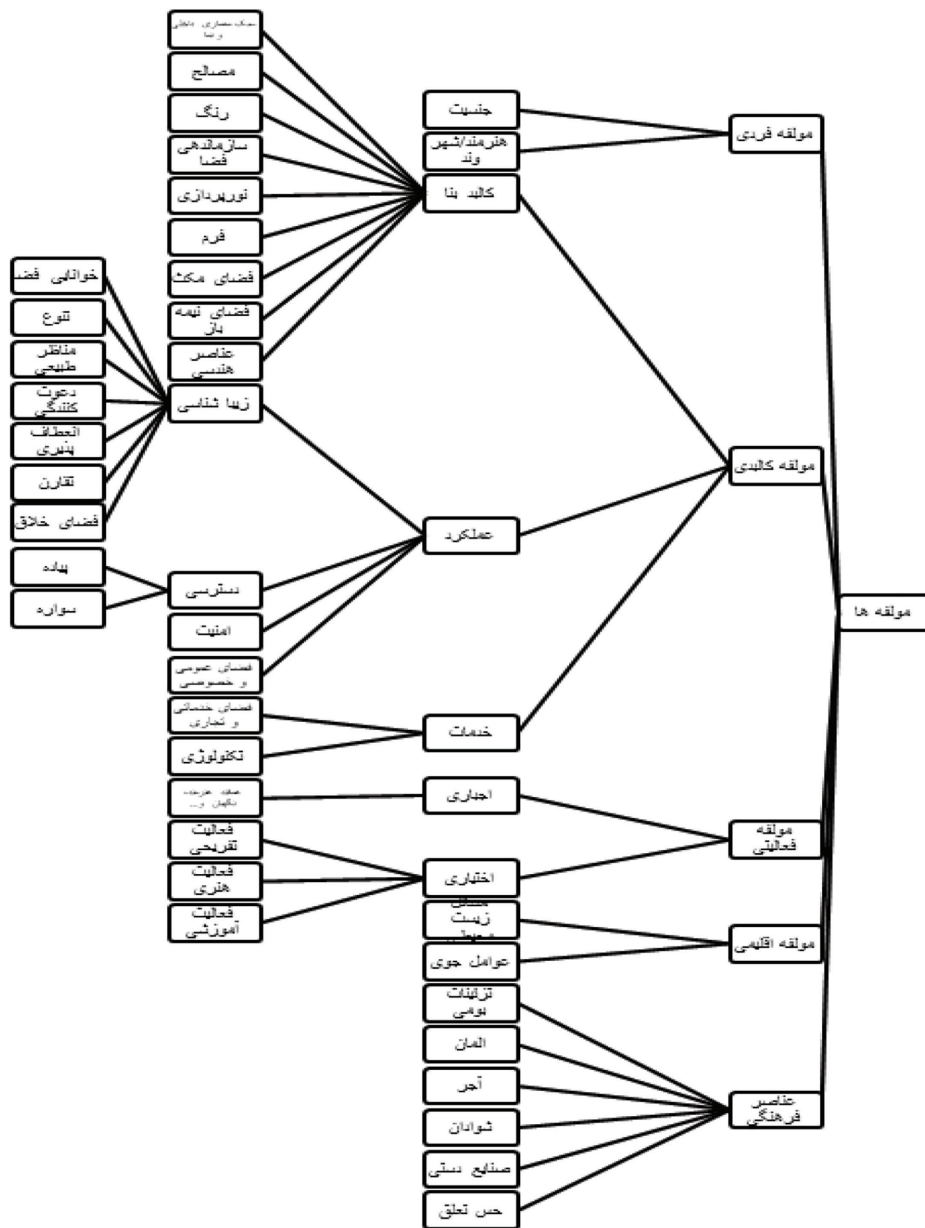
هنر: از گذشته‌های دور در زبان فارسی، هنر معنی‌های گوناگونی داشته است؛ از جمله: کمالات، برتری‌ها، صفات نیک (نخعی شریف و فرکیش، ۱۴۰۱). هنری متعال است که عقل و علم انسان را ارشاد نماید (ر.ک: حبیبی، ۱۳۹۷).

مؤلفه‌های اثرگذار بر تعاملات اجتماعی در پاتوق فرهنگی - هنری

یک مکان را سه مؤلفه فرم، معنا و فعالیت می‌سازد (ر.ک: Canter, 1977) و یک پاتوق فرهنگی با وجود سه مؤلفه کالبد، فرهنگ و کاربری، معنا می‌یابد (ر.ک: Couch et al, 2011). طبق این گفته، کالبد با فرم، معنا با فرهنگ و کاربری با فعالیت معنا می‌پذیرد. از طرفی، اجتماع‌پذیر بودن یک فضا، وابسته به دو مؤلفه کالبد و فعالیت است (ر.ک: کربلایی حسینی غیثاوند و سهیلی، ۱۳۹۷). علاوه بر دو مؤلفه کالبد و فعالیت، مؤلفه اجتماعی نیز بسیار مورد اهمیت است (ر.ک: شجاعی و پرتوی، ۱۳۹۴). اگر مؤلفه اجتماعی و کالبدی، متغیر مستقل و مؤلفه معنا و فرهنگ، متغیر مستقل

- مؤلفه اقلیمی: شامل عوامل جوی و مسائل زیست‌محیطی است. الف) عوامل جوی: دما، رطوبت، بارش، باد و ریزگردها از عوامل جوی تأثیرگذار در طراحی هر فضا هستند. ب) مسائل زیست‌محیطی: جهان صنعتی امروزه، نیازمند توجه دوچندان به مسائل زیست‌محیطی است. توجه به انتخاب مواد و مصالح سازگار با محیط‌زیست می‌تواند در این حوزه مشکل‌گشا باشد.

بررسی شامل شش بخش است: تزئینات بومی، المان، حس تعلق، آجر، شوادون و صنایع دستی. - مؤلفه فعالیتی: مؤلفه فعالیتی به دو دسته اجباری و اختیاری تقسیم می‌شود. الف) مؤلفه اجباری: افرادی همانند هنرمند، نگهبان، صاحب رستوران و کافه و... فعالیتی از سر نیاز اقتصادی در پاتوق فرهنگی - هنری انجام می‌دهند. ب) مؤلفه اختیاری: فعالیت‌های اختیاری به سه دسته فعالیت تفریحی، فعالیت هنری و فعالیت آموزشی تقسیم شدند.

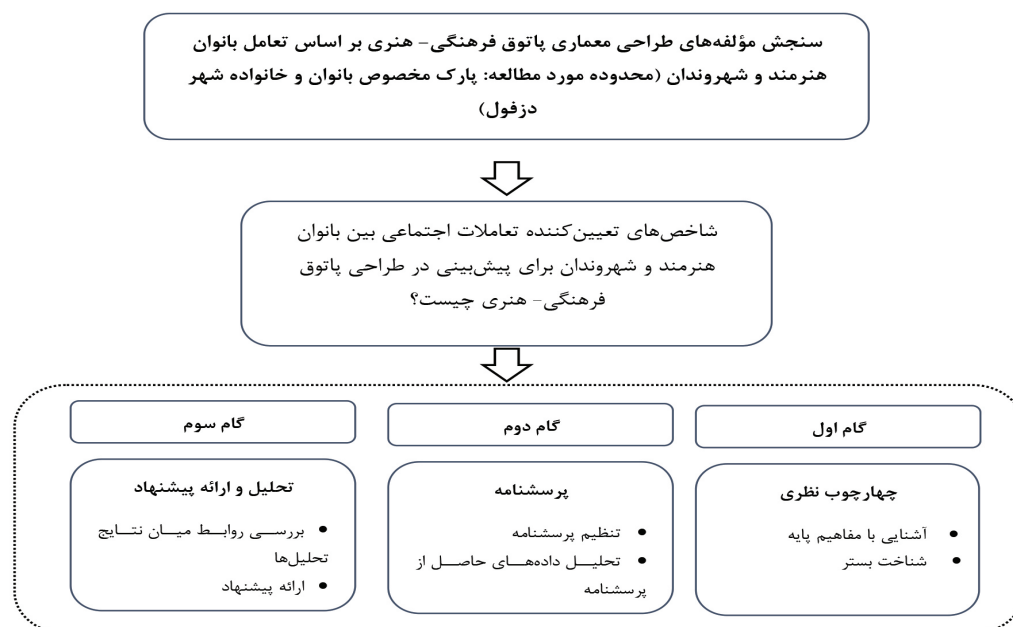

شکل ۲- مؤلفه‌ها و زیرمؤلفه‌های مؤثر تعاملات اجتماعی در پاتوق فرهنگی هنری

روش پژوهش

می‌کنند، حجم نمونه طبق فرمول کوکران و جدول مورگان، ۲۷۸ نفر در نظر گرفته شد که با روش نمونه‌گیری احتمالی طبقه‌بندی شده، جامعه نمونه را ۴۰ نفر از هنرمندان، ۶ نفر از اساتید دانشکده معماری و شهرسازی مراجعه‌کننده به پارک و ۲۳۲ نفر را شهروندان شهر دزفول تشکیل می‌دهند. همچنین با بانوان هنرمند فعال در این پارک مصاحبه شد. پاسخ‌نامه‌ها در نرم‌افزار SPSS26 با آزمون‌های توصیفی و استنباطی و با تحلیل نمودارها و جداول، تجزیه و تحلیل شد.

در این تحقیق از روش توصیفی - تحلیلی و پیمایشی استفاده شده است. مبانی نظری تحقیق با مطالعات کتابخانه‌ای و مراجعه به اسناد معتبر مانند کتب و مجله‌های علمی و با روش پیمایشی از طریق ابزار پرسشنامه‌ها گردآوری شده است. پرسشنامه‌ای با ۵۳ سؤال در چهار بخش طراحی شد. توزیع پرسشنامه در پارک مخصوص بانوان و خانواده شهر دزفول صورت گرفت. با توجه به آنکه روزانه حدود ۱۰۰۰ نفر به این پارک مراجعه

شکل ۳- مدل مفهومی فرآیند پژوهش

فرهنگی، تفریحی و ورزشی است که بانوان و خانواده‌ها در محیطی امن و سالم با سنن مختلف، به مشارکت و تعاملات اجتماعی می‌پردازند. طبق مصاحبه‌هایی که از هنرمندان به عمل آمد، مشخص شد که وجود فضایی دائمی که شرایط آسایش و فراغت را برای این عزیزان فراهم آورد، سبب خواهد شد که پیوسته در این مکان جشنواره‌ها و حتی آموزش هنر خود به دیگران بپردازند.

شناخت محدوده مورد مطالعه

دزفول در اقلیم گرم و نیمه مرطوب واقع در شمال خوزستان است و ۴۷۶۲ کیلومتر مربع مساحت دارد. این شهر در موقعیتی بین ۴۸ درجه و ۳۴ دقیقه طول شرقی از نصف‌النهار گرینویچ و بین ۳۲ درجه و ۵۸ دقیقه عرض شمالی از استوا قرار گرفته است و ارتفاع این شهر از سطح دریا، ۱۴۳ متر است. محدوده مورد مطالعه، پارک خانواده دزفول است که مساحتی بالغ بر ۴۵ هزار مترمربع دارد که تنها پارکی است که در یک نوبت از روز، مختص بانوان است. این پارک، مجموعه‌ای

اعتبار روایی پژوهش

روایی پرسشنامه را اساتید تأیید کردند و پایایی پرسشنامه با توجه به آلفای کرونباخ در نرم افزار spss، ۸/۷۵ به دست آمد. عوامل کالبدی اثرگذار بر پاتوق فرهنگی- هنری در جهت شکل گیری روابط

در راستای سنجش پاتوق فرهنگی هنری در ارتقای تعاملات اجتماعی، ۲۱ متغیر به دو شیوه طیف پنج گزینهای لیکرت و پاسخ اسمی بررسی شده اند. طبق جدول (۱)، سطح معناداری برای ۲۱ متغیر، کمتر از ۰/۰۵ است. بنابراین می توان نتایج به دست آمده را به کل جامعه نسبت داد.

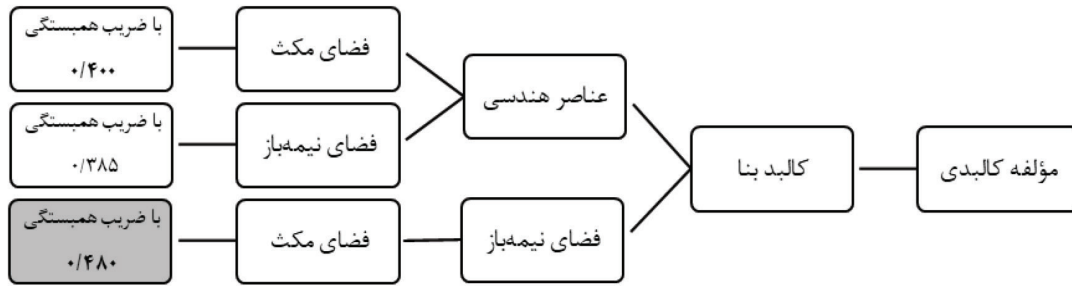
جدول ۱- آزمون فریدمن مؤلفه کالبدی به تفکیک هنرمندان و شهروندان

شهروندان		هنرمندان		میانگین رتبه	معیار
میانگین رتبه	سطح معناداری	معیار	میانگین رتبه		
۲/۶۵	۰/۰۰۰	فرم	۲/۶۸	۰/۰۰۰	فرم
۲/۹۷	۰/۰۰۰	سازمان دهی فضا	۳/۲۶	۰/۰۰۰	سازمان دهی فضا
۴/۰۰	۰/۰۰۰	سبک نما	۴/۰۰	۰/۰۰۰	رنگ
۴/۶۲	۰/۰۰۰	رنگ	۴/۳۳	۰/۰۰۰	سبک خارجی
۶/۶۶	۰/۰۰۰	سبک معماری داخلی	۵/۸۶	۰/۰۰۰	سبک داخلی
۶/۶۸	۰/۰۰۰	نورپردازی	۷/۱۵	۰/۰۰۰	نورپردازی
۸/۰۵	۰/۰۰۰	عناصر هندسی	۸/۴۱	۰/۰۰۰	فضای مکث
۹/۴۴	۰/۰۰۰	فضای مکث	۹/۰۹	۰/۰۰۰	وجود عناصر هندسی
۹/۴۵	۰/۰۰۰	فضای نیمه باز	۹/۵۵	۰/۰۰۰	مصالح
۹/۹۲	۰/۰۰۰	مصالح	۱۰/۰۱	۰/۰۰۰	فضای نیمه باز
۳/۳۶	۰/۰۰۰	دسته بندی فضا	۳/۰۳	۰/۰۰۰	دسته بندی فضا
۶/۸۴	۰/۰۰۰	دعوت کنندگی	۶/۴۱	۰/۰۰۰	دعوت کنندگی
۶/۹۶	۰/۰۰۰	تنوع کاربری	۸/۱۸	۰/۰۰۰	تقارن
۷/۵۸	۰/۰۰۰	مسیر پیاده روی	۶/۵۸	۰/۰۰۰	مسیر پیاده روی
۷/۸۶	۰/۰۰۰	تقارن	۸/۹۹	۰/۰۰۰	تنوع کاربری
۹/۴۰	۰/۰۰۰	امنیت	۹/۴۳	۰/۰۰۰	خوانایی فضا
۹/۸۶	۰/۰۰۰	نبود محدودیت زمانی	۹/۷۳	۰/۰۰۰	نبود محدودیت زمانی
۹/۹۶	۰/۰۰۰	انعطاف پذیری	۹/۷۵	۰/۰۰۰	انعطاف پذیری
۱۰/۰۶	۰/۰۰۰	دسترسی	۱۰/۱۶	۰/۰۰۰	امنیت
۱۰/۳۰	۰/۰۰۰	خوانایی فضا	۱۰/۲۸	۰/۰۰۰	دسترسی
۱۰/۶۸	۰/۰۰۰	کیفیت فضای خلاق	۱۱/۲۶	۰/۰۰۰	فضای سبز
۱۰/۸۵	۰/۰۰۰	فضای سبز	۱۱/۶۹	۰/۰۰۰	کیفیت فضای خلاق
۳/۴۳	۰/۰۰۰	تکنولوژی	۳/۰۹	۰/۰۰۰	تکنولوژی
۳/۵۲	۰/۰۰۰	فضای تجاری	۳/۵۹	۰/۰۰۰	فضای خدماتی رفاهی
۳/۷۰	۰/۰۰۰	فضای خدماتی رفاهی	۳/۶۵	۰/۰۰۰	فضای تجاری

مؤلفه کالبدی
(ظاهر بنا)

مؤلفه کالبدی
(عملکرد)

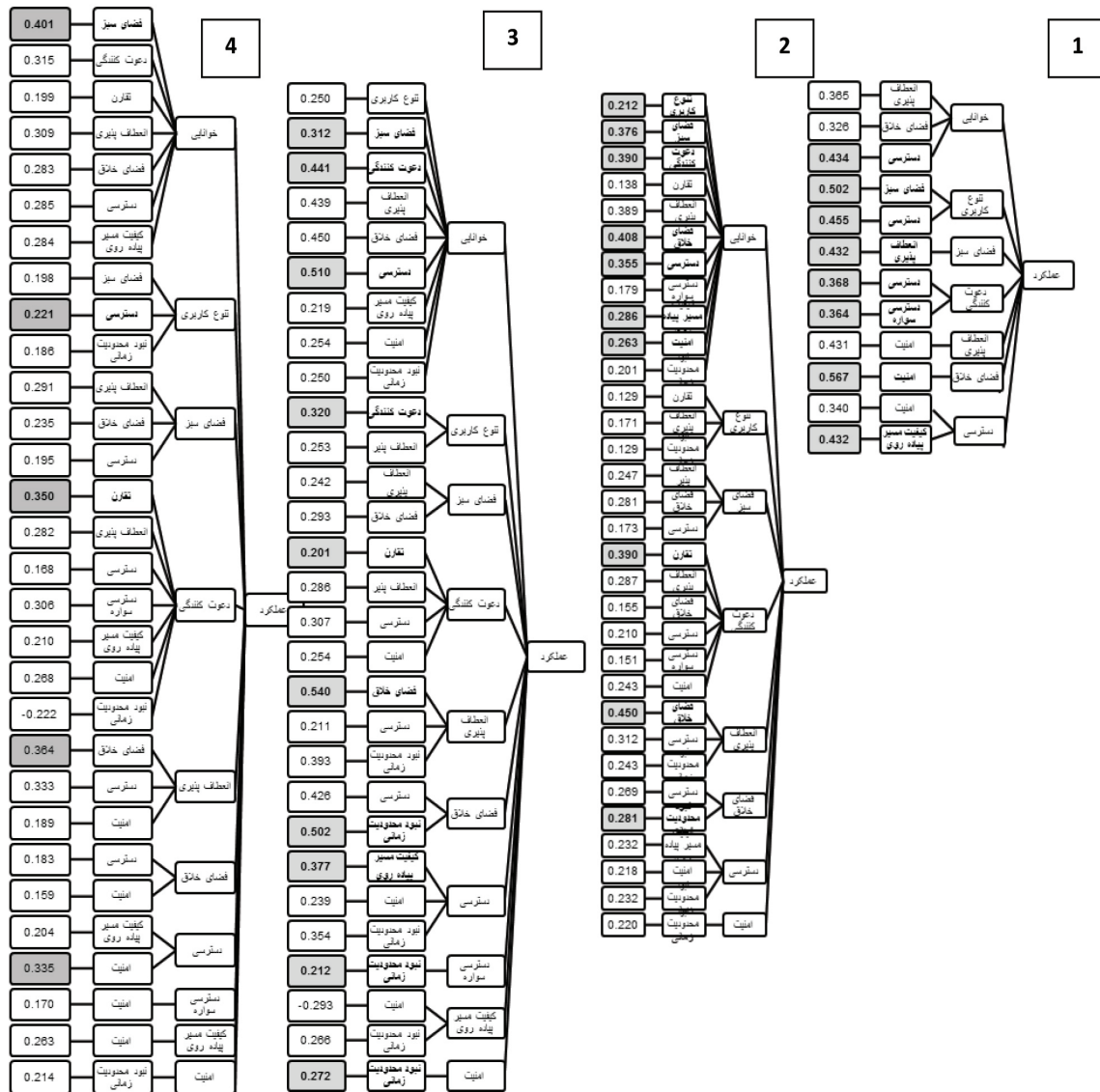
مؤلفه کالبدی
(خدمات)

شکل ۵- همبستگی اسپیر من و ارتباط بین زیر معیارهای کالبد بنا (هنرمندان)

افزایش یابد، در نتیجه تعاملات اجتماعی نیز در پاتوق فرهنگی - هنری شدت می‌گیرد و دارای رابطه‌ای مس

شکل (۶)، ارتباط بین زیر معیارهای مؤلفه کالبدی - عملکرد را مشخص می‌کند که از دو دید جنسیت و هنرمند و شهروند بررسی شده است. هرچه این ارتباط بین زیر معیارها

شکل ۶- همبستگی اسپیر من بین زیر معیارها کالبدی - عملکرد (هنرمندان (۱)، شهروندان (۲)، زنان (۳)، مردان (۴))

عوامل فرهنگی اثرگذار بر پاتوق فرهنگی - هنری در جهت شکل گیری روابط

مطابق جدول (۲)، شش معیار برای مؤلفه فرهنگی در پاتوق فرهنگی - هنری برای ارتقای تعاملات اجتماعی در نظر گرفته

شد. طبق جدول، sig کمتر از ۰/۰۵ است. پس ارتباط معناداری بین شش معیار مؤلفه فرهنگی با پاتوق فرهنگی - هنری و تعاملات اجتماعی بین هنرمندان و شهروندان برقرار است. همان طور که از جدول (۲) برداشت می شود، هنرمندان و شهروندان، اولویت های نسبتاً متفاوتی را برگزیدند.

جدول ۲- آزمون فریدمن مؤلفه فرهنگی به تفکیک هنرمندان و شهروندان

شهروندان			هنرمندان			مؤلفه فرهنگی
میانگین رتبه	سطح معناداری	معیار	میانگین رتبه	سطح معناداری	معیار	
۳/۹۰	۰/۰۰۰	شوادان	۳/۸۴	۰/۰۰۰	کاربرد آجر	
۴/۲۰	۰/۰۰۰	المان	۴/۰۱	۰/۰۰۰	تزئینات بومی	
۴/۴۷	۰/۰۰۰	حس تعلق	۴/۲۹	۰/۰۰۰	المان	
۴/۴۹	۰/۰۰۰	کاربرد آجر	۴/۳۴	۰/۰۰۰	شوادان	
۴/۵۹	۰/۰۰۰	تزئینات بومی	۴/۵۵	۰/۰۰۰	حس تعلق	
۴/۹۱	۰/۰۰۰	صنایع دستی	۵/۳۰	۰/۰۰۰	صنایع دستی	

لیکرت و یک معیار با پاسخ اسمی در نظر گرفته شد.

عوامل فعالیتی اثرگذار بر پاتوق فرهنگی - هنری در جهت شکل گیری روابط

برای مؤلفه فعالیتی، سه معیار با طیف

جدول ۳- آزمون فریدمن مؤلفه فعالیتی به تفکیک هنرمندان و شهروندان

شهروندان			هنرمندان			مؤلفه فعالیتی
میانگین رتبه	سطح معناداری	معیار	میانگین رتبه	سطح معناداری	معیار	
۲/۱۲	۰/۰۰۰	انواع فعالیت	۱/۶۹	۰/۰۰۰	انواع فعالیت	
۴/۱۷	۰/۰۰۰	نیاز اقتصادی بانوان	۳/۷۸	۰/۰۰۰	فضای فرهنگی	
۴/۲۲	۰/۰۰۰	آموزش هنر	۴/۱۴	۰/۰۰۰	نیاز اقتصادی بانوان	
۴/۲۳	۰/۰۰۰	فضای فرهنگی هنری	۴/۶۹	۰/۰۰۰	فضای هنری و آموزش	

عوامل اقلیمی اثرگذار بر پاتوق فرهنگی - هنری در جهت شکل گیری روابط

طبق جدول (۴)، عوامل اقلیمی به دو معیار مسائل زیست محیطی و عوامل اقلیمی، دسته بندی شده اند و پاسخگویان این دو معیار

را در پاتوق فرهنگی - هنری برای تعاملات اجتماعی، بسیار زیاد مؤثر دانسته اند و هر دو گروه هنرمندان و شهروندان به این دو معیار، رتبه ای مشابه داده اند که در جدول (۴)، سطح معناداری و میانگین رتبه ها مشخص شده است.

جدول ۴- آزمون فریدمن مؤلفه اقلیمی به تفکیک هنرمندان و شهروندان

شهروندان		هنرمندان			
میانگین رتبه	سطح معناداری	معیار	میانگین رتبه	سطح معناداری	معیار
۱/۴۷	۰/۰۰۰	مسائل زیست محیطی	۱/۴۶	۰/۰۰۰	مسائل زیست محیطی
۱/۵۳	۰/۰۰۰	عوامل اقلیمی	۱/۵۴	۰/۰۰۰	عوامل اقلیمی

یافته های پژوهش

اولویت بندی مؤلفه های طراحی معماری پاتوق فرهنگی - هنری

با توجه به جدول (۵)، Sig پایینتر از ۰/۰۵ است. بنابراین ارتباط معناداری بین چهار مؤلفه کالبدی، اقلیمی، فرهنگی و فعالیتی برقرار بوده، این ارتباط، متقابل است. مؤلفه کالبدی با مؤلفه فرهنگی، فعالیتی و اقلیمی با ضریب همبستگی به

ترتیب اولویت ۰/۶۶۴، ۰/۵۰۴ و ۰/۲۹۱ و مؤلفه اقلیمی به ترتیب اولویت با مؤلفه فرهنگی، فعالیتی با ضریب همبستگی ۰/۳۳۸ و ۰/۲۹۶ و مؤلفه فعالیتی با مؤلفه فرهنگی با ضریب همبستگی ۰/۵۵۲، ارتباطی مستقیم دارد که نشان می دهد مؤلفه اقلیمی، کالبدی و فعالیتی هر کدام با مؤلفه فرهنگی، ارتباط بیشتری نسبت به سایر موارد دارد.

جدول ۵- همبستگی اسپیرمن بین مؤلفه ها

مؤلفه فرهنگی	مؤلفه فعالیتی	مؤلفه اقلیمی	مؤلفه کالبدی	همبستگی اسپیرمن
۰/۶۶۴	۰/۵۰۸	۰/۲۹۱	ضریب همبستگی	مؤلفه کالبدی
۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	Sig	
۰/۳۳۸	۰/۲۹۶	۰/۲۹۱	ضریب همبستگی	مؤلفه اقلیمی
۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	Sig	
۰/۵۵۲	۰/۲۹۶	۰/۵۰۸	ضریب همبستگی	مؤلفه فعالیتی
۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	Sig	
۰/۵۵۲	۰/۳۳۸	۰/۶۶۴	ضریب همبستگی	مؤلفه فرهنگی
۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	Sig	

هنرمندان در یک پاتوق فرهنگی - هنری ابتدا آسایش محیطی، سپس به ترتیب اولویت حضور افراد و فعالیت‌های موجود، و نمودها، نشانه‌ها در بنا و آیین‌های فرهنگی و در آخر ساختار فضا و ویژگی‌های ظاهری آن برای ارتباط بین افراد، اهمیت دارد.

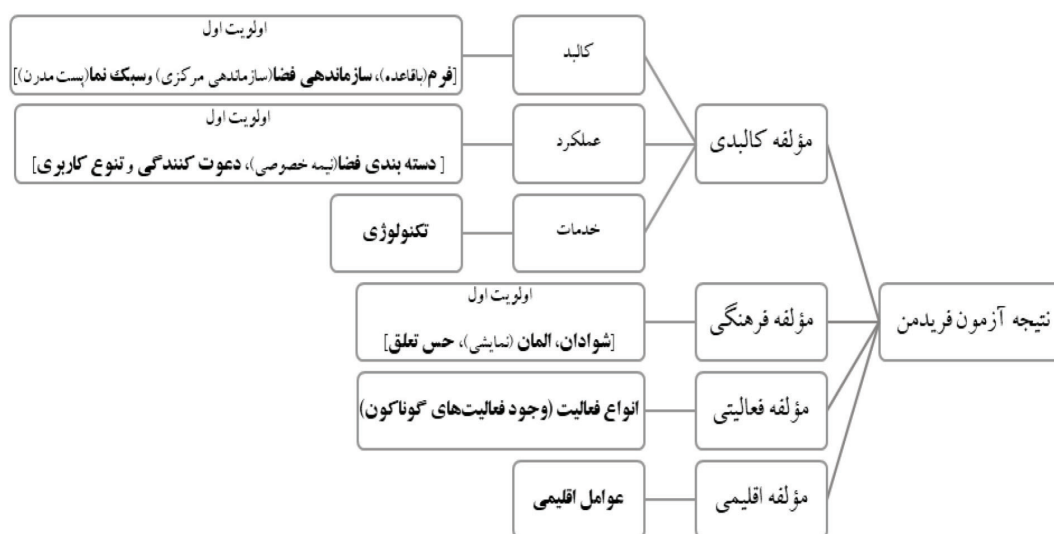
طبق جدول (۶)، آزمون فریدمن بین مؤلفه‌های اصلی مشخص می‌کند که برای طراحی پاتوق فرهنگی - هنری به ترتیب اولویت، مؤلفه اقلیمی، فعالیتی، فرهنگی و کالبدی در روابط بین افراد مؤثر است. پژوهش نشان می‌دهد که برای شهروندان و

جدول ۶- آزمون فریدمن بین مؤلفه‌ها

میانگین رتبه	رتبه	معیار
۱/۰۱	۱	مؤلفه اقلیمی
۲/۰۵	۲	مؤلفه فعالیتی
۲/۹۵	۳	مؤلفه فرهنگی
۴/۰۰	۴	مؤلفه کالبدی

۰/۰۵ به دست آمده است. بر اساس آزمون فریدمن، اولویت زیرمؤلفه‌ها بر اساس نظر هنرمندان و شهروندان، طبق شکل (۷) است.

طبق آزمون‌های کولموگروف اسمیرنوف، بین مؤلفه‌های موردنظر با برقراری ارتباط در پاتوق فرهنگی - هنری، رابطه‌ای مستقیم برقرار است، زیرا Sig برابر ۰/۰۰۰ و کمتر از

شکل ۷- آزمون فریدمن شاخص ترین زیرمعیارها

تفکیک زنان و مردان) آورده شده است. ابتدا زنان و سپس هنرمندان، بیشترین ارتباط را برای شکل‌گیری ارتباط بین فضای مکث و فضای نیمه‌باز دانسته‌اند که بهتر است فضای مکث به صورت نیمه‌باز طراحی گردد. هنرمندان بین امنیت و فضای خلاق، ارتباط بسیاری با

مؤلفه‌های معماری در طراحی کالبد پاتوق، تأثیرگذار بر افزایش تعاملات اجتماعی

در جدول (۷)، مهم‌ترین ارتباطات بر اساس بالاترین ضریب همبستگی انتخاب شده‌اند و نظرهای هنرمندان و شهروندان (به

ضریب همبستگی ۰/۵۶۷ در نظر گرفته‌اند. شهروندان، کیفیت مصالح را در عناصر هندسی و انعطاف‌پذیری فضای خلاق را به ترتیب با ضریب همبستگی ۰/۵۱۵ و ۰/۴۵۰ را اولویت قرار داده‌اند و آقایان، کیفیت و نوع مصالح را در فضای مکث و انعطاف‌پذیری

فضای خلاق را مؤثر در افزایش تعاملات می‌دانند. به ترتیب مردان، شهروندان و زنان با ضریب همبستگی ۰/۶۲۹، ۰/۴۸۲ و ۰/۲۳۵ فضای خدماتی رفاهی را با وجود تکنولوژی در آن، مناسب اهداف این پژوهش در نظر داشته‌اند.

جدول ۷- نتیجه آزمون همبستگی اسپیرمن (شاخص‌ترین زیر معیار در مؤلفه کالبدی)

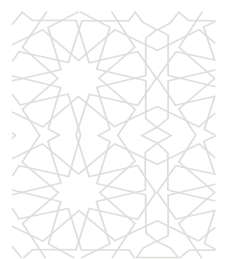
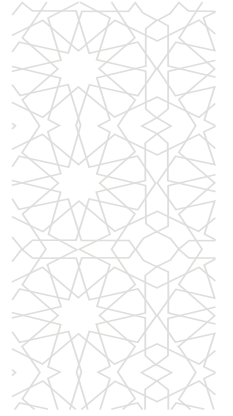
مردان	زنان	شهروندان	هنرمندان	معیار	
فضای نیمه‌باز- کیفیت و نوع مصالح	فضای مکث- فضای نیمه‌باز	کیفیت مصالح- عناصر هندسی	فضای مکث- فضای نیمه‌باز	کالبد	مؤلفه کالبدی
ضریب همبستگی ۰/۵۷۱	ضریب همبستگی ۰/۴۹۳	ضریب همبستگی ۰/۵۱۵	ضریب همبستگی ۰/۴۸۰		
فضای خلاق- انعطاف‌پذیری	خوانایی- فضای سبز	انعطاف‌پذیری- فضای خلاق	فضای خلاق- امنیت	عملکرد	
ضریب همبستگی ۰/۵۴۰	ضریب همبستگی ۰/۴۰۱	ضریب همبستگی ۰/۴۵۰	ضریب همبستگی ۰/۵۶۷		
فضای خدماتی رفاهی- تکنولوژی	فضای خدماتی رفاهی- تکنولوژی	فضای خدماتی رفاهی- تکنولوژی	ارتباطی وجود ندارد	خدمات	
ضریب همبستگی ۰/۶۲۹	ضریب همبستگی ۰/۲۳۵	ضریب همبستگی ۰/۴۸۲			

نتیجه‌گیری

در پژوهش با بررسی و تحلیل نظرهای هنرمندان و شهروندان و استخراج وجه اشتراک آن، نتیجه اینگونه حاصل شد که بهترین روش برای طراحی یک پاتوق فرهنگی- هنری برای تأمین نیاز افراد ذی‌نفع، به ترتیب توجه به مؤلفه‌های اقلیمی، فعالیتی، فرهنگی و کالبدی است. همچنین از هر مؤلفه، اولویت اول مشترک میان نظرهای هنرمندان و شهروندان نیز استخراج شد. بدین ترتیب در نهایت این پژوهش به الگویی پیشنهادی برای طراحی یک پاتوق فرهنگی هنری بر مبنای ارتباط میان هنرمند و شهروندان رسید. هرچند این بررسی در یک مکان خاص انجام شده، با توجه به ماهیت پژوهش و استفاده از تحلیل‌های آماری می‌توان از آن به عنوان یک الگو برای طراحی پاتوق‌های

فرهنگی بهره برد.

بر اساس یافته‌های پژوهش، پیشنهادی زیر ارائه می‌شود:
 - طراحی کالبد فضا به شکل یک فرم با قاعده مرکزگرا، ترکیب فضاهای باز و نیمه‌باز و استفاده حداقلی از فضاهای کاملاً بسته.
 - استفاده از المان‌های یادآور هویت و تاریخ شهر، در نمونه مورد بررسی: طراحی یادآور شوادان، استفاده از آجر.
 - ایجاد یک فضای ترکیبی از کاربری‌های متنوع برای جذب حداکثری مخاطب به مرکزیت کاربری اصلی و القای حس امنیت با توجه به حضور کلیدی بانوان در فضا.
 - در نظر گرفتن شرایط اقلیمی، در نمونه مورد بررسی: استفاده از فیلتر درختان و جوی آب برای بهبود شرایط در فصول گرم.

منابع

و توسعه روابط شهروندی در خیابان‌های شهری (نمونه مورد مطالعه: سنندج)، باغ نظر، سال دهم، شماره ۲۵، صص ۱۷-۲۸.

پورعابدینی، سعیده و عابد تقوی و حسن هاشمی زرج اباد (۱۴۰۲) «تحلیل منطق اجتماعی حاکم بر کالبد فضای محلات بافت تاریخی - فرهنگی بشرویه در عصر قاجار با رویکرد نحو فضا»، مطالعات شهر ایرانی - اسلامی، سال سیزدهم، شماره ۴۸، صص ۷۱-۸۷.

doi: 20.1001.1.2228639.1401.1.2.48.2.6.

ترکمان، احمد و مجتبی قاند و سوگل شمتوب (۱۳۹۶) «پاتوق، فضای جمعی شهری و معماری و محل تعاملات اجتماعی و فرهنگی (نمونه موردی: شهر برازجان)»، فصلنامه علمی و پژوهشی پژوهش و برنامه‌ریزی شهری، سال هشتم، شماره ۳۱، صص ۲۲۵-۲۴۸.

doi: 20.1001.1.22285229.1396.8.31.12.0.

تبریزی، امید و مصطفی مختاباد امرئی و محسن فیضی (۱۳۹۳) «اثرات طراحی فضاهای شهری و معماری جمع‌گرا بر تعاملات و ارتباطات اجتماعی»، مدیریت شهری، سال سیزدهم، شماره ۳۷، صص ۲۵۷-۲۷۲.

حبیبی، مهدی (۱۳۹۷) زیبایی‌شناسی و فلسفه هنر، تهران، آوای کلار (کتاب اصلی در سال ۱۳۹۳ منتشر شده است).

حسن‌پور، آناهیتا و سمیه امیدواری و محمدحسین صدرارحامی (۱۳۹۷) «بررسی عوامل مؤثر بر ارتقای تعاملات اجتماعی در فضاهای شهری (نمونه موردی: میدانچه جلفا-اصفهان)»،

آقاملایی، ریحانه (۱۳۹۶) «تجدید حیات شهری با رویکرد فرهنگی»، منظر، سال نهم، شماره ۳۹، صص ۵۰-۵۹.

اسدپور، هاجر و محمود قلعه نویی و آرمین بهرامیان و محمود محمدی (۱۴۰۳) «رتبه‌بندی چالش‌های معنایی - هویتی منظر شهری در نظام شهرسازی ایران»، نشریه علمی معماری و شهرسازی ایران، سال پانزدهم، شماره ۱، صص ۴۳-۵۷.

<https://www.magiran.com/p2782608>.

برهانی‌فر، سحر و محمد ابراهیم مظهری و ویدا تقوایی و بهزاد وثیق و رضا اشرف زاده (۱۴۰۰) «بررسی مؤلفه‌های تأثیرگذار بر اجتماع‌پذیری مجتمع‌های مسکونی با رویکرد حفظ خلوت (نمونه مورد مطالعه: مجتمع مسکونی ششصد دستگاه مشهد)»، نشریه علمی مطالعات شهری، سال دهم، شماره ۳۸، صص ۹۱-۱۰۶.

doi: 10.34785/J011.2021.982.

بهرامی، بختیار و علی راستکار و نینا خلیقی و نیلا قزوینه (۱۴۰۳) «مطالعه نقش کیفیت‌های فضایی - اجتماعی بر تعاملات اجتماعی سالمندان در محلات؛ ارائه یک مدل مفهومی»، نشریه علمی معماری و شهرسازی ایران، سال پانزدهم، شماره ۱، صص ۲۵۹-۲۷۶.

<https://www.magiran.com/p2782621>.

بهبادفر، مصطفی و ارسلان طهماسبی (۱۳۹۲) «شناسایی و ارزیابی مؤلفه‌های تأثیرگذار بر تعاملات اجتماعی؛ تحکیم

غراب، ناصرالدین (۱۳۸۰) «تأثیرات محیط شهری در از خود بیگانگی انسان»، فصلنامه مدیریت شهری، سال دوم، شماره ۸، صص ۸۴-۹۳.

کربلایی حسینی غیثاوند، ابوالفضل و جمال‌الدین سهیلی (۱۳۹۷) «بررسی نقش مؤلفه‌های کالبدی محیط در اجتماع‌پذیری فضاهای فرهنگی با استفاده از تکنیک چیدمان فضا (مورد مطالعاتی: مجتمع‌های فرهنگی دزفول و نیاوران)»، معماری و شهرسازی آرمان‌شهر، سال یازدهم، شماره ۲۵، صص ۳۶۱-۳۷۳.

نخعی شریف، امیرمسعود و هیروفرکیش (۱۴۰۱) «روش‌های نقد در معماری مطالعات تطبیقی نقد فلسفه هنر در معماری»، هنر مدیریت سبز، سال یکم، شماره ۲، صص ۵۹-۷۳.

doi: 10.30480/agm.2021.3598.1014.

وزیری، وحید و نادر حاجلو و علی رضایی شریف و صدف کرامتی (۱۳۹۴) «بررسی شاخص‌های تعیین‌کننده مفهوم شادی در طراحی پاتوق‌های شهری (محدوده مورد مطالعه: منطقه یک شهر اردبیل)»، نشریه علمی- پژوهشی انجمن علمی معماری و شهرسازی ایران، سال ششم، شماره ۲، صص ۱۹-۲۸.

همافر، زهرا و علی سیفی ساسان‌سرا (۱۴۰۲) «شناسایی فضاهای همگانی ناامن در محله‌های شهری و بازطراحی آنها با رویکرد ارتقای امنیت محیطی (مورد مطالعه: محله‌های نارمک، سنگلج، کارگر شمالی و باغ شاطر تهران)»، اقتصاد و برنامه‌ریزی شهری، سال چهارم، شماره ۳، صص ۷۲-۸۷.

معماری‌شناسی، سال یکم، شماره ۵، صص ۱۰-۱۸.

دانشپور، سید عبدالهادی و مریم چرخچیان (۱۳۸۶) «فضای عمومی و عوامل مؤثر بر حیات جمعی»، باغ نظر، سال چهارم، شماره ۷، صص ۱۹-۲۸.

ربیعی، کامران و طاهره شریعت‌منش (۱۳۹۹) «پاتوق و تولید اجتماعی فضا: مطالعه پدیدارشناسانه زندگی روزمره در پاتوق‌های زنانه اصفهان»، زن در توسعه و سیاست، سال هجدهم، شماره ۲، صص ۲۶۳-۲۹۲.

doi: 10.22059/jwdp.2020.294167.1007758.

رمضانی، حمید و علی حاتمی و نادر مطیع حق‌شناس و میلاد تنگچی مهبیاری (۱۴۰۳) «زمینه‌ها و عوامل مرتبط با کیفیت زندگی شهری محلات منطقه یک شهر تهران: کاربرد مدل چندسطحی»، مطالعات شهر ایرانی- اسلامی، سال چهاردهم، شماره ۵۳، صص ۳۹-۵۸.

https://iic.ihss.ac.ir/Article/42146.

شجاعی، دلارام و پروین پرتوی (۱۳۹۴) «عوامل مؤثر بر ایجاد و ارتقای اجتماع‌پذیری در فضاهای عمومی با مقیاس‌های مختلف شهر تهران (نمونه موردی: فضاهای عمومی دو محله و یک ناحیه در منطقه ۷ تهران)»، باغ نظر، سال دوازدهم، شماره ۳۴، صص ۹۳-۱۰۸.

شجاعی، سادات و پویا دولابی (۱۳۹۴) «آسیب‌شناسی کیفیت طراحی فضاهای عمومی در معماری فرهنگسرا»، دومین کنفرانس بین‌المللی پژوهش در مهندسی، علوم و تکنولوژی، صص ۲-۳.

- Kroeber, A. L. & Kluckhohn, C. (1952) *Culture: A Critical Review of Concepts and Definitions*. Cambridge, Massachusetts: Peabody Museum Press.
- Kwon, S. & Sailer, K. (2015). Seeing & being seen inside a museum & a department store, A Comparison study in Visibility & Copresence Patterns. In Proceedings of the 10th International Space Syntax Symposium, London.
- Narvaez, L. & Griffiths, S. (2012) *Configurational Economics, the Value of Accessibility in Urban Development*, International Transaction Journal of Engineering, Management, & Applied Sciences & Technologies, 3(3), 293-309.
- Wesz, J.G.B. Miron, L.I.G. Delsante, I. & Tzortzopoulos, P. (2023) *Urban Quality of Life: A Systematic Literature Review*. Urban Sci, 7(2). doi: 10.22034/uep.2023.389188.1360.
- Canter, D. (1977) *The psychology of place*. London: Architectural press LTD. 1-9.
- Carr, S. mark, F. leanne, R. & Stone, A. (1992) *Public space, messachusetts*: Cambridge university press. 1-15.
- Couch, Ch. Sykes, O. & Brostringhaus, W. (2011) *Thirty years of urban regeneration in britain. Germany & Farance: The importance of context and path dependency*. Progress in planning. 75(1) ,1-52. DOI: 10.1016/j.progress.2010.12.001
- Jennings, V. & Bamkole, O. (2019) *The Relationship between Social Cohesion and Urban Green Space: An Avenue for Health Promotion*, Int. J. Environ. Res. Public Health, 16(3): 452. doi: 10.3390/ijerph16030452.

بررسی تأثیر شاخص‌های شهر دوستدار سالمند بر میزان رضایت سالمندان در شهرهای ایرانی (مطالعه موردی: تهران)

اکبر طالب‌پور*، محمد قاسمی سیانی**

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۰/۱۶ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۲/۰۱

نوع مقاله: پژوهشی - ۸۲-۶۱

چکیده

افزایش تعداد سالمندان و لزوم توجه به نیازهای دوران سالمندی، اهمیت برنامه‌ریزی شهری بر مبنای نیازهای آنان را ضروری نموده است؛ به نحوی که سازمان بهداشت جهانی، دهه حاضر را دهه سالمندی انتخاب نمود و کشورها را ملزم به پیروی از قواعد شهرهای دوستدار سالمندان کرد. هدف این پژوهش، بررسی تأثیر شاخص‌های شهر دوستدار سالمند بر میزان رضایت سالمندان تهرانی با استفاده از تئوری‌های طراحی فراگیر «رون‌میس»، طراحی رفتارنگر «جان‌لانگ»، فضاهای عمومی «ویلیام وایته»، حق به شهر «دیوید هاروی» و عدالت فضایی «ادوارد سوچا» بود. جامعه آماری پژوهش، سالمندان ساکن شهر تهران بودند که از میان آنان با استفاده از فرمول کوکران، تعداد ۴۰۰ نفر از طریق نمونه‌گیری تصادفی با میانگین سنی ۷۳ سال به عنوان نمونه آماری انتخاب شد. داده‌ها از طریق پرسشنامه ۵۲ سؤالی که ۴۶ مورد آن مربوط به ترجمه پرسشنامه جهانی شاخص‌های شهر دوستدار سالمند بود، گردآوری شد و روایی آن از طریق روایی محتوایی و پایایی آن از طریق آلفای کرونباخ تأیید شد. بر اساس نتایج تحقیق، میانگین متغیرهای مستقل و متغیر وابسته تحقیق (به جز دو متغیر مسکن و احترام و پذیرش اجتماعی)، پایین‌تر از حد متوسط قرار داشت. تحلیل یافته‌ها با استفاده از تحلیل رگرسیون چندمتغیره نشان داد که معیارهای شهر دوستدار سالمند شامل مسکن، مشارکت اجتماعی، احترام و پذیرش اجتماعی، مشارکت مدنی و اشتغال، ارتباطات و اطلاعات، حمایت اجتماعی و خدمات درمانی، فضاها و ساختمان‌های بیرونی و حمل‌ونقل به ترتیب نقش مهمی بر میزان رضایت سالمندان داشت. همچنین سازه‌های تحقیق بر اساس مدل‌یابی معادلات ساختاری، نقش مهمی در تبیین رضایت سالمندان تهرانی داشت.

واژه‌های کلیدی: تهران، سالمندان، شهر دوستدار سالمند، حق بر شهر و رضایتمندی.

* نویسنده مسئول: دانشیار گروه علوم اجتماعی، دانشکده علوم اجتماعی و اقتصاد، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران

http://orcid.org/0000-0002-1644-6117

** استادیار گروه مدیریت و برنامه‌ریزی شهری و منطقه‌ای، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی جهاددانشگاهی تهران، ایران

M.ghasemi@acecr.ac.ir

http://orcid.org/0000-0001-9038-1537

مقدمه و بیان مسئله

افزایش تعداد سالمندی در سال‌های اخیر چنان چشمگیر بوده است که سازمان بهداشت جهانی، دهه حاضر را که مصادف با سال‌های ۲۰۲۱ تا ۲۰۳۰ میلادی است، با عنوان «دهه سالمندی سالم» نامگذاری نموده است. انتظار می‌رود در سایه این مفهوم جدید، شرایط لازم برای عملکرد مستقل و خودمختار در دوران سالمندی به وجود آمده، کیفیت زندگی به کمیت زندگی اضافه شود. بنابراین توصیه می‌شود به افراد مسن اجازه داده شود تا مهارت‌های اجتماعی، عملکردی و بین‌فردی خود را در محیط‌های اطراف خود توسعه دهند (WHO, 2022: 21). بدیهی است که طراحی محیط و شهر دوستدار سالمندان که از جمله اهداف این دهه محسوب می‌شود و از سپتامبر ۲۰۱۵ میلادی پیگیری می‌شود، منجر به بهبود شرایط بهتر فردی (جسمی، روانی و عملکردی) و محیطی (خانوادگی و اجتماعی) خواهد شد و در نتیجه امکان لذت بردن از سالمندی را با رفاه بیشتر فراهم می‌کند.

برای دستیابی به این هدف، سازمان بهداشت جهانی، طراحی شهرهای دوستدار سالمند را که سبک زندگی سالم را ترویج می‌دهند، در نظر گرفته است و مشارکت اجتماعی، سرگرمی، مشارکت مدنی و اشتغال و همچنین دسترسی به ساختمان‌ها، فضاهای عمومی، حمل‌ونقل عمومی، اقامتگاه‌ها (محیط‌های مسکونی با زیرساخت‌های امن و راحت برای سالمندان) و خدمات اجتماعی مناسب افراد مسن (سلامت، مشارکت و تحرک و موارد دیگر) در نظر گرفته شده است (همان: ۲۷). با توجه به افزایش تعداد سالمندان در جهان که بین سال‌های ۲۰۰۰ تا ۲۰۵۰ میلادی از ۱۱ درصد به ۲۲ درصد افزایش خواهد یافت، اجرای محیط‌های دوستدار سالمند در

اولویت قرار دارد (همان: ۴۱) و هدف اصلی، پیگیری و تبعیت از چهارچوب شهر دوستدار سالمند سازمان بهداشت جهانی (۲۰۲۵) و شاخص‌های مرتبط با آن است. بر اساس این چهارچوب، هشت حوزه به هم پیوسته پیشنهاد شده است که می‌تواند به شناسایی و رفع موانع رفاه و مشارکت سالمندان کمک کند.

البته این حوزه‌ها با یکدیگر همپوشانی و تعامل دارند. برای مثال، احترام در دسترسی به ساختمان‌ها و فضاهای عمومی و فرصت‌های مختلفی که شهر برای مشارکت اجتماعی، سرگرمی، داوطلبی یا اشتغال به سالمندان ارائه می‌دهد، منعکس می‌شود. یا فقدان حمل‌ونقل عمومی مقرون‌به‌صرفه، سالمندانی را که دیگر رانندگی نمی‌کنند، منزوی می‌کند و مشارکت در زندگی اجتماعی را دشوار می‌کند و خطر انزوا و تنهایی را افزایش می‌دهد. در صورتی که وقتی حمل‌ونقل در دسترس باشد و با نیازهای سالمندان، چه از نظر برنامه‌ریزی و چه از نظر مقصد، سازگار باشد، تحرک را افزایش می‌دهد و مشارکت اجتماعی و احساس تعلق به جامعه را تسهیل می‌کند. همچنین پیشنهادهای فرهنگی و سرگرمی‌هایی که به علایق سالمندان توجه می‌کند، به همان اندازه مهم هستند که سالمندان دلیل خوبی برای بیرون رفتن و مشارکت داشته باشند. علاوه بر این فرصت‌های مشارکت مدنی، به دوران سالمندی رضایت‌بخش و لذت‌بخش کمک می‌کند. دستورکار ۲۰۳۰ برای توسعه پایدار، که همه کشورهای عضو سازمان ملل متحد در سال ۲۰۱۵ تصویب کردند، طرحی مشترک برای صلح و رفاه فعلی و آتی مردم کره زمین ارائه می‌دهد (WHO, 2015: 21).

در قلب این دستورکار، هفده هدف توسعه پایدار قرار دارد که فراخوانی فوری برای اقدام همه کشورها - توسعه‌یافته و در حال توسعه - در یک مشارکت جهانی است. بر این اساس با پایان دادن به فقر و سایر محرومیت‌ها با استراتژی‌هایی که سلامت و آموزش را بهبود می‌بخشند، باید نابرابری کاهش یابد و رشد اقتصادی افزایش یابد و در کنار اینها با تغییرات اقلیمی مقابله شده، برای حفظ اقیانوس‌ها و جنگل‌ها تلاش شود (WHO, 2015: 92). در ایران نیز به تبعیت از افزایش جمعیت جهانی سالمندان، افزایش چشمگیری نسبت به سال‌های قبل وجود داشته است. تعداد افراد بالاتر از ۵۶ سال ایران در سال‌های نه‌چندان دور، حدود شش درصد از کل جمعیت بود؛ اما در سال‌های اخیر بر اساس آخرین برآوردهای مرکز آمار ایران با افزایش دوبرابری به حدود ۲۱ درصد رسیده است. بر اساس پیش‌بینی‌ها، تا سال ۲۰۳۴۱، حدود ۱۳ درصد از جمعیت ایران را سالمندان تشکیل خواهند داد که نشان‌دهنده حرکت سریع کشور به سوی یک جامعه سالم‌خورده است (درگاه ملی آمار ایران).

پدیده جهانی افزایش جمعیت سالمندان و افزایش شاخص‌های شهر دوستدار سالمند را درباره شاخص‌های شهر دوستدار سالمند در شهرهای مختلف جهان و ایران برانگیخته است. بینش‌های حاصل از این مطالعات می‌تواند به سیاست‌گذاران در ارتقای عدالت اجتماعی برای توزیع بهتر امکانات به سالمندان کمک کند. مطالعاتی در برخی از کشورهای جهان از جمله چین، هند، ژاپن و... بیانگر توجه ویژه به سالمندان در برنامه‌ریزی‌های شهری بوده است. همچنین مطالعات داخلی در کلان‌شهرهای کشور از قبیل اهواز، تبریز، کرمانشاه، مشهد و... بیانگر فاصله این شهرها با وضعیت

آرامانی شهر دوستدار سالمندان بوده است که بر میزان رضایت سالمندان از شهرهای کشور تأثیرگذار است. خلأهای سیاستی و برنامه‌ریزی شهری در زمینه تناسب امکانات، دسترسی‌ها و مبلمان شهری با نیازهای سالمندان در شهر تهران به وضوح مشاهده می‌شود که سالمندان را در رفع نیازهای روزمره خود ناتوان می‌سازد و لازم است متولیان امور شهری تهران، اهتمام ویژه‌ای در این زمینه داشته باشند. سالمندان تهرانی با مشکلاتی همچون مسکن نامناسب، دسترسی ناکافی به حمل‌ونقل عمومی، مشارکت مدنی، حمایت اجتماعی و خدمات درمانی مواجه هستند و لازم است متولیان اداره امور شهری تهران، تمهیدات لازم را در زمینه رفع این موانع یا به حداقل رساندن عوارض این موانع اتخاذ کنند.

با عنایت به موارد یادشده، تحقیق حاضر درصدد بررسی تأثیر شاخص‌های شهر دوستدار سالمندان بر میزان رضایت سالمندان از زندگی شهری با تأکید بر شهر تهران است تا از این رهگذر از یکسو وضعیت مؤلفه‌های این شاخص بررسی شود و از سوی دیگر میزان تأثیر و اثرگذاری هر کدام از این مؤلفه‌ها بر وضعیت کلی رضایت از شهر در میان سالمندان تهرانی مشخص شود. بدیهی است که میزان رضایت سالمندان از وضعیت شاخص‌های شهر دوستدار سالمندان از جمله نکات مغفولی است که تاکنون مورد توجه قرار نگرفته است و با عنایت به رشد شتابان سالمندی باید مورد توجه ویژه‌ای قرار گیرد تا متولیان اداره امور شهری با شناخت کافی از این موارد، در آینده نه‌چندان دور با مشکلات پیش‌بینی‌نشده در این زمینه مواجه نشوند و شهر پتانسیل کافی در این زمینه داشته باشد.

مزیت تحقیق حاضر نسبت به مطالعات پیشین در بررسی وضعیت و ابعاد شاخص‌های دوستدار سالمندی شهر تهران از منظر سالمندان از یکسو است که این امر می‌تواند به عنوان راهنما و نقشه راه متولیان امر قرار گیرد تا در سیاست‌گذاری‌های شهری، تحولی نوین در راستای چرخش به نیازهای سالمندان در زمینه شاخص‌های شهر دوستدار سالمند در شهر تهران انجام شود. همچنین از سوی دیگر با سنجش تأثیر ابعاد و مؤلفه‌های شهر دوستدار سالمندان بر میزان رضایت از شهر می‌توانیم به طور دقیق تعیین کنیم که با افزایش کدام ابعاد و مؤلفه‌ها می‌توان رضایت بیشتر سالمندان را جلب نمود که این امر نیز در تعیین اولویت‌ها و دستورالعمل‌های آتی برنامه‌ریزی شهری، نقش بسزایی بر عهده خواهد داشت.

پیشینه و مبانی نظری

درباره بررسی وضعیت سالمندان در جهان و کشور ما، تحقیقات زیادی انجام شده است. برخی از تحقیقات بر جنبه‌های پزشکی و درمان توجه داشته و برخی از تحقیقات نیز به فضاها، مبلمان و طراحی‌های شهری پرداخته‌اند.

فیلیپسون^۱ (2025) نشان داد که با توجه به روند رشد جمعیت سالمندان باید هدف توسعه پایدار سازمان ملل متحد، مبتنی بر توسعه، شهرهای پایداری باشد که بر مسائلی مانند مسکن مقرون به صرفه، سیستم‌های حمل و نقل پایدار، محدود کردن تأثیرات زیست محیطی شهرها و ایجاد فضاهای آبی و سبز ایمن و فراگیر در راستای دوستدار سالمند کردن شهرها تأکید نماید و از سالمندان حمایت کند.

جکمن و همکاران^۲ (2025) نشان دادند که

هرچند بسیاری از بررسی‌ها بیش از پیش در باب شهرهای دوستدار سالمندان توسعه یافته است، هنوز جای پیشرفت بیشتری در این زمینه وجود دارد تا از حداکثر فرصت‌های موجود برای ارتقای سالمندی سالم از طریق فعالیت‌های بدنی در شهرهای دوستدار سالمندان اطمینان حاصل شود و اقدامات جمعی لازم برای ایجاد افزایش بلندمدت و پایدار فعالیت‌های بدنی سالمندان در شهرهای دوستدار سالمندان مورد توجه ویژه‌ای قرار گیرد.

وانگ و همکاران^۳ (2025) در مطالعات خود در شهرهای چین نشان دادند که دولت چین به طور فعال در حال ترویج ساخت جوامع و شهرهای دوستدار سالمند است. بررسی‌های آنان در استان «جیانگشی» در زمینه میزان تطابق قوانین با شهرها و جوامع دوستدار سالمند نشان داد که لازم است مشکلات و کاستی‌ها از سه جنبه بهبود امکانات مسافرتی، ارائه خدمات برای سالمندان و بهبود قابلیت‌های مدیریتی و امنیتی جوامع شهری و روستایی مورد توجه قرار گیرد. همچنین در شهرهای کشور چین، شکاف عظیمی بین جوامع شهری و روستایی در ساخت جوامع دوستدار سالمند وجود دارد و لازم است با بهبود زیرساخت‌های عمومی، توجه بیشتری نسبت به جوامع روستایی معطوف شود.

فیوجی هارا و همکاران^۴ (2025) در مطالعات خود در شهرهای ژاپن نشان دادند که سه عامل شمول اجتماعی و سازگاری با زوال عقل، تعامل و ارتباطات اجتماعی و محیط فیزیکی مناسب سالمندان که مطابق با چارچوب سازمان بهداشت جهانی باشد، می‌تواند امکان نظارت، ارزیابی و مقایسه‌های بین جوامع را در سطح جامعه فراهم کند و همچنین به توسعه شهرهای دوستدار سالمندان در ژاپن که به سرعت در حال پیر

3 . Wang et al

4 . Fujihara et al

1 . Phillips

2. Jackman et al n

شدن است، کمک کند.

گرنفیلد و همکاران^۱ (2023) نشان دادند که جنبش شهرها و جوامع دوستدار سالمندان، تغییر پارادایمی بزرگی را در حوزه سالمندی در قرن بیست و یکم تسریع کرده است. این جنبش بلندپروازانه پتانسیل دگرگون‌کننده تلاش‌های آگاهانه و بین‌بخشی را برای بهبود اجتماعی و خدماتی به سالمندان برجسته نموده است. آنان با بررسی چالش‌ها و فرصت‌های آینده بر اساس یافته‌های یک مطالعه طولی درباره شهر دوستدار سالمندان در نیوجرسی نشان دادند که برای تضمین بهتر سیاست‌های دوستدار سالمندان، دامنه دسترسی و تأثیر عادلانه جنبش دوستدار سالمند نمودن شهرها در زمینه‌های مختلف جامعه مورد توجه ویژه قرار گیرد.

سگورا کاردونا و همکاران^۲ (2022) نشان دادند که با افزایش جمعیت سالمندان و شهرنشینی، محققان و سیاست‌گذاران باید توسعه محیط‌های مناسب برای سالمندان را در اولویت قرار دهند. تفکر درباره امکانات اجتماعی و فیزیکی بهتر برای همه افراد، صرف‌نظر از سن، مفید است. بررسی چگونگی ارتباط محیط‌های فیزیکی و اجتماعی اطراف مسکن با توانایی سالمندان می‌تواند اطلاعات مفیدی را برای حمایت از سلامت عمومی و استراتژی‌های زیرساخت شهری که عملکرد فیزیکی آنها را بهبود می‌بخشد و استقلال عمل آنها را حفظ می‌کند، ایجاد کند.

در مطالعات داخلی، موسوی و همکاران (۱۴۰۴) با استفاده از مدل «واکر مایکل^۳» (۱۹۹۶) نشان دادند که مسکن، مشارکت اجتماعی، احترام و پذیرش اجتماعی، مشارکت مدنی و اشتغال، ارتباطات و اطلاعات، حمایت اجتماعی و خدمات درمانی، فضاها و ساختمان‌های بیرونی و

حمل و نقل به ترتیب معیارهای مهم شهر دوستدار سالمند هستند. بر اساس نتایج این مطالعه، ایجاد شهر دوستدار سالمند پویا به تأمین شرایط مبتنی بر سیاست‌ها، ساختارها، راهبردها، برنامه‌ها، امکانات و خدمات شهری بستگی دارد.

محمودزاده و همکاران (۱۴۰۳) نشان دادند که میانگین همه شاخص‌های شهر دوستدار سالمندان در منطقه چهار کلان‌شهر تبریز زیر حد متوسط قرار دارد و با عنایت به این مقادیر، منطقه ۴ شهرداری کلانشهر تبریز، دوستدار سالمند نیست و تا رسیدن به حد مطلوب، فاصله زیادی دارد.

محمدپور و همکاران (۱۴۰۳) نشان دادند که وضعیت نسبی شاخص مشارکت سالمندان در میان سایر شاخص‌ها، پایین‌ترین سطح را دارد. همچنین شاخص حمل و نقل از دیگر مواردی بود که برنامه‌ریزی و مدیریت شهری به آن بی‌توجه بوده است. در نتیجه توجه و ارتقای شاخص مشارکت و فعالیت اجتماعی سالمندان و رسیدگی به سیستم حمل و نقل، از اولویت‌های تحقق رویکرد محله دوستدار سالمند محسوب می‌شود.

گودرزی و همکاران (۱۴۰۲) نشان دادند که شهر اهواز همانند کل کشور در مسیر حرکت به سمت پیری جمعیت و سالمندی است. ارزیابی آنها نشان داد که منطقه ۱ و ۸ اهواز، میانگین بهتری نسبت به منطقه ۶ اهواز در برخورداری از شاخص‌های شهر دوستدار سالمندان دارند.

رسیده و همکاران (۱۴۰۲) نشان دادند که شهر مشهد در شاخص‌های مسکن، فضاهای بیرونی و ساختمان‌ها، حمایت جامعه و خدمات بهداشتی، مشارکت مدنی و اشتغال در وضعیت مناسبی برای سالمندان قرار ندارد. همچنین میانگین رتبه شاخص فضای باز و ساختمان‌ها در کلان‌شهر مشهد دارای بالاترین اولویت و شاخص ارتباطات و اطلاعات دارای پایین‌ترین اولویت بود.

1. Greenfield et al

2. Segura Cardona et al

3. Walker Michael

رحمتی و محمدی (۱۴۰۱) با بررسی وضعیت شهر کرمانشاه از لحاظ شاخص‌های شهر دوستدار سالمند با استفاده از مدل‌سازی معادلات ساختاری نشان دادند که شاخص‌های شهر دوستدار سالمند، پایایی و روایی مطلوبی در جمعیت ایرانی دارد و مقیاس مناسبی برای بررسی در این زمینه است. همچنین بر اساس نتایج این مطالعه لازم است دولت، سیاستی را در زمینه اجرای برنامه مراقبت‌های بهداشتی اولیه برای سالمندان و بهینه‌سازی سیستم‌های بهداشتی و درمانی اجرا کند.

شرقی و همکاران (۱۳۹۵) نشان دادند که برخی از شاخص‌های شهر دوستدار سالمندان از قبیل فضاهای باز و ساختمان‌ها، مشارکت اجتماعی و تکریم سالمندان، وضعیت بهتری دارند، در حالی که برخی از شاخص‌های دیگر همچون استخدام و مسکن برای سالمندان، بسیار نامناسب است.

جمع‌بندی پیشینه تحقیق موضوع مورد مطالعه نشان می‌دهد که مطالعات داخلی عمدتاً موضوع در شهرها و مناطق کوچک را بررسی کرده‌اند و از منظر سالمندان به این موضوع نپرداخته‌اند. مطالعات خارجی نیز عمدتاً تلاش نموده‌اند در قالب تولید چارچوب محتوایی برای موضوع شهر دوستدار سالمند، نگاه سیاستی نسبت به این موضوع داشته باشد. به طور کلی بررسی پیشینه موضوع مورد مطالعه بیانگر وضعیت ضعیف ابعاد شاخص‌های شهر دوستدار سالمندان در ایران دارد. اما ظاهراً وضعیت در کشورهایی از قبیل ایالات متحده آمریکا، ژاپن و چین در حال بهبود و پیشرفت است. با توجه به این موارد، مطالعه حاضر تلاش نمود تا با برطرف

نمودن نقیصه‌های مطالعات پیشین، منظر سالمندان را به عنوان محور اصلی مطالعه قرار دهد و به بررسی موضوع بپردازد.

در ارتباط با موضوع پژوهش، یکی از دیدگاه‌های نظری مرتبط، نظریه «طراحی فراگیر»^۱ قابل اشاره است. رون میس^۲ (1985)، معمار آمریکایی و بنیان‌گذار نظریه طراحی فراگیر بود. او تأکید داشت که طراحی محیط باید از ابتدا برای همه افراد قابل استفاده باشد، نه اینکه بعداً برای گروهی خاص تطبیق داده شود. طراحی فراگیر شامل اصولی چون برابری در استفاده، انعطاف‌پذیری و سادگی است. نمونه علمی‌ای که در این زمینه روی آن کار شد، کتابخانه مرکزی شارلوت در کارولینای شمالی بود. در طراحی این ساختمان از اصل طراحی جهانی استفاده شد. این ساختمان دارای ورودی بدون پله، درهای خودکار، علائم خوانا و بریل، فضای قابل استفاده برای افراد دارای ویلچر بود. بر اساس این دیدگاه می‌توان فضای زیبا، مدرن و در عین حال کاملاً قابل دسترس برای همه طراحی کرد، بدون اینکه احساس استثنا بودن در کاربران ایجاد شود.

جان لانگ^۳ (1987) در نظریه «طراحی رفتارنگر» بر ارتباط طراحی محیط با رفتار انسان‌ها تأکید دارد. بر اساس نظریه وی، طراحی فضای شهری باید متناسب با رفتار و نیازهای واقعی مردم، به‌ویژه اقشار آسیب‌پذیر مانند سالمندان و معلولان باشد. نظریه «تحلیل فضاهای عمومی با مشاهده‌پذیری» را میلیام وایت^۴ (1980) مطرح کرد. وی از طریق مشاهده میدانی رفتار انسان‌ها در فضاهای عمومی، اصولی برای طراحی مناسب‌تر

1. Universal Design
2. Mace
3. Lang
4. Whyte

حمل و نقل عمومی و مبلمان شهری در مناطقی که قبلاً مورد بی‌توجهی قرار گرفته بودند، بازسازی و بهبود یابند. سوچا تأکید می‌کند که عدالت تنها در توزیع خدمات نیست، بلکه در طراحی فضا هم باید حضور داشته باشد. اگر سالمندان و اقلیت‌ها نتوانند از فضا استفاده کنند، این امر، بی‌عدالتی فضایی است و باید از آن جلوگیری شود. نظریه «دیدگاه ارزشی گفتمان آنتی»^۵ بر اساس آرامش و برخورداری حداکثری از مواهب حیات است و گفتمان «اسپارتنی»^۶ بر مبارزه و چالش تأکید دارد. انسان آنتی، آرام و صلح‌جو است، اما انسان اسپارتنی، جنگ‌آور است. بنابراین در چنین گفتمانی^۷، انسان سالمند جایگاهی ندارد. برخلاف دیدگاه اسپارتنی، در دنیای کنونی، دیدگاه آنتی حاکم است و بر همین اساس حقوق ویژه‌ای برای سالمندان در کشورهای جهان ملحوظ شده و بر حفظ کرامت انسانی و رعایت این حقوق تأکید می‌شود. بنابراین هر کشوری به فراخور وضعیت خود، قوانینی وضع کرده که این حقوق را برای این افراد محقق کند (ر.ک: Fusaro et al, 2018).

نظریه «قبض»^۸ نیز برخلاف اندیشه‌های مبتنی بر بسط^۷ با نظریه پاسکال مبنی بر جهان کوچک^۸ همخوانی دارد و بر تکریم و افزایش دسترسی سالمندان به خدمات شهری از جنبه‌های مختلف تأکید دارد. در این راستا لازم است دسترسی سالمندان به فضاهای شهری تسهیل شده، فرصت برابر با بقیه اعضای جامعه در استفاده از امکانات شهری به آنان داده شود (ر.ک: Olgun & Erdoğan, 2016).

مفهوم «شهر دوستدار سالمندان» در مبانی نظری برنامه‌ریزی شهری، حاصل گذار از رویکردهای کالبدگرایانه به سوی دیدگاه‌های

این فضاها ارائه کرد. یافته‌های او منجر به طراحی فضاهایی شد که برای سالمندان نیز قابل استفاده و دلپذیر هستند. نمونه علمی وی در نیویورک در براینانت پارک^۱ اجرا شد. وایتسه و تیمش در بازطراحی این پارک مشارکت داشتند و با استفاده از مشاهده میدانی دریافتند که مردم، نیاز به صندلی‌های متحرک فضاهای کوچک و در دسترس دارند. دیوید هاروی^۲ (2008)، نظریه «حق به شهر» را مطرح کرد. او معتقد بود که همه افراد از جمله سالمندان باید در تصمیم‌گیری و استفاده از فضای شهری، نقش داشته باشند. بر این اساس او تأکید داشت که فضاهای عمومی باید برای همه گروه‌های اجتماعی قابل دسترس و قابل استفاده باشد. نمونه علمی او، طراحی میدان‌ها و خیابان‌های پیاده‌محور او در بارسلونا بود. در این پروژه تلاش شد تا خیابان‌ها از سلطه خودرو خارج و به نفع عابران پیاده، سالمندان، کودکان و معلولان بازطراحی شوند. این طرح با ایجاد رمپ، نیمکت، فضای سبز، تابلوهای ساده و مسیرهای هم‌سطح، فضا را برای همه قابل استفاده نمود؛ امری که دقیقاً در راستای دیدگاه هاروی درباره حق به فضا بود.

نظریه «عدالت فضایی» ادوارد سوچا^۳ (2010) نیز بر این اصل استوار بود که فضا به طور مستقیم در بازتولید نابرابری‌های اجتماعی نقش دارد. بر این اساس طراحی شهری باید به گونه‌ای باشد که گروه‌های محروم مانند افراد دارای ناتوانی نیز دسترسی و حضور برابر داشته باشند. نمونه علمی نظریه عدالت فضایی، برنامه بازسازی محله «ثورث سنترال»^۴ لس‌آنجلس بود. در این پروژه تلاش شد تا زیرساخت‌های

5. Athenian discourse
6. Spartan discourse
7. Expansion Theory
8. Microcosm

1. Bryant park
2. Harvey
3. Soja
4. south central

انسان محور و اجتماعی است که شهر را به مثابه محیطی زیست پذیر برای گروه های متنوع جمعیتی در نظر می گیرد. در این میان، برنامه ریزی انسان محور بر انطباق فضاهای شهری با نیازها، توانمندی ها و محدودیت های سالمندان تأکید دارد و ارتقای استقلال، امنیت و کرامت انسانی آنان را از اهداف اصلی برنامه ریزی شهری می داند (ر.ک: Gehl, 2010). هم زمان، برنامه ریزی فراگیر و طراحی همگانی با تأکید بر دسترسی برابر همه شهروندان، حذف موانع فیزیکی و عملکردی و مناسب سازی محیط های شهری برای سالمندان را پیش شرط تحقق شهر دوستدار سالمندان تلقی می کند (ر.ک: Steinfeld & Maisel, 2012).

از منظر نظریه «شهر عادلانه»، توجه به سالمندان به عنوان یکی از گروه های بالقوه آسیب پذیر، مستلزم توزیع عادلانه خدمات شهری، فضاهای عمومی و زیرساخت ها و کاهش نابرابری های فضایی در سطح شهر است؛ به گونه ای که شهر دوستدار سالمندان در پیوند مستقیم با عدالت اجتماعی و حق به شهر قرار می گیرد (ر.ک: Fainstein, 2010). افزون بر این، رویکرد برنامه ریزی مشارکتی بر مشارکت فعال سالمندان در فرآیندهای تصمیم گیری و ارزیابی شهری تأکید دارد و تجربه زیسته آنان را به عنوان منبعی کلیدی برای ارتقای کیفیت محیط شهری و تقویت سرمایه اجتماعی به رسمیت می شناسد (ر.ک: Healey, 1997).

در چارچوب توسعه پایدار شهری و رویکرد کیفیت زندگی همگرا می شود؛ جایی که پاسخگویی به پدیده سالمندی جمعیت، ارتقای سلامت، ایمنی، دسترسی و رضایت سالمندان از محیط زندگی، به عنوان شاخص هایی اساسی از پایداری اجتماعی زیست پذیری شهر مطرح می شود (ر.ک: WHO, 2007; UN-Habitat, 2016).

مشارکت مدنی و اشتغال بر میزان رضایت سالمندان از زندگی در شهر تهران، مؤثر است.

از این منظر ضروری است تا اعضای جامعه، بیشترین استفاده را از فضاهای شهری داشته باشند و سالمندان نیز به عنوان بخشی از اعضای جامعه از این قضیه مستثنی نیستند و متولیان امور شهری باید فرصت بیشترین استفاده را از فضای شهری برای این قشر فراهم نمایند. با توجه به

شاخص هایی اساسی از پایداری اجتماعی زیست پذیری شهر مطرح می شود (ر.ک: WHO, 2007; UN-Habitat, 2016).

از منظر نظریه «شهر عادلانه»، توجه به سالمندان به عنوان یکی از گروه های بالقوه آسیب پذیر، مستلزم توزیع عادلانه خدمات شهری، فضاهای عمومی و زیرساخت ها و کاهش نابرابری های فضایی در سطح شهر است؛ به گونه ای که شهر دوستدار سالمندان در پیوند مستقیم با عدالت اجتماعی و حق به شهر قرار می گیرد (ر.ک: Fainstein, 2010). افزون بر این، رویکرد برنامه ریزی مشارکتی بر مشارکت فعال سالمندان در فرآیندهای تصمیم گیری و ارزیابی شهری تأکید دارد و تجربه زیسته آنان را به عنوان منبعی کلیدی برای ارتقای کیفیت محیط شهری و تقویت سرمایه اجتماعی به رسمیت می شناسد (ر.ک: Healey, 1997).

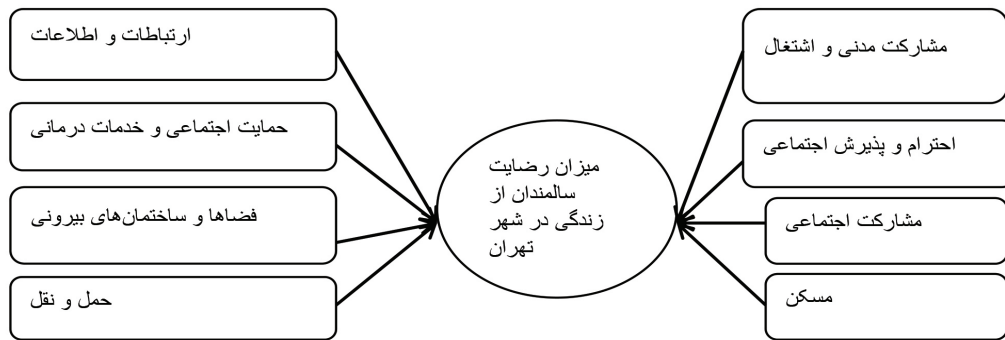
در چارچوب توسعه پایدار شهری و رویکرد کیفیت زندگی همگرا می شود؛ جایی که پاسخگویی به پدیده سالمندی جمعیت، ارتقای سلامت، ایمنی، دسترسی و رضایت سالمندان از محیط زندگی، به عنوان شاخص هایی اساسی از پایداری اجتماعی زیست پذیری شهر مطرح می شود (ر.ک: WHO, 2007; UN-Habitat, 2016).

مشارکت مدنی و اشتغال بر میزان رضایت سالمندان از زندگی در شهر تهران، مؤثر است.

از این منظر ضروری است تا اعضای جامعه، بیشترین استفاده را از فضاهای شهری داشته باشند و سالمندان نیز به عنوان بخشی از اعضای جامعه از این قضیه مستثنی نیستند و متولیان امور شهری باید فرصت بیشترین استفاده را از فضای شهری برای این قشر فراهم نمایند. با توجه به

پیشینه داخلی و خارجی و همچنین توجه به مبانی نظری که در این بخش مطرح شد، لزوم توجه به مؤلفه‌های شهر دوستدار سالمندان، دوچندان احساس می‌شود. این پژوهش درصدد بررسی میزان انطباق استانداردهای سالمند دوستی شهر تهران و تعیین میانگین و وزن هر کدام از این مؤلفه‌ها از یکسو و تأثیر این ابعاد بر میزان رضایت سالمندان از شهر تهران از

سوی دیگر بود. بر این اساس یک مدل مفهومی در قالب شکل زیر مطرح شد که تأثیر محورهای هشتگانه مسکن، مشارکت اجتماعی، احترام و پذیرش اجتماعی، مشارکت مدنی و اشتغال، ارتباطات و اطلاعات، حمایت اجتماعی و خدمات درمانی، فضاها و ساختمان‌های بیرونی و حمل و نقل را بر میزان رضایت سالمندان نشان دهد.

شکل ۱- مدل مفهومی پژوهش

بر اساس مدل مفهومی پژوهش، فرضیه‌های زیر برای تحقیق مطرح می‌شود: مشارکت مدنی و اشتغال بر میزان رضایت سالمندان از زندگی در شهر تهران، مؤثر است. مسکن بر میزان رضایت سالمندان از زندگی در شهر تهران، مؤثر است. احترام و پذیرش اجتماعی بر میزان رضایت سالمندان از زندگی در شهر تهران، مؤثر است. مشارکت اجتماعی بر میزان رضایت سالمندان از زندگی در شهر تهران، مؤثر است. ارتباطات و اطلاعات بر میزان رضایت سالمندان از زندگی در شهر تهران، مؤثر است. حمایت اجتماعی و خدمات درمانی بر میزان رضایت سالمندان از زندگی در شهر تهران،

مؤثر است. فضاها و ساختمان‌های بیرونی بر میزان رضایت سالمندان از زندگی در شهر تهران، مؤثر است. حمل و نقل بر میزان رضایت سالمندان از زندگی در شهر تهران، مؤثر است.

روش پژوهش

روش تحقیق پژوهش، توصیفی و به لحاظ گردآوری داده‌ها از نوع پیمایشی و به لحاظ نوع از دسته تحقیقات کاربردی است. منظور از روش تحقیق توصیفی، اعمال روش‌های علمی است که هدف آنها، توصیف شرایط یا پدیده‌های مورد بررسی است (ر.ک: طالب‌پور و بیرانوند، ۱۴۰۱). و روش گردآوری داده‌های به صورت روش پیمایشی است. این مقاله از آنجایی که به تبیین تأثیر شاخص‌های شهر دوستدار سالمند بر میزان رضایت سالمندان از زندگی در شهر تهران از

منظر سالمندان شهر تهران پرداخته است، يك تحقيق توصيفي با رويکرد كمّي است كه نتايج آن در رفع نيازها و مشكلات موجود مي تواند به كار بسته شود و نتايج آن قابل تعميم به كل جامعه آماري سالمندان است. در تحقيق حاضر، براي گردآوري مباني نظري مرتبط با موضوع تحقيق، از روش مطالعه كتابخانه اي استفاده و براي ارائه آمار توصيفي و استنباطي و آزمون فرضيه هاي تحقيق و نتيجه گيري با درجه اطمينان مناسب، درباره تعميم نتايج اخذ شده از نمونه آماري به جامعه آماري، به روش پيمائشي و ميداني پرسشنامه محقق ساخته در زمان مناسب تهيه، روايي سنجي و پايي سنجي گرديد و به افراد نمونه آماري ارائه شد و پس از توجيه افراد ياد شده در اين زمينه به آنها فرصت داده شد تا در زمان

مقرر به گويه هاي پرسشنامه پاسخ دهند. در نهايت داده هاي حاصل از پرسشنامه، از طريق روش هاي آماري توصيفي و استنباطي تجزيه و تحليل آماري گرديد و به آزمون فرضيه هاي تحقيق پرداخته شد. جامعه آماري پژوهش حاضر، جمعيت سالمندان بالای ۶۵ سال شهر تهران هستند كه بر اساس آخرين به روزرسانی (تيرماه ۱۴۰۴) مركز آمار ايران، ۸۶۶۲۲۰ نفر بودند كه از اين تعداد بر اساس روش نمونه گيري طبقه اي، حجم نمونه بر اساس فرمول كوكران، ۳۸۴ محاسبه شد. اما به دليل پوشش خطاهای آماری، تعداد ۴۰۰ پرسشنامه برای این افراد به عنوان نمونه آماری، توزیع گردید. نحوه انتخاب این افراد و تفكيك جنسيتي مربوطه در قالب جدول شماره (۱) آورده شده است.

جدول ۱- توزیع فراوانی مربوط به سن پاسخ دهندگان

سن	تعداد افراد جامعه آماری	درصد	تعداد افراد نمونه	زنان	مردان
۶۵ تا ۶۹ سال	۳۱۸۳۲۶	۳۶/۸	۱۴۷	۷۵	۷۲
۷۰ تا ۷۴ سال	۲۲۲۹۱۴	۲۵/۷	۱۰۳	۵۴	۴۹
۷۵ تا ۷۹ سال	۱۵۳۶۸۵	۱۷/۷	۷۱	۳۷	۳۴
۸۰ سال به بالا	۱۷۱۲۹۵	۱۹/۸	۷۹	۴۲	۳۷

توجه به ارائه فرم CVR^1 پرسشنامه به خبرگان در موضوع تحقيق و اخذ نظر این خبرگان، روايي محتوایی پرسشنامه ها با ضريب اطمينان بالا مورد تأييد قرار گرفت. شاخص نسبت روايي محتوای پرسشنامه هم برای تک تک ابعاد پرسشنامه به صورت مجزا و هم برای كل گويه هاي پرسشنامه محاسبه شد. این شاخص را لاوشه^۲ طراحی کرده است و یکی از بهترين شاخص هاي سنجش روايي محسوب می شود. برای محاسبه این شاخص از نظرهای کارشناسان متخصص در

برای گردآوري داده هاي تحقيق از پرسشنامه محقق ساخته با ۵۲ گويه كه مخصوص تأثیر شاخص های شهر دوستدار سالمند بر میزان رضایت سالمندان از شهر تهران است، استفاده شد كه تأثیر هشت متغیر مسكن، مشاركت اجتماعي، احترام و پذيرش اجتماعي، مشاركت مدني و اشتغال، ارتباطات و اطلاعات، حمايت اجتماعي و خدمات درمانی، فضاها و ساختمان های بیرونی و حمل و نقل را بر میزان رضایت سالمندان از زندگی در شهر تهران اندازه گیری کرد. برای سنجش روايي ابزار جمع آوري اطلاعات با

1. Content Validity Ratio

2. Lawshe

یافته‌های پژوهش

الف) یافته‌های توصیفی

در نمونه آماری پژوهش حاضر، ۳۵/۷ درصد از پاسخ‌دهندگان بین ۶۵ تا ۷۰ سال، ۲۴/۸ درصد ۷۱ تا ۷۵ سال، ۱۸/۵ درصد بین ۷۵ تا ۸۰ سال، ۱۳ درصد بین ۸۰ تا ۸۵ سال و ۸ درصد پاسخ‌دهندگان بیش از ۸۵ سال سن داشتند. لازم به ذکر است که به جز یک مورد، بقیه پاسخگویان، کمتر از ۹۰ سال داشتند.

جدول ۳- توزیع فراوانی سن پاسخگویان

درصد	فراوانی	سن
۳۵/۷	۱۴۳	۶۵ تا ۷۰ سال
۲۴/۸	۹۹	۷۱ تا ۷۵ سال
۱۸/۵	۷۴	۷۵ تا ۸۰ سال
۱۳	۵۲	۸۰ تا ۸۵ سال
۸	۲۲	۸۵ سال به بالا
۱۰۰	۴۰۰	کل
۷۱/۸۲		میانگین سن پاسخگویان

همچنین حدود ۱۷ درصد پاسخ‌دهندگان بی‌سواد، حدود ۱۴ درصد دارای سواد خواندن و نوشتن، حدود ۲۴ درصد دارای تحصیلات ابتدایی، حدود ۲۲ درصد دارای مدرک سیکل، ۱۴ درصد دارای مدرک تحصیلی دیپلم و فقط حدود ۹ درصد دارای مدرک تحصیلی کارشناسی و بالاتر بودند. این نتایج نشان می‌دهد با توجه به این امر که جامعه هدف از تحصیلات بالایی برخوردار نیستند، بهتر است اطلاع‌رسانی به این قشر حتی الامکان از طریق ابزار رسانه‌ای قدیمی‌تر چون رادیو و تلویزیون انجام شود.

زمینه روایی محتوای پرسشنامه‌ها موردنظر استفاده شد و با توضیح اهداف آزمون برای آنان و ارائه تعاریف عملیاتی مربوط به محتوای گویه‌ها به آنها، از ایشان خواسته شد تا هر یک از سؤالات را بر اساس طیف دوبخشی «مفید است» و «مفید نیست» طبقه‌بندی کنند. سپس بر اساس فرمول این شاخص، نسبت روایی محتوایی محاسبه شد که مطلوب بود (طالب‌پور، ۱۴۰۲: ۴۸). همچنین در پژوهش حاضر برای مشخص شدن پایایی پرسشنامه‌ها از ضریب آلفای کرونباخ که یکی از روش‌های همسانی درونی است، استفاده گردید. به همین منظور برای تعیین میزان پایایی پرسشنامه‌های تحقیق، از روش محاسبه آلفای کرونباخ استفاده شد. محقق، مقادیر ضریب آلفای کرونباخ را هم برای تک‌تک ابعاد به صورت مجزا و هم به صورت کلی برای کل پرسشنامه محاسبه کرد که در جدول (۲) ارائه شده است. پرسشنامه شامل ۴۶ گویه مرتبط با شهر دوستدار سالمند بود که ترجمه پرسشنامه جهانی شاخص‌های شهر دوستدار سالمند است. با توجه به توضیحات بالا و مقادیر محاسبه‌شده آلفای کرونباخ، کل پرسشنامه و تک‌تک ابعاد آن (متغیرهای مستقل)، پایایی مطلوبی داشت.

جدول ۲- مقادیر آلفای کرونباخ پرسشنامه

ردیف	متغیرهای تحقیق	آلفای کرونباخ
۱	مسکن	۰/۸۴
۲	مشارکت اجتماعی و حمل‌ونقل	۰/۸۷
۳	احترام و پذیرش اجتماعی	۰/۸۳
۴	مشارکت مدنی و اشتغال	۰/۸۹
۵	ارتباطات و اطلاعات	۰/۷۸
۶	حمایت اجتماعی و خدمات درمانی	۰/۹۱
۷	فضاها و ساختمان‌های بیرونی	۰/۸۸
۸	حمل‌ونقل	۰/۸۱
۹	میزان رضایت سالمندان از زندگی در شهر تهران	۰/۸۹
۱۰	کل پرسشنامه	۰/۸۵

جدول ۴- توزیع فراوانی مدرک تحصیلی پاسخگویان

مدرک تحصیلی	فراوانی	درصد
بی سواد	۶۹	۱۷/۲۵
خواندن و نوشتن	۵۸	۱۴/۵
پایان دوره ابتدایی	۹۵	۲۳/۷۵
پایان دوره راهنمایی	۸۷	۲۱/۷۵
دیپلم	۵۶	۱۴
کارشناسی	۲۵	۸/۲۵
کارشناسی ارشد و بالاتر	۱۰	۲/۵
کل	۴۰۰	۱۰۰

میانگین متغیرهای اصلی پژوهش - همان گونه که نتایج تحقیق در جدول (۵) نشان می دهد - تمام متغیرهای مستقل و متغیر وابسته تحقیق (به جز دو متغیر مسکن و احترام و پذیرش اجتماعی) پایین تر از حد متوسط قرار داشتند که این یک نکته منفی

محسوب می شود علاوه بر این میزان رضایت سالمندان از زندگی در شهر تهران نیز پایین تر از حد متوسط قرار داشت و لازم است متولیان امر با تمهیداتی نسبت به افزایش میزان این متغیرها اهتمام جدی داشته باشند. تحلیل اجتماعی میانگین این متغیرها که معیارهای اصلی شهر دوستدار سالمندان محسوب می شوند حاکی از آن است که شهر تهران تقریباً در همه ابعاد فاصله زیادی با شهر دوستدار سالمند دارد و بهتر است اهتمام ویژه ای در این زمینه معطوف شود با عنایت به آموزه های دینی و اجتماعی باید توجه ویژه ای به نیازهای سالمندان نمود حدیث نبوی خیر و برکت سالمندان (۱) دقیقاً مرتبط با همین موضوع است و نشان می دهد دین مبین اسلام نسبت به این موضوع قرن ها پیش از جوامع غربی توجه نموده است.

جدول ۵- میانگین متغیرهای اصلی تحقیق

ردیف	میانگین متغیرهای مستقل و متغیر وابسته	میانگین	حداقل	حداکثر	چولگی	کشیدگی
۱	مسکن	۳/۰۸	۱	۵	-۰/۶۲۵	۰/۲۲۴
۲	مشارکت اجتماعی	۲/۹۵	۱	۵	-۰/۶۴۵	۰/۴۸۲
۳	احترام و پذیرش اجتماعی	۳/۰۹	۱	۵	۰/۴۲۷	۰/۳۹۶
۴	مشارکت مدنی و اشتغال	۲/۳۵	۱	۵	-۰/۸۶۱	۱/۰۲۲
۵	ارتباطات و اطلاعات	۲/۹۱	۱	۵	-۰/۲۲۵	۰/۵۲۲
۶	حمایت اجتماعی و خدمات درمانی	۲/۸۵	۱	۵	۰/۳۴۵	۰/۴۸۲
۷	فضاها و ساختمان های بیرونی	۲/۷۲	۱	۵	-۰/۳۸۳	۰/۶۸۴
۸	حمل و نقل	۲/۴۲	۱	۵	-۰/۲۹۷	۰/۵۲۶
۹	میزان رضایت سالمندان از زندگی در شهر تهران	۲/۶۵	۱	۵	-۰/۳۸۳	۰/۶۸۴

ب) یافته های استنباطی و آزمون فرضیه های پژوهش

قبل از انجام آزمون رگرسیون به بررسی

پیش فرض های رگرسیون پرداخته شده که نتایج آن در قالب جدول (۶) آورده شده است.

جدول ۶ - پیش فرض های آزمون رگرسیون

پیش فرض	شاخص آماری/ آزمون	مقدار/ نتیجه	وضعیت
نرمال بودن داده ها	آزمون کولموگوروف-اسمیرنوف (K-S)	$p > 0.05$	رعایت شده
نرمال بودن باقی مانده ها	Q-Q Plot بررسی نمودار	انحراف نداشت	رعایت شده
استقلال خطاها	آماره دوربین- واتسون	1.98	رعایت شده (مطلوب)
هم خطی	Tolerance ضریب	> 0.2	رعایت شده
	عامل تورم واریانس (VIF)	< 5	رعایت شده
خطی بودن رابطه	نمودار پراکندگی باقی مانده ها	الگوی نامشخص	رعایت شده
همسانی واریانس خطاها	Breusch-Pagan آزمون	$p > 0.05$	رعایت شده

بر اساس نتایج جدول بالا، تمامی پیش فرض های لازم برای اجرای تحلیل رگرسیون خطی برقرار بود. مقدار دوربین واتسون نزدیک به ۲ نشان دهنده استقلال خطاها بود و عدم هم خطی جدی بین پیش بینی ها مورد تأیید قرار گرفت. برای سنجش فرضیه های تحقیق از تحلیل رگرسیون چندگانه استفاده شد که نتایج آن در ادامه و در قالب جدول (۷) آورده شده است.

جدول ۷ - تحلیل رگرسیون چندگانه عوامل

متغیر مستقل	B	β	T	سطح معناداری
مسکن	۰/۴۱۶	۰/۳۷۸	۳/۹۰۲	۰/۰۰
احترام و پذیرش اجتماعی	۰/۳۹۷	۰/۳۶۱	۴/۰۰۵	۰/۰۰
مشارکت اجتماعی	۰/۳۴۲	۰/۳۱۱	۴/۰۰۵	۰/۰۰
حمایت اجتماعی و خدمات درمانی	۰/۲۹۵	۰/۲۷۲	۲/۷۴۶	۰/۰۲
ارتباطات و اطلاعات	۰/۲۷۱	۰/۲۴۷	۲/۱۹۶	۰/۰۰
فضاها و ساختمان های بیرونی	۰/۲۱۶	۰/۱۹۵	۴/۰۰۵	۰/۰۰
مشارکت مدنی و اشتغال	۰/۱۸۵	۰/۱۷۳	۳/۳۵۱	۰/۰۰
حمل و نقل	۰/۱۱۲	۰/۰۵۴	۳/۳۴۱	۰/۱۲
R		۰/۶۳۵		
R2		۰/۴۰۳		
Adjusted R2		۰/۳۸۲		
Sig		۰/۰۰۰		

طبق نتایج به دست آمده از جدول (۷)، متغیرهای هشتگانه مسکن، مشارکت اجتماعی، احترام و پذیرش اجتماعی، مشارکت مدنی و اشتغال، ارتباطات و اطلاعات، حمایت اجتماعی و خدمات درمانی، فضاها و ساختمان‌های بیرونی و حمل و نقل به عنوان متغیرهای مستقل، وارد مدل تحلیل رگرسیون تحقیق شدند. بر اساس نتایج تحلیل رگرسیونی تحقیق، میزان بتای مسکن (۰/۳۷۸)، احترام و پذیرش اجتماعی (۰/۳۶۱)، مشارکت اجتماعی (۰/۳۱۱)، حمایت اجتماعی و خدمات درمانی (۰/۲۷۲)، ارتباطات و اطلاعات (۰/۲۴۷)، فضاها و ساختمان‌های بیرونی (۰/۱۹۵)، مشارکت مدنی و اشتغال (۰/۱۷۳) و حمل و نقل (۰/۰۵۴) بود. بنابراین متغیرهای هشتگانه مسکن، مشارکت اجتماعی، احترام و پذیرش اجتماعی، مشارکت مدنی و اشتغال، ارتباطات و اطلاعات، حمایت اجتماعی و خدمات درمانی، فضاها و ساختمان‌های بیرونی و حمل و نقل، نقش

مهمی در میزان رضایت سالمندان از شهر دارند.

در مجموع با توجه به مدل رگرسیونی تحقیق و بر اساس ضریب تبیین اصلاح شده، این هشت متغیر توانستند ۴۰ درصد از تغییرات متغیر رضایت از شهر سالمندان را در جامعه مورد مطالعه تبیین نمایند. بنابراین هفت فرضیه تحقیق مورد تأیید قرار گرفتند. اما فرضیه تأثیر حمل و نقل بر میزان رضایت سالمندان از شهر تهران، تأیید نشد.

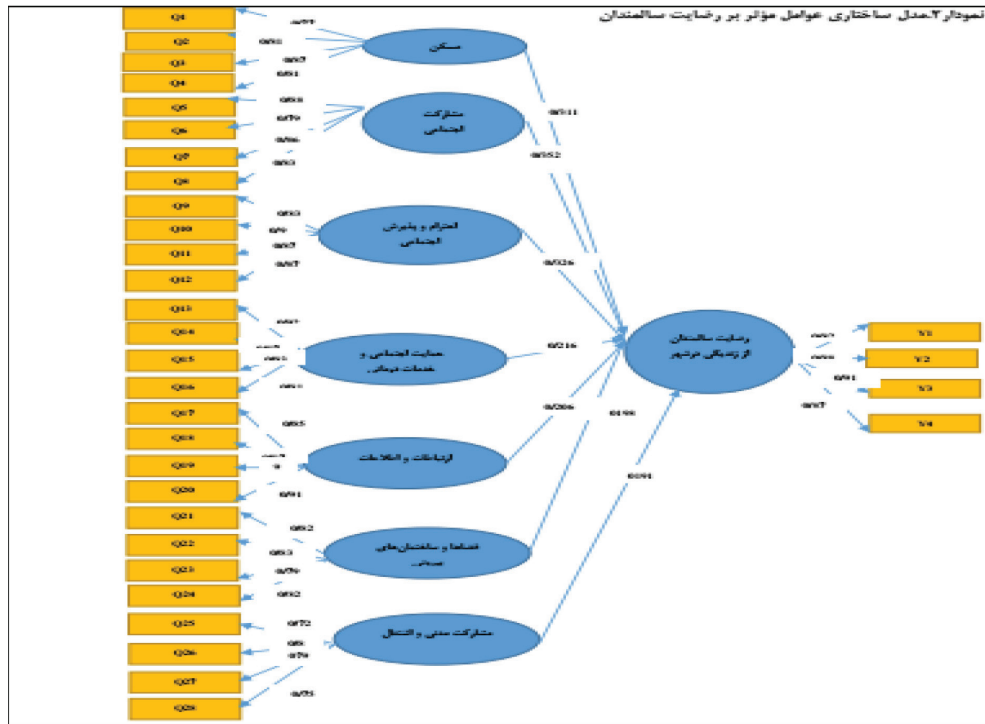
مدل معادلات ساختاری: برای سنجش همزمان مدل ساختاری و مدل اندازه‌گیری متغیرهای مستقل و متغیر وابسته در نهایت در قالب مدل معادلات ساختاری از طریق نرم‌افزار R بررسی شد. پیش از آزمون، مدل شاخص‌های برازش مدل ساختاری بررسی شد که در قالب جدول (۸) بررسی شده و نشان از رضایت‌بخش بودن مدل داشته است. در ادامه نیز مدل ساختاری در قالب شکل (۲) آورده شده است.

جدول ۸- شاخص‌های برازش مدل ساختاری

شاخص برازش	مقدار به دست آمده	مقدار مطلوب	نتیجه
نسبت کای دو به درجه آزادی	۱/۶۱۴	کمتر از ۵	مطلوب
RMSEA	۰/۰۳۴	کمتر از ۰/۰۸	مطلوب
CFI	۰/۹۶۳	بیشتر از ۰/۹۰	مطلوب
IFI	۰/۹۷۸	بیشتر از ۰/۹۰	مطلوب
TLI	۰/۹۷۱	بیشتر از ۰/۹۰	مطلوب
GFI	۰/۹۶۷	بیشتر از ۰/۹۰	مطلوب

همان‌گونه که در قالب جدول شماره (۸) مشاهده می‌شود، مقادیر به دست آمده در ادبیات معادلات ساختاری در سطح قوی

محسوب می‌شود و به روشنی بیانگر آن است که سازه‌های مورد بررسی، نقش مهمی در تبیین رضایت سالمندان از شهر ایفا می‌کنند.

شکل ۲- مدل ساختاری پژوهش

بحث و نتیجه‌گیری

خلأهای سیاستی و برنامه‌ریزی شهری در زمینه تناسب امکانات، دسترسی‌ها و مبلمان شهری با نیازهای سالمندان در شهر تهران، سالمندان را در رفع نیازهای روزمره خود ناتوان می‌سازد و لازم است متولیان امور شهری تهران، اهتمام ویژه‌ای در این زمینه داشته باشند. مطالعه حاضر برای بررسی میزان رضایت سالمندان تهرانی از وضعیت شاخص‌های شهر دوستدار سالمند در این شهر انجام شد. نتایج مطالعه نشان داد که میانگین متغیرهای مستقل مسکن، مشارکت اجتماعی، احترام و پذیرش اجتماعی، مشارکت مدنی و اشتغال، ارتباطات و اطلاعات، حمایت اجتماعی و خدمات درمانی، فضاها و ساختمان‌های بیرونی و حمل‌ونقل و همچنین متغیر وابسته میزان رضایت سالمندان از زندگی در شهر تهران در حد پایینی قرار داشت. این امر بیانگر بی‌توجهی به مؤلفه‌های شاخص‌های شهر دوستدار سالمندان از یک سو و بی‌توجهی به جلب رضایت سالمندان در این زمینه از سوی دیگر بود.

نتایج کلی تحقیق در زمینه رضایت پایین سالمندان از شاخص‌های شهر دوستدار سالمندان، لزوم توجه به ابعاد مختلف زیست‌پذیری تهران برای سالمندان را مورد توجه قرار می‌دهد و بیانگر لزوم توجه به این ابعاد در این شهر دارد. با توجه به رشد شتابان سالمندی، این مقوله باید مورد توجه ویژه‌ای قرار گیرد. یافته‌های تحقیق در این زمینه با یافته‌های موسوی و همکاران (۱۴۰۴) در مطالعات داخلی و یافته‌های سگورا کاردونا و همکاران (۲۰۲۲) در مطالعات خارجی هم‌سو و هم‌راستا بود. فرضیه نقش مسکن به‌عنوان یکی از شاخص‌های شهر دوستدار سالمند در رضایت سالمندان مورد تأیید قرار گرفت، یکی از مهم‌ترین مشکلات سالمندان و خانواده‌های آنها، با مشکلات مسکن مرتبط بود و لازم است نسبت به این امر توجه بیشتری مبذول گردد با عنایت به رتبه اول این شاخص در رضایت سالمندان از شهر دوستدار سالمند توجه به این مبحث اهمیت دوچندانی دارد. یافته‌های تحقیق در این زمینه با یافته‌های

گودرزی و همکاران (۱۴۰۲) در مطالعات داخلی و یافته‌های فیوجی هارا و همکاران (۲۰۲۵) در مطالعات خارجی هم‌سو و هم‌راستا بود.

فرضیه نقش احترام و پذیرش اجتماعی نیز به عنوان یکی از شاخص‌های شهر دوستدار سالمند در رضایت سالمندان از این شاخص‌ها مورد تأیید قرار گرفت. یکی از مهم‌ترین مشکلات سالمندان با احترام و پذیرش اجتماعی آنان مرتبط بود و لازم است نسبت به این امر توجه بیشتری مبذول گردد. با عنایت به رتبه دوم این شاخص در رضایت سالمندان، توجه به این مبحث، اهمیت زیادی دارد. سالمندانی که خودشان در سالیان نه‌چندان دور، خودشان محل رجوع مردم و مورد احترام اعضای جامعه بوده‌اند، با مشاهده کاهش نفوذ خود در جامعه، دچار یأس و ناامیدی می‌شوند و متولیان اداره جامعه باید در این زمینه، راهکارهای مناسبی ارائه نمایند و ضمن پذیرش توجه به نیاز به احترام اجتماعی سالمندان، زمینه‌های این توجه را نیز در تصمیم‌های خود ملحوظ دارند. یافته‌های تحقیق در این زمینه با یافته‌های موسوی و همکاران (۱۴۰۴) و گودرزی و همکاران (۱۴۰۲) در مطالعات داخلی و یافته‌های وانگ و همکاران (۲۰۲۵) و فیوجی هارا و همکاران (۲۰۲۵) در مطالعات خارجی هم‌سو و هم‌راستا بود.

فرضیه نقش مشارکت اجتماعی نیز به عنوان یکی از شاخص‌های شهر دوستدار سالمند در رضایت سالمندان از این شاخص‌ها مورد تأیید قرار گرفت. یکی از مهم‌ترین مشکلات سالمندان با مشارکت اجتماعی آنان مرتبط است و لازم است نسبت به این امر، توجه بیشتری مبذول گردد. با عنایت به رتبه سوم این شاخص در رضایت سالمندان، توجه به این مبحث، اهمیت زیادی دارد. سالمندان امروزه بیش از هر چیزی خواهان مشارکت و شنیده شدن هستند و اگر متولیان امر به این امر به‌خوبی توجه کنند، بسیاری از

مشکلات آنان مرتفع خواهد شد. یافته‌های تحقیق در این زمینه با یافته‌های رسیده و همکاران (۱۴۰۲) و رحمتی و محمدی (۱۴۰۱) در مطالعات داخلی و یافته‌های جکمن و همکاران (۲۰۲۵) و گرینفیلد و همکاران (۲۰۲۳) در مطالعات خارجی هم‌سو و هم‌راستا بود.

فرضیه حمایت اجتماعی و خدمات درمانی نیز به عنوان یکی از شاخص‌های شهر دوستدار سالمند در رضایت سالمندان مورد تأیید قرار گرفت. یکی از مهم‌تری مشکلات سالمندان با مشارکت اجتماعی آنان مرتبط است و لازم است نسبت به این امر توجه بیشتری مبذول گردد. با عنایت به رتبه چهارم این شاخص در رضایت سالمندان، توجه به این مبحث اهمیت زیادی دارد. هزینه سالمندان در دوره سالمندی با مسائل پزشکی مرتبط است و هرگونه افزایش قیمت خدمات و داروهای پزشکی، آنان را نگران می‌سازد و لازم است سیاست‌های کلان کشور به سمت پوشش حداکثری این اقلام پزشکی و دارویی باشد و جبران هزینه‌های این بخش در زندگی سالمندان، ضروری است. یافته‌های تحقیق در این زمینه با یافته‌های محمودزاده و همکاران (۱۴۰۳) و رحمتی و محمدی (۱۴۰۱) در مطالعات داخلی و یافته‌های جکمن و همکاران (۲۰۲۵) و گرینفیلد و همکاران (۲۰۲۳) در مطالعات خارجی هم‌سو و هم‌راستا بود.

فرضیه نقش ارتباطات و اطلاعات نیز به عنوان یکی از شاخص‌های شهر دوستدار سالمند در رضایت سالمندان مورد تأیید قرار گرفت و از میزان بتای بالایی برخوردار بود. یکی دیگر از مهم‌ترین مشکلات سالمندان به ارتباطات و اطلاعات آنان مرتبط می‌شود و لازم است نسبت به این امر، توجه بیشتری مبذول گردد. با توجه به نقش بالای این شاخص در رضایت سالمندان، توجه به این مبحث، اهمیت زیادی دارد. سالمندان امروزه

با توجه به چرخش جامعه از سیستم ارتباطی پیشین به روش‌های ارتباطی مدرن با نوعی شکاف اطلاعاتی درگیر شده‌اند که بیش از هر چیزی ناشی از ناتوانی آنان در تطابق با نظام ارتباطاتی و اطلاعاتی نوین است. این امر به انزوای اجتماعی سالمندان انجامیده است و لازم است حتی‌الامکان موانع این امر برطرف شود. یافته‌های تحقیق در این زمینه با یافته‌های رسیده و همکاران (۱۴۰۲) و رحمتی و محمدی (۱۴۰۱) در مطالعات داخلی و یافته‌های جکمن و همکاران (۲۰۲۵) و گرینفیلد و همکاران (۲۰۲۳) در مطالعات خارجی، همسو و هم‌راستا بود.

فرضیه نقش فضاها و ساختمان‌های بیرونی نیز به عنوان یکی از شاخص‌های شهر دوستدار سالمندان مورد تأیید قرار گرفت. دگرگونی و تغییر و تحول فضاهای بیرونی شهر منجر به احساس بیگانگی سالمندان با فضاهای شهری جدید شده است و لازم است در این زمینه تمهیداتی اندیشیده شود. در این زمینه برگزاری تورهای شهرگردی می‌تواند کمک مناسبی به سالمندان در افزایش علاقه به فضاها و ساختمان‌های شهری ایجاد نماید. یافته‌های تحقیق در این زمینه با یافته‌های رسیده و همکاران (۱۴۰۲) و رحمتی و محمدی (۱۴۰۱) در مطالعات داخلی و یافته‌های جکمن و همکاران (۲۰۲۵) و گرینفیلد و همکاران (۲۰۲۳) در مطالعات خارجی، همسو و هم‌راستا بود.

فرضیه نقش مشارکت مدنی و اشتغال نیز به عنوان یکی از شاخص‌های شهر دوستدار سالمند در رضایت سالمندان مورد تأیید قرار گرفت. همان‌گونه که پیشتر عنوان کردیم، یکی از مهم‌ترین مشکلات سالمندان با مشارکت مدنی و اشتغال آنان مرتبط است و لازم است نسبت به این امر نیز توجه بیشتری مبذول گردد؛ چون این نکته از جمله مواردی است که در جلب رضایت سالمندان، اهمیت زیادی دارد. سالمندان امروزه بیش از هر چیز

خواهان شنیده شدن و دیده شدن هستند و از انزوای اجتماعی گریزانند؛ چون انزوا منجر به فراموشی آنان و افسردگی و بیمای می‌شود. یافته‌های تحقیق در این زمینه با یافته‌های موسوی و همکاران (۱۴۰۴) و گودرزی و همکاران (۱۴۰۲) در مطالعات داخلی و یافته‌های فیلیپسون (۲۰۲۵) و گرینفیلد و همکاران (۲۰۲۳) در مطالعات خارجی همسو و هم‌راستا بود.

فرضیه نقش حمل‌ونقل به عنوان یکی از شاخص‌های شهر دوستدار سالمند در رضایت سالمندان مورد تأیید قرار نگرفت. در توضیح دلایل این موضوع می‌تواند بحث و بررسی زیادی نمود؛ از یک‌سو توانایی کمتر سالمندان در استفاده از سیستم حمل‌ونقل عمومی، آنان را از امیدواری در این زمینه بازداشته است. بنابراین توجه زیادی نسبت به این موضوع از خود نشان نمی‌دهند. از سوی دیگر با توجه به زندگی دارای سکون سالمندان در اثر نیاز نداشتن به حمل‌ونقل عمومی، بدیهی است که این قشر، توجه چندانی نسبت به این موضوع از خود نشان ندهند و بنابراین این موضوع، نقش جلب در رضایت آنان نداشته باشد. یافته‌های تحقیق در این زمینه با یافته‌های موسوی و همکاران (۱۴۰۴) و محمودزاده و همکاران (۱۴۰۳) در مطالعات داخلی و یافته‌های فیلیپسون (۲۰۲۵) و جکمن و همکاران (۲۰۲۵) در مطالعات خارجی، همسو و هم‌راستا بود.

در نهایت لازم است گفته شود که زیست‌سالمندی در جامعه‌ای که به شدت تحت‌الشعاع مسائل اقتصادی قرار گرفته و شرایط زندگی و اوضاع اقتصادی برخی سالخوردگان در جامعه سبب گردیده تا محرومیت اقتصادی و اجتماعی، بقیه ابعاد زندگی آنان را از اولویت زندگی خارج نماید، در چنین شرایطی بسیاری از سالمندان، نیازهای دیگر خود همچون مراقبت‌های بهداشتی، تأمین معاش و غیره را نسبت به رضایت از زندگی

در شهر و سایر مؤلفه‌های شاخص‌های شهر دوستدار سالمند در اولویت قرار می‌دهند. بنابراین در شرایطی که سالمندان حتی در دوران بازنشستگی به دنبال کسب درآمد، تأمین مالی زندگی و امرار معاش هستند، رضایت از زندگی در شهر و توجه به امان‌ها و سایر شاخص‌های شهری، اولویت خود را از دست داده و دغدغه‌های زیست اقتصادی بر دغدغه‌های فراغتی و سبک زیستی غلبه می‌یابد. این یافته با یافته‌های محمدپور و همکاران (۱۴۰۳) در مطالعات داخلی و یافته‌های فیلیپسون (۲۰۲۵) در مطالعات خارجی همسو بود و لزوم توجه به معیشت سالمندان را نشان می‌دهد.

با توجه به نتایج این مطالعه در راستای افزایش توجه به سالمندان و افزایش میزان رضایت آنان از زندگی در شهر تهران، پیشنهادهای زیر که برگرفته از نتایج تحقیق است، به متولیان امور اداره شهری تهران ارائه می‌شود:

- لزوم توجه به حمایت اجتماعی و خدمات درمانی مطلوب سالمندان، یکی از مواردی است که با افزایش رضایت سالمندان، هم زندگی آنان را بهتر می‌کند و هم با کاهش دغدغه‌های سایر افراد مرتبط با سالمندان (خانواده‌ها و دوستان) به افزایش رضایت ذهنی شهروندان کمک می‌کند. افزایش حمایت‌های اجتماعی و خدمات درمانی از سالمندان، یکی از مواردی است که با بهزیستی سالمندان مرتبط بوده، رضایت آنان از شهر را افزایش خواهد داد. همچنین این امر منجر به بهبود شاخص‌های شهر دوستدار سالمندان و بهبود وضعیت شهر تهران در این زمینه خواهد شد.

- استفاده از سالمندان در اداره امور شهری و توجه به نظرها و دیدگاه‌های آنان در ترسیم نقشه بهتری از شهر می‌تواند به متولیان امور شهری کمک نموده، به جریان بهتر امور شهری کمک منجر شود؛ زیرا بسیاری

از سالمندان، تجارب بسیار مفیدی دارند و کاربست این تجارب، نقش مهمی در اداره بهتر امور شهری بر عهده خواهد داشت. بهتر است مدیران و متولیان امور شهری با استفاده از دیدگاه‌های سالمندانی که تجارب خوبی در زمینه امور شهری داشته‌اند، ضمن جلب رضایت آنان به بهبود شاخص‌های شهر دوستدار سالمندان کمک نمایند.

- بسیاری از سالمندان سال‌ها بود که گشت تفریحی خاصی در شهر نداشتند و اصلاً بسیاری از محلات از خاطر آنان محو شده بود. در این راستا و به منظور آشتی سالمندان با فضاهای شهری، برگزاری تورهای شهرگردی برای سالمندان می‌تواند نقش بی‌بدیلی در افزایش تعلق شهری سالمندان ایفا نماید و آنان را از محیط شهری بیگانه نکند؛ زیرا بیگانگی با مشکلات عدیده مرتبط با زوال عقل و آزیمر مرتبط خواهد شد. در این زمینه می‌توان از یکسو میزان رضایت سالمندان از شهر را افزایش داد و از سوی دیگر با ایجاد نشاط و شادابی در بین سالمندان از عوارض بیماری‌های آنان جلوگیری نمود. همچنین اتخاذ تدابیری از این دست به دوستدار سالمند شدن شهر تهران و بهبود وضعیت شهر در این زمینه منجر خواهد شد.

بهبود وضعیت حمل و نقل عمومی در شهر نیز یکی از مواردی است که می‌تواند به افزایش رضایت خاطر سالمندان و آشتی آنان با شهر، کمک شایانی نماید و علاوه بر استقبال سالمندان از سفرهای درون‌شهری به افزایش نشاط اجتماعی و تندرستی و شادابی سالمندان کمک نماید. در این زمینه هرچند تسهیلاتی از قبیل کارت منزلت و... به سالمندان ارائه می‌شود، مسئله اصلی سالمندان، دسترسی به حمل و نقل عمومی و شلوغی بیش از حد آن است که برای سالمندان، ایجاد هراس از آسیب‌دیدگی می‌کند و لازم است تمهیداتی در این زمینه اتخاذ شود. بدیهی است که افزایش

طالب‌پور، اکبر (۱۴۰۲) «تبیین تأثیر طرد اجتماعی بر گرایش به مصرف مواد مخدر در بین زنان»، مطالعات اجتماعی روان‌شناختی زنان، سال بیستویکم، شماره ۴، صص ۳۶-۶۳.

Doi : 10.22051/jwsps.2023.42466.2705.

طالب‌پور، اکبر و معصومه بیرانوند (۱۴۰۱) «بررسی تجربه زیسته مجرد قطعی از منظر دختران مجرد»، فصلنامه زن و جامعه، سال سیزدهم، شماره ۵۱، صص ۹۵-۱۱۴.

Doi: 10.30495/jzv.2022.30184.3807.

گودرزی، مجید و سعید ملک‌ی و داریوش خدابخشی (۱۴۰۲) «مدل‌سازی معادلات ساختاری عوامل مؤثر بر تحقق شهر دوستدار سالمند (مطالعه موردی: شهر اهواز)»، مطالعات برنامه‌ریزی سکونت‌گاه‌های انسانی، سال هجدهم، شماره ۴، صص ۱۷۱-۱۸۴.

Doi: 20.1001.1.25385968.1402.18.4.16.9.

مجلسی، محمدباقر (۱۳۹۶) بحارالانوار، جلد ۷۲، اصفهان، مرکز تحقیقات قائمیه اصفهان.

محمدپور، صابر و آرمان حمیدی، یکتا لشکریانی عارفه، ندا مرتضی پورهنده خاله (۱۴۰۳) «امکان‌سنجی تحقق رویکرد محله دوستدار سالمند (مطالعه موردی: محله باقرآباد شهر رشت)»، مطالعات جغرافیایی نواحی ساحلی، سال پنجم، شماره ۴، صص ۴۱-۵۶.

https://doi.org/10.22124/gscj.2025.26209.1279.

دسترسی‌های سالمندان به حمل‌ونقل عمومی شهری می‌تواند افزایش رضایت سالمندان از شهر تهران را در پی داشته باشد و به بهبود شاخص‌های شهر دوستدار سالمند بینجامد.

پی‌نوشت

۱. الْبَرَكَةُ مَعَ أَكْبَرِكُمْ (مجلسی، ۱۳۹۶، ج ۷۲: ۱۳۷).

منابع

درگاه ملی آمار ایران (1404) قابل دسترسی در: <https://amar.org.ir/statistical-information>

رحمتی، منصور و چنور محمدی (۱۴۰۱) «مدل‌سازی معادلات ساختاری شاخص‌های شهر دوستدار سالمند کرمانشاه»، جغرافیا و آمایش شهری منطقه‌ای، ۱۲(۴۳)، صص ۱۲۳-۱۴۸.

Doi : 10.22111/gaij.2022.41249.2985.

رسیده، بهزاد و نفیسه مرصوصی، مصطفی طالشی و سید مهدی موسوی کاظمی (۱۴۰۲) «تحلیل شاخص‌های زیرساخت‌های شهر دوستدار سالمند در کلان‌شهر مشهد»، فصلنامه علمی پژوهش‌های بوم‌شناسی شهری، سال چهاردهم، شماره ۳ (پیاپی ۳۲)، صص ۱۶-۱.

Doi : 10.30473/grup.2023.65521.2736.

شرقی، علی و اسماعیل ضرغامی، فرزانه صالحی کوسالاری و میلاد الفت (۱۳۹۵) «سنجش وضعیت شاخص‌های جهانی شهر دوستدار سالمند در کلان‌شهر تهران»، مطالعات و پژوهش‌های شهری و منطقه‌ای، سال بیست‌وهشتم، شماره ۲، صص ۱-۲۲.

- Fragmented Societies. London: Macmillan.
- Gehl, J. (2010) *Cities for People*. Washington, DC: Island Press.
- Goodarzi, M., Maleki, S., Khodabakhshi, Dariush (2024) EStructural Equation Modeling of Factors Affecting the Realization of an Elderly-Friendly City (Case Study of Ahvaz) *Journal of Studies of Human Settlements Planning*, vol. 18, no. 4, 2024, pp. 171-184(In Persian).
- Greenfield, E., Pope, N., & Pestine-Stevens, A. (2023) Age-Friendly cities and communities: Research on local practice to strengthen the movement's future. *Innovation in Aging*, 7(Suppl 1), 103. <https://doi.org/10.1093/geron/igad104.0334>.
- Jackman, P.C., Dargue-Fox, E.J., Hawkins, R.M. (2025) Physical activity in age-friendly cities and communities: a scoping review with recommendations to support policy and practice. *BMC Public Health* 25, 4107. <https://doi.org/10.1186/s12889-025-25108-7>.
- Lang, J. (1987) *Creating architectural theory: The role of the behavioral sciences in environmental design*. Van Nostrand Reinhold.
- Mace, R. (1985) *Universal design: Barrier-free environments for* محمودزاده، حسن و توکل آقاییاری هیرو داوود حاتمی (۱۴۰۳) «ارزیابی وضعیت منطقه چهار کلانشهر تبریز از منظر شهر دوستدار سالمند»، *جغرافیا و برنامه‌ریزی*، سال بیست‌وهشتم، شماره ۸۸، صص ۷۹-۴۷.
- Doi: 10.22034/gp.2023.54153.3060.
- موسوی، میرنجف و نیما بایرام زاده، و امین شهسوار (۱۴۰۴) «تیین وضعیت معیارهای شهر دوستدار سالمند از دیدگاه ساکنین (نمونه موردی: شهر میاندوآب)»، *جغرافیای اجتماعی شهری*، سال دوازدهم، شماره ۱، صص ۱۹-۴۰.
- Doi: 10.22103/jusg.2025.2143.
- Fainstein, S. S. (2010) *The Just City*. Ithaca: Cornell University Press.
- Fujihara, S., Noguchi, T., Ide, K., Jeong, S., Kondo, K. & Ojima, T. (2025) Developing an indicator for community-level age-friendly communities: the Japan gerontological evaluation study. *BMC Geriatr* 25, 285. <https://doi.org/10.1186/s12877-025-05919-4>.
- Fusaro, G., D'Alessandro, F., Baldinelli, G. & Kang, J. (2018) Design of urban furniture to enhance the soundscape: A case study. *Building Acoustics*, 25(1), 61-75.
- Harvey, D. (2008) The right to the city. *New Left Review*, 53, 23-40.
- Healey, P. (1997) *Collaborative Planning: Shaping Places in*

- Phillipson, C. (2025) Population Ageing and Urbanisation: Creating Sustainable Age-Friendly Cities and Communities. In: Guardado Moreira, M.J., A. Carvalho, L. S., Simões, Â., Candeias, M.d.J., Tomás, H.M. (eds) Sustainability in Aging. Lecture Notes in Bioengineering. Springer, Cham.
- https://doi.org/10.1007/978-3-031-77282-5_1.
- Rahmati, M. and Mohammadi, C. (2022) Modeling Structural Equations of The Characteristics of The Elderly Friendly City of Kermanshah. *Geography and Territorial Spatial Arrangement*, 12(43), 23-148.
- doi: 10.22111/gaij.2022.41249.2985. (In Persian).
- Resideh, B., Marsoosi, N., Taleshi, M. and Moosa Kazemi, S. M. (2023) Analysis of Infrastructure Index of Elderly-Friendly City in Mashhad Metropolis. *Journal of Urban Ecology Researches*, 14(3), 1-16.
- doi: 10.30473/grup.2023.65521.2736. (In Persian).
- Segura Cardona, A., Cardona Arango, D., Segura Cardona, A., Robledo Marín, C., & Muñoz Rodríguez, D. (2022) Friendly Residential Environments That Generate Autonomy in Older Persons. *International journal of environmental research and public health*, 20(1), 409.
- everyone. The Center for Universal Design. North Carolina State University.
- Mahmoudzadeh, H., Aghayari Hir, T., & Hatami, D. (2024) Assessing the elderly-friendly city status in the region four of Tabriz Metropolis. *Journal of Geography and Planning*, 28 (88), 329-355.
- <http://doi.org/10.22034/GP.2023.54153.3060>. (In Persian).
- Mohammadpour, S., Hamidi, A., Yektā Lashkariyāni, A., & Morteżāpour Hendeh Khāleh, N. (2025) Feasibility of Realizing the Elderly-Friendly Neighborhood Approach (Case Study: Bāgherābād Neighborhood of the City of Rasht) *Geographical Studies of Coastal Areas Journal*, 5 (4) pp. 41-56.
- DOI: 10.22124/gscaj.2025.26209.1279. (In Persian).
- Mousavi, M. N., Bayramzadeh, N. and Shahsavar, A. (2025) Evaluating Age-Friendly City Criteria from Residents' Perspective (Case Study: Miandoab, Iran). *Journal of Urban Social Geography*, 12(1), 19-40.
- doi: 10.22103/jusg.2025.2143. (In Persian).
- Olgun, R., & Erdoğān, R. (2016) Urban furniture and user satisfaction: The example of Antalya-Gulluk avenue. *Journal of the Faculty of Forestry Istanbul University*, 66(2), 674-682.

doi: 10.22051/jwsps.2023.42466.
2705.

UN-Habitat (2016) Urbanization and Development: Emerging Futures. Nairobi: UN-Habitat.

Wang, Z., Nie, M. & Wu, Y. (2025) Policy Issues in the Planning of Age-Friendly Communities in Urban and Rural China: A Case Study of Jiangxi Province. Soc 62, 209-222.

<https://doi.org/10.1007/s12115-025-01083-y>.

World Health Organization (WHO) (2007) Global Age-friendly Cities: A Guide. Geneva: WHO.

World Health Organization UN Decade of Healthy Ageing. [(accessed on 18 September 2015)] Available online: <https://sustainabledevelopment.un.org/post2015/summit>.

World Health Organization UN Decade of Healthy Ageing [(accessed on 18 October 2022)] Available online: <https://www.who.int/initiatives/decade-of-healthy-ageing>.

World Health Organization Ageing and Health [(accessed on 1 October 2022)] Available online: <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/ageing-and-health>.

<https://doi.org/10.3390/ijerph20010409>.

Sharqi, A., Zarghami, E., Salehi Kousalari, F. and Olfat, M. (2016) Evaluating status of global indices of age-friendly city in Tehran Metropolis (AFC). Journal of Urban- Regional Studies and Research, 28(2), 1-22. (In Persian).

Soja, E. W. (2010) Seeking spatial justice. University of Minnesota Press.

Steinfeld, E., & Maisel, J. (2012) Universal Design: Creating Inclusive Environments. Hoboken, NJ: Wiley.

Talebpour, A., & Beiranvand, M. (2022) Investigating the lived experience of permanent celibacy from the perspective of single girls. Quarterly Journal of Woman and Society, 13(51), 95-114. [In Persian].

doi: 10.30495/jzv.2022.30184.3807.

Talebpour, A. (2023) Explaining the Impact of Social Exclusion on Tendency to Use Drugs Among Women. Women's Studies Sociological and Psychological, 21(4), 36-63. [In Persian].

تدوین چارچوب مفهومی نظریه جنسیت و فضا در فضاهای شهری از طریق روش تحلیل مضمون

اطهر کدیور*، منوچهر طیبیان**، حسین کلاتتری خلیل‌آباد***، ماندانا یوسفی****

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۰۹ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۲۱

نوع مقاله: پژوهشی - ۱۱۶-۸۳

چکیده

جنسیت و فضا، موضوعی است که رابطه میان هویت جنسیتی، نقش‌های اجتماعی و محیط فیزیکی را که در آن زندگی می‌کنیم بررسی می‌کند و در برگیرنده این موضوع است که چگونه جنسیت بر نحوه تجربه، جهت‌یابی و تعامل افراد با فضاها و عرصه‌های مختلف شهری تأثیر می‌گذارد. به طور کلی جنسیت و فضا، چگونگی تأثیر جنسیت بر تجربه‌های افراد را در محیط‌های فیزیکی و اجتماعی که با آن مواجه هستند، روشن می‌کند. مقاله حاضر از نظر هدف ارائه چارچوب مفهومی نظریه جنسیت و فضا در فضاهای شهری، کاربردی و از نظر استخراج هر کدام از ویژگی‌ها از میان منابع، بنیادی است. همچنین ذکر ویژگی‌های آن از طریق تشریح معرفت‌شناسی، بازخوانی و تحلیل مطالعات موجود برای دستیابی به مفاهیم اصلی مرتبط با جنسیت و فضا در فضای شهری، ضروری است. روش مقاله حاضر، کیفی بوده، مبتنی بر تکنیک‌های مرور نظام‌مند و تحلیل مضمون به کمک نرم‌افزار متن‌کاوی MAXQDA نسخه ۱۳/۲۸ است. در این راستا محتوای ۱۶۷ منبع از مقالات و کتب معتبر داخلی بین سال‌های ۱۳۸۸ تا ۱۴۰۳ و خارجی بین سال‌های ۲۰۰۸ تا ۲۰۲۴ در مجله‌های بین‌المللی تحت نمایه WOS و الزویر که در عنوان خود حداقل دو کلیدواژه از بین کلیدواژه‌های (فارسی و انگلیسی) جنسیت، زنان، فضا، فضای شهری و محلات را داشتند، با روش نمونه‌گیری قضاوتی به عنوان نمونه انتخاب و بررسی شد. در مجموع ۲۳۳ زیرمؤلفه شناسایی شد که در قالب ۲۳ مؤلفه و ۶ بعد تدوین گردید. نتایج نشان داد که در میان مفاهیم مرتبط با جنسیت و فضا در فضای شهری، ابعاد «اجتماعی - فرهنگی»، «حکمروایی خوب»، «جنسیتی»، «کالبدی»، «فضایی» و «آموزش مهارت» به ترتیب بیشترین فراوانی تکرار را در پژوهش‌های انجام‌شده دارند. این نتیجه از منظر کاربردی به ادامه پژوهش‌های جنسیت و فضا در فضاهای شهری کمک شایانی می‌نماید و کاربست این مؤلفه‌ها را در ارتقای کیفیت فضاهای شهری، آسان‌تر می‌کند.

واژه‌های کلیدی: جنسیت، فضا، فضای شهری، چارچوب مفهومی و روش تحلیل مضمون.

a.kadivar65@gmail.com

* دانشجوی دکتری شهرسازی، گروه شهرسازی، واحد قزوین، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه آزاد اسلامی، قزوین، ایران

http://orcid.org/0009-0001-1502-2638

tabibian@ut.ac.ir

** نویسنده مسئول: استاد گروه شهرسازی دانشکده شهرسازی، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، تهران، ایران

H_kalantari2005@yahoo.com

*** استاد گروه شهرسازی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی، جهاد دانشگاهی، تهران، ایران

http://orcid.org/0000-0002-5262-8065

mandana.yousefi@iau.ac.ir

**** استادیار گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، واحد قزوین، دانشگاه آزاد اسلامی، قزوین، ایران

http://orcid.org/0000-0001-5100-9767

مقدمه

مفهوم جنسیت و فضا در محیط‌های شهری، مسیری را ارائه می‌دهد که از طریق آن می‌توانیم رابطه پیچیده میان جنسیت با بافت و ساختار فیزیکی شهرها را تحلیل نماییم. به عنوان یک انسان، تجربه‌های ما در فضاهای شهری، نه فقط از طریق نحوه ساخت‌وساز و معماری در شهرها، بلکه با هنجارهای عمیقاً ریشه‌دار اجتماعی درباره جنسیت شکل می‌گیرد. این تلاقی بین جنسیت و فضای شهری از طریق یک دید جنسیتی، طراحی و تجربه شده است.

در این میان تدقیق مفاهیم فضا و ویژگی‌های جنسیتی و نحوه تعامل میان آنها، نیازمند دسته‌بندی نظام‌مند است. یکی از دلایل پاسخ به این نیاز، وجود دوگانگی‌های فضایی مبتنی بر تمایز بدن زن و مرد و کارکردهای آنها در فضای شهری و همچنین تخصیص بعدی قلمروهای عمومی و خصوصی به عنوان شالوده آرایش فضایی شهرهای مدرن عمل کرده است. شهر به طور دقیق در میان چیزهای دیگر، تقسیم تاریخی کار بر اساس جنسیت را در یک ساختار هنجاری تجسم می‌دهد (Arjmand, 2016: 14). یکی دیگر از دلائل پاسخ نیز وجوه نسبی بودن فضا، انتظارات از فضا و شیوه ادراک فضا در زنان و مردان است. در دهه اخیر، تحقیقات درباره جنسیت و فضا فاقد درک جامع و عملیاتی در حوزه‌های مختلف است. از آنجا که تعاریف گوناگون همواره در حال افزایش است و نیاز به چالش کشیدن ویژگی‌های جنسیتی در ساختار فضاهای شهری احساس می‌شود، به بیان روشن‌تر مؤلفه‌های این نظریه نیاز به تکمیل و استخراج موارد مغفول مانده دارد. همچنین زیرمؤلفه‌ها در بسیاری از موارد موجود نبوده، شایسته است با تحلیل مبانی مرتبط، به غنای آن افزوده شود. از این‌رو در مقاله حاضر ضمن بازخوانی و سپس سامان‌دهی

نظام‌مند نوین ابعاد، ارائه مؤلفه‌های جدید با هدف تدوین چارچوب مفهومی درباره نظریه جنسیت و فضا صورت پذیرفته است و در نهایت در یافته‌ها و نتیجه‌گیری مقاله به این دو سؤال پاسخ می‌دهد:

- چارچوب مفهومی نظریه جنسیت و فضا در فضای شهری باید چه ابعاد نوین، مؤلفه‌ها و زیرمؤلفه‌هایی را داشته باشد؟
- ساماندهی نظام‌مند نوین ابعاد و ارائه مؤلفه‌های جدید با هدف تدوین چارچوب مفهومی درباره نظریه جنسیت و فضا، ما را به چه نتایجی برای کاربرست چارچوب مفهومی می‌رساند؟

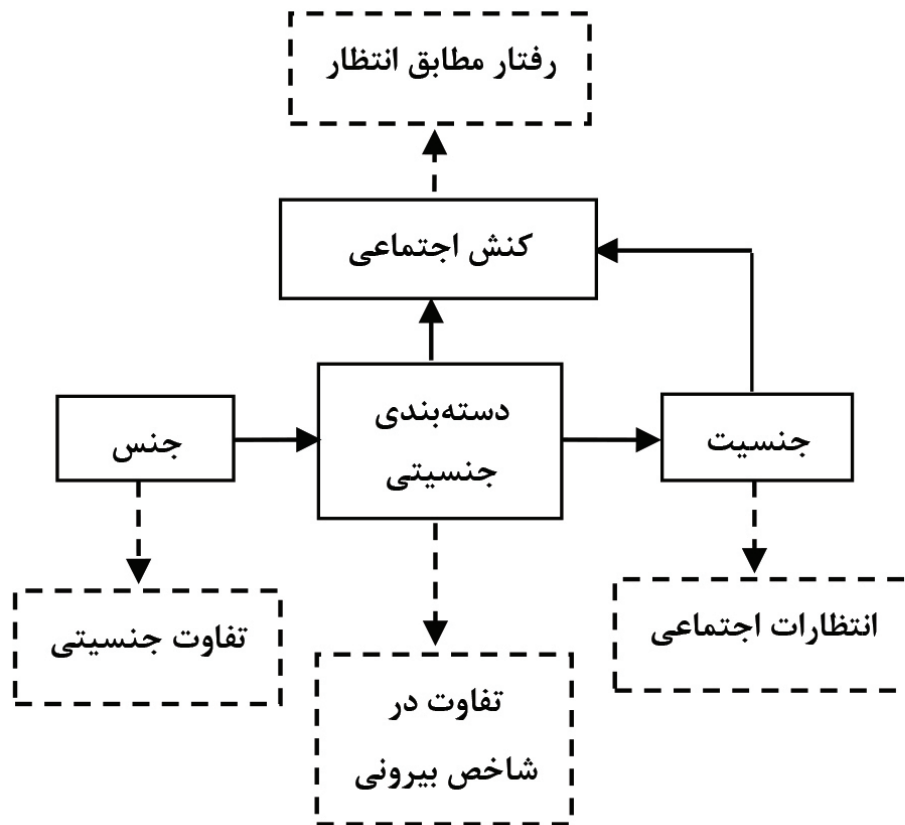
چارچوب نظری پژوهش

جریان اصلی جنس، جنسیت و فضا

در بیشتر مطالعات، جنس (مرد و زن) به تفاوت بیولوژیکی بین بدن‌های زنان و مردان اشاره دارد، در حالی که جنسیت (مذکر و مؤنث) به ساختار اجتماعی و مجموعه‌ای از تفاوت‌های بین زن و مرد در جریان اجتماعی شدن افراد و تعاملات و روابط اجتماعی آنان بازمی‌گردد (بیدار و دیگران، ۱۳۹۹؛ Cuthbert, 1984; IBG, 2008: 128 Zekavat & Momenian, 2018). اما جنسیت مفهومی اجتماعی از جنس است و دارای یک ساختار اجتماعی، عملکردی پیچیده و در حال تحول و پویاست که انواع هویت‌ها (هویت‌های غیر دودویی، سیال و متقاطع)، نقش‌ها (نقش‌های اجتماعی)، روابط (روابط اجتماعی) و... را در برمی‌گیرد (ر.ک: کدیور و دیگران، ۱۴۰۲). از طرفی جنسیت به شکل اجتماعی بر اساس ویژگی‌هایی تعیین می‌شود که از طبقه‌بندی جنسی نشأت می‌گیرد و به نوبه خود تفاوت‌های اجتماعی و فرهنگی‌ای را منعکس می‌کند که به دنبال جنس خاص به وجود می‌آید (ر.ک: احمدی، ۱۳۹۸؛

بر انسان‌ها و مناسبات اجتماعی آنهاست (ر.ک: ضیمران، ۱۳۹۳). از آنجایی که فضا یک سازه چندوجهی و زمینه‌ای است که ابعاد فیزیکی، مفهومی و تجربی را در برمی‌گیرد، بنابراین در کنار تعاملات اجتماعی، بیانگر یک قدرت پویا، روایت‌های فرهنگی و دارای یک حرکت پویاست. همچنین فضا، شبکه پیچیده‌ای از روابط - چه محسوس و چه ناملموس - را در برمی‌گیرد که افراد، جوامع و ایده‌ها را به هم متصل می‌کند (ر.ک: کدیور و دیگران، ۱۴۰۲). بنابراین می‌توان گفت که فضا هم در کنار جنسیت در جریان زندگی اجتماعی مردم شکل می‌گیرد و بازتاب‌دهنده روابط اجتماعی‌ای است که درون خود دارد. نویسندگان برای جمع‌بندی، تحلیل جریان‌های اصلی جنسیت را در شکل شماره (۱) نشان داده‌اند.

گیدنز و برد، ۱۳۹۹). می‌توان گفت جنسیت فقط یک طبقه‌بندی بیولوژیکی نیست، بلکه یک ساختار اجتماعی است و رفتارهای مختلف جنسیتی توسط عوامل تعیین‌کننده فیزیکی، اجتماعی و فرهنگی شکل می‌گیرد (Abdelmoaty et al, 2021; Carmona et al, 2003: 136; Eveline & Bacchi, 2005: 496-502; Rendell et al., 2000: 15). در تحلیل فضا بر مفاهیم ساختار و جنسیت به عنوان مفاهیم مرکزی تأکید می‌شود. ساختار جنسیت مانند تمامی امور اجتماعی به زمان و مکان وابسته است و با تغییر بستر اجتماعی، متحول می‌شود (ر.ک: خرمی‌روز و دیگران، ۱۳۹۹). ساختار مبتنی بر جنسیت، سبب عدم توازن، سلطه، فضای طبقاتی، مردسالاری، قدرت سیاسی و حکمرانی دولتی و نابرابری اجتماعی می‌شود (ر.ک: رفیعیان و دیگران، ۱۳۹۹). از نظر فوکو، جنسیت، راهبردی برای اداره، تولید و نظارت

شکل ۱- تحلیل جریان‌های اصلی جنسیت

مرور ادبیات نظری نشان می‌دهد که هرچند مطالعات متعددی به بررسی مفهوم فضا و نیز تحلیل تفاوت‌های جنسیتی در تجربه و بهره‌مندی از فضاهای شهری پرداخته‌اند، این پژوهش‌ها اغلب به صورت موردی یا با تمرکز بر ابعادی محدود انجام شده‌اند. در ادبیات موجود، چارچوبی مفهومی و منسجم که بتواند ابعاد، مؤلفه‌ها و زیرمؤلفه‌های تعامل جنسیت و فضا را به صورت نظام‌مند تبیین و سامان‌دهی کند، کمتر مشاهده می‌شود. از این رو خلأ علمی اصلی در نبود یک ساختار تحلیلی یکپارچه برای بازتعریف و سازمان‌دهی مفاهیم فضا و ویژگی‌های جنسیتی قابل شناسایی است. پژوهش حاضر در پاسخ به این خلأ، با استخراج و دسته‌بندی مجدد این مفاهیم، چارچوبی مفهومی تدوین کرده است که می‌تواند مبنایی برای تحلیل‌های نظری و کاربردی در شهرسازی فراهم آورد.

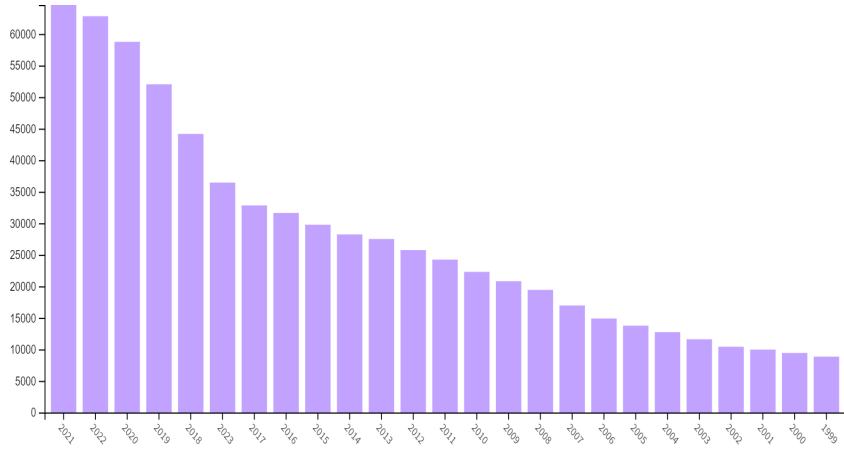
پیشینه پژوهش

برابری جنسیتی مستلزم رعایت تعادل و عدالت در توزیع مزایا و مسئولیت‌ها بر اساس جنسیت است (ر.ک: Harrer et al, 2021). بیش از سه دهه است که سازمان‌ها، شبکه‌ها، گروه‌هایی از فمینیست‌ها، طراحان زن و زنان سیاست‌مدار به دنبال کشف راه‌هایی برای رفع اشکال طراحی و برنامه‌ریزی فضاهای شهری به‌ویژه برای زنان هستند (ر.ک: Roy & Bailey, 2021). جین جکوبز از مطرح‌ترین منتقدان و طراحان شهری، جریان‌سازی جنسیتی را فرآیند ارزیابی و از پیامدهای برنامه‌ریزی شده برای زنان و مردان می‌داند (ر.ک: Jacobs, 2004).

مفهوم فضای جنسیتی را اولین بار جغرافی‌دانان فمینیستی مانند مسی، رز، اسپاین، لیندمن و دیگران در دهه ۹۰ میلادی مطرح کردند که نگرشی فرهنگی

و انتقادی در زمینه علم جغرافیا بود (ر.ک: احمدی، ۱۳۹۸). نگاه دوسویه به مفاهیم جنسیت و فضا که ابتدا از دهه ۸۰ میلادی به پژوهش‌های حوزه علوم انسانی وارد شد، در ادامه و در دهه ۹۰، به‌ویژه جغرافی‌دانان فمینیست به آن پرداختند (Beebe et al, 2012: 525) که بر مبنای آن، به نسبت میان حضور زنان و مردان در فضاهای گوناگون پرداخته شد.

یکی از مهم‌ترین مراجع در این زمینه، کتاب «جنسیت و فضا» اثر دافنه اسپین (۱۹۹۲) است که تحقیقات گسترده تئوریک در این زمینه انجام داده است. چهره‌های برجسته‌ای مانند جودیت باتلر، میشل فوکو و بل هوک، زمینه را برای درک چگونگی انجام مذاکره و محدودیت هویت‌های جنسیتی در بافت‌های شهری فراهم کرده‌اند. از سوی دیگر و پیش از سال ۲۰۱۳، اصطلاح «جنسیت» که برای تعریف نقش‌های اجتماعی مرد و زن استفاده می‌شود، به‌ندرت در حوزه عمومی ظاهر می‌شد. با این حال کاملاً ناشناخته نبود. هر زمان که این اصطلاح در اظهارات شخصیت‌های عمومی وجود داشت، بیشتر به سیاست‌های برابری (سیاست جنسیتی) و ایده اصلیسازی جنسیت در پروژه‌های اتحادیه اروپا اشاره داشت؛ معمولاً با فمینیسم همراه بود و به این شکل وارد آگاهی اجتماعی، از جمله ذهن شخصیت‌های عمومی بزرگ، به‌ویژه آنهایی که دارای بالاترین مناصب دولتی بودند، شده است. وضعیت در سال ۲۰۱۳ به شدت تغییر کرد. اصطلاح «جنسیت» کمکم با «ایدئولوژی جنسیتی» پیوند یافت؛ اصطلاحی که افراد مرتبط با کلیسای کاتولیک ابداع کردند (ر.ک: Grochalska, 2020). در همین راستا در شکل شماره (۲)، تعداد ارجاعات به موضوع جنسیت بین سال‌های ۱۹۹۹ تا ۲۰۲۳ نمایش داده شده است.

شکل ۲- تعداد ارجاعات به موضوع جنسیت بین سال‌های ۱۹۹۹ تا ۲۰۲۳
(مأخذ: Web Of Science, 2023)

روش پژوهش

با توجه به آنکه مقاله حاضر بر آن است که چارچوب مفهومی^۱ ارائه دهد، به‌کارگیری روش تحقیق کیفی^۲ ضروری به نظر می‌رسد (ر.ک: خنیفر و مسلمی، ۱۳۹۹). بر این اساس مقاله حاضر از نظر هدف، کاربردی است که به روش کیفی مبتنی بر تکنیک‌های مرور نظام‌مند^۳ و تحلیل مضمون^۴ اجرا شد. در ادامه برای ارزیابی محتوایی^۵ و اعتباریابی^۶ چارچوب مفهومی تدوین‌شده به روش دلفی^۷، از خبرگان نظرسنجی شد. بنابراین مقاله از نوع مطالعات اسنادی^۸ و کتابخانه‌ای^۹ بود. فرآیند اجرای پژوهش حاضر شامل سه گام بود که عبارتند از:

- گام اول: مرور نظام‌مند منابع به منظور شناسایی مفاهیم اصلی مرتبط با جنسیت و فضا در فضای شهری.

- گام دوم: تدوین چارچوب مفهومی جنسیت و فضا در فضای شهری به روش تحلیل مضمون.

- گام سوم: ارزیابی محتوایی و اعتباریابی چارچوب مفهومی جنسیت و فضا در فضای شهری به روش دلفی.

از آنجایی که هدف اصلی مقاله، تدوین چارچوب مفهومی نظریه جنسیت و فضا در فضای شهری و ذکر ویژگی‌های آن از طریق تشریح معرفت‌شناسی، بازخوانی و تحلیل مطالعات موجود بود، برای دستیابی به ابعاد اصلی مرتبط با جنسیت و فضا در فضای شهری، منابع به‌روز و معتبر مرتبط با موضوع، به روش مرور نظام‌مند بررسی شد. سپس با بررسی و استخراج از منابع یادشده، مفاهیم اصلی مرتبط با جنسیت و فضا در فضای شهری جمع‌آوری و ارائه شد؛ بدین شرح که ۱۶۷ منبع معتبر چاپ‌شده شامل کتب، پایان‌نامه‌ها، گزارش‌های رسمی و سایر مستندات سازمان‌های معتبر داخلی چاپ‌شده بین سال‌های ۱۳۸۸ تا ۱۴۰۳ و خارجی چاپ‌شده بین سال‌های ۲۰۰۸ تا ۲۰۲۴ در مجله‌های بین‌المللی تحت نمایه WOS^{۱۰} و الزویر بود که در عنوان خود حداقل دو

1. Conceptual Analysis
2. Qualitative Research
3. Systematic Review
4. Thematic Analysis
5. Content Evaluation
6. Validation
7. Delphi
8. Documentary Study
9. Library Study

10. Web Of Science

کلیدواژه از بین کلیدواژه‌های (فارسی و انگلیسی) جنسیت^۱، زنان^۲، فضا^۳، فضای شهری^۴ و محلات^۵ را داشتند که به روش نمونه‌گیری قضاوتی^۶ به عنوان نمونه انتخاب شدند.

سپس با استفاده از روش تحلیل کیفی مضمون روی نتایج حاصل از مرور نظام‌مند به منظور استخراج متن و الگوسازی معنایی که بیشترین تناسب را با هدف پژوهش داشت، در نتیجه اجرای این روش، مضامینی^۷ که در متن پژوهی^۸ از طریق کدگذاری داده‌ها شناسایی شده‌اند، در گروه‌های مشابه و منسجمی خوشه‌بندی^۹ و در قالب شبکه مضامین^{۱۰} ترسیم شدند و بر مبنای آن ویژگی‌های چارچوب مفهومی تبیین شدند و فرآیندی سه مرحله‌ای برای تحلیل مضمون ارائه شد که عبارتند از: کدگذاری توصیفی^{۱۱}، کدگذاری تفسیری^{۱۲} و یکپارچه‌سازی از طریق مضامین فراگیر^{۱۳} (ر.ک: King & Horrocks, 2010). یکی از چالش‌های پیش روی این بخش، حذف برخی واژه‌های غیر مرتبط از معنای پژوهشگران ساختارشکن بود. به عبارت دیگر زمانی که با مجموعه گسترده‌ای از مفاهیم روبه‌رو هستیم، بی‌شک ممکن است که برخی از مفاهیم دارای ارتباط منطقی با نظریه اصلی نباشند و یا برخی

کلیدواژه‌های استخراج شده به‌درستی قابلیت فرارگیری در دسته‌بندی‌های مدنظر را نداشته باشند (ر.ک: دانایی‌فرد و دیگران، ۱۳۹۸).

در پژوهش حاضر نکات یادشده لحاظ شد و استخراج کلیدواژه‌ها با دقت و توجه به این نکات صورت گرفت. سپس با تحلیل مقایسه‌ای مداوم، مفاهیم استخراج‌شده در شش بعد اصلی در نظر گرفته شده برای چارچوب مفهومی جنسیت و فضا در فضای شهری قرار گرفتند. برای تحلیل مضمون داده‌ها از نرم‌افزار متن‌کاوی^(۱) MAXQDA نسخه ۱۳/۲۸ استفاده شد. خروجی این مرحله، چارچوب مفهومی نظریه جنسیت و فضا در فضای شهری^(۱) بود که در ادامه ارزیابی محتوایی و اعتباریابی شد. برای ارزیابی محتوایی و تأیید صحت اطلاعات و اعتباربخشی به نتایج حاصل، از نظر پنل خبرگان^(۱۵) بهره گرفته شد. در این راستا پس از بازبینی و تدقیق نتایج، ابعاد اصلی شکل‌دهنده چارچوب مفهومی، با تحلیل مقایسه‌ای نقاط افتراق و اشتراک آنها روشن شد. بر این اساس مصاحبه نیمه‌ساختاریافته‌های^(۱۶) طراحی شد که مبنای نظرسنجی^(۱۷) از خبرگان به روش دلفی قرار گرفت. به این ترتیب که با ارسال چکلیست^(۱۸) مربوط به چارچوب مفهومی طراحی شده برای پنل خبرگان و سه مرحله اجرای تکنیک دلفی، نظر متخصصان در رابطه با هر آیتم سنجیده شد و نکات و ملاحظات ایشان درباره موارد یادشده، لحاظ شد. نتایج حاصل از این نظرسنجی به محاسبه شاخص‌های اعتبارسنجی چارچوب مفهومی انجامید.

1. Gender
2. Women
3. Space
4. Urban Space
5. Neighborhoods
6. Judgmental Sampling
7. Themes
8. Text Mining
9. Clustering
10. Thematic Networks
11. Descriptive Coding
12. Interpretive Coding
13. Overarching Themes

14. Gender and Space in Urban Space Theory (GSUS Theory)
15. Expert Panel
16. Semi-Structured Interviews
17. Survey
18. Check List

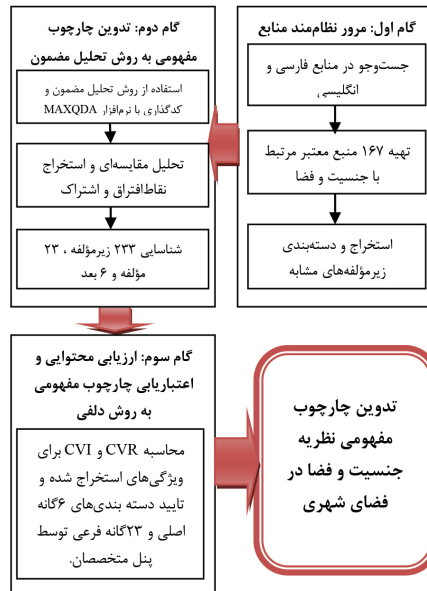
جامعه آماری در بخش ارزیابی محتوایی و اعتباریابی چارچوب مفهومی پنل خبرگان برنامه ریزی شهری شامل موارد زیر بود:

- اعضای هیئت علمی دانشگاهها
- اعضای هیئت علمی مراکز تحقیقاتی و همکاران پروژه های شاغل در این مراکز
- مدیران شاغل در وزارت راه و شهرسازی
- مدیران شاغل در شهرداری ها

دوازده نفر از این افراد به روش نمونه گیری هدف مند^۱ به عنوان نمونه انتخاب شد و در نظر سنجی درباره چارچوب مفهومی جنسیت و فضا در فضای شهری شرکت کردند. فرآیند نمونه گیری تا مرحله اشباع نظری^۲ ادامه یافت (جدول شماره ۱). اشباع نظری، معیاری است که بر اساس آن، محقق در زمان گردآوری داده ها با استفاده از نمونه گیری نظری اگر به این نتیجه رسید که مفاهیم و مقوله های جدیدی در یافته ها وجود نداشته و پاسخ ها یکسان هستند، فرآیند نمونه گیری و جمع آوری داده ها متوقف می شود (ر.ک:

Charmaz, 2006). همچنین برای ارزیابی روایی^۳ یافته های کیفی از ملاک های تأمین اعتبار در پژوهش های کیفی شامل قابلیت اعتماد^۴، قابلیت انتقال^۵ و تعمیم پذیری^۶، قابلیت ارتباط^۷ و قابلیت تأیید^۸ استفاده شد. برای ارزیابی پایایی یافته های کیفی نیز از قاعده اشباع استفاده شد (ر.ک: خنیفر و مسلمی، ۱۳۹۹). پایه اصلی در پژوهش کیفی ابتدا لزوم تعهد پژوهشگر به دقت است و می توان مبنای کار آنها را در تعریف اولیه از اشباع نظری یعنی کامل شدن توصیف خصوصیات طبقات جست و جو کرد. نقطه اشباع نظری بیانگر پایایی^۹ روش تحقیق کیفی است، زیرا نقطه اشباع نظری به تکرار داده ها در تحقیق می پردازد و این تکرار داده ها و نتایج حاصله از آن، در روش شناسی، بیانگر پایایی روش تحقیق است (ر.ک: دانایی فرد و دیگران، ۱۳۹۸).

فرآیند اجرای مقاله حاضر در شکل (۳) نشان داده شده است.

شکل ۳- نمودار فرآیند اجرا و دستاورد پژوهش

3. Validity
4. Reliability Engineering
5. Transferability
6. Generalizability
7. Connectivity
8. Credibility
9. Reliability

1. Purposive Sampling
2. Theoretical Saturation

یافته‌های پژوهش

همانگونه که در روش تحقیق پژوهش بیان شد، برای رسیدن به یک چارچوب مفهومی جامع و به‌روز شده، ۱۶۷ منبع معتبر مرتبط با جنسیت و فضا با استفاده از مرور نظام‌مند (جدول ۱) و تکنیک تحلیل مضمون بررسی و ۲۳۳ زیرمؤلفه استخراج شد (جدول ۲) که برای یکپارچه‌سازی زیرمؤلفه‌های استخراج‌شده مرتبط با جنسیت و فضا در فضای شهری، مؤلفه‌های مرتبط تدوین و منابع بر همان اساس بررسی و دسته‌بندی شدند.

نتایج حاصل از مرور نظام‌مند درباره استخراج کلیدواژه‌های مرتبط با جنسیت و فضا در فضای شهری از منابع منتخب در جدول (۲) ارائه شده است.

یافته‌های جدول (۲) نشان داد که بر اساس مرور نظام‌مند منابع منتخب، مؤلفه‌هایی که می‌توان بر اساس آن، چارچوب مفهومی جنسیت و فضا در فضای شهری را دسته‌بندی کرد، به ۲۳ مؤلفه، شامل

«سنخ‌شناسی جنسیتی»، «عدالت جنسیتی»، «تفاوت بیولوژیکی»، «گونگی فضایی»، «مکان سوم»، «فضای زیسته (روال فضایی)»، «شرایط زمینه‌ای»، «خوانایی»، «ریختار فضایی»، «اینهمانی»، «گونه‌بندی ساختار جامعه»، «جامعه فعال»، «شایسته‌سالاری»، «ایدئولوژی»، «هنجارهای اجتماعی»، «الگوی تحرک جنسیتی در فضا»، «تعرض جنسی»، «شهروند صاحب حق»، «نابرابری‌های فضایی - اجتماعی»، «حکمروایی شهری»، «حکمرانی شهری»، «تصمیم‌سازان» و «تعلیم و تربیت» تقسیم می‌شوند. در ادامه، محقق مؤلفه‌های شناسایی شده یادشده را منای تحلیل مضمون قرار داده، اقدام به کدگذاری توصیفی، تفسیری و یکپارچه‌سازی مفاهیم استخراج‌شده از متون نمود. کدهای توصیفی، تفسیری و یکپارچه استخراج‌شده از تحلیل مضمون که از این پس در قالب ابعاد نوین، مؤلفه‌های جدید و زیرمؤلفه‌های جنسیت و فضا شناخته می‌شوند، در جدول شماره (۱) ارائه شده است.

جدول ۱- کدگذاری نتایج حاصل از اجرای تکنیک تحلیل مضمون

زیرمؤلفه‌های مستخرج (کدگذاری توصیفی)	مؤلفه‌های تدوینی (کدگذاری تفسیری)	ابعاد تدوینی (کدگذاری فراگیر)
زن (C _۱)، مرد (C _۲)، مذکر (C _۳)، مونث (C _۴)، زنانه (C _۵)، مردانه (C _۶)، مفاهیم مردانه (C _۷)، مفاهیم زنانه (C _۸)، ساختار زنانه (C _۹)، ساختار مردانه (C _{۱۰})، جنس (C _{۱۱})، جنسیت (C _{۱۲})	سنخ‌شناسی جنسیتی	جنسیتی
تعادل جنسیتی (C _{۱۳})، عدالت جنسیتی (C _{۱۴})، برابری جنسیتی (C _{۱۵})، برابری (C _{۱۶})، تناسب (C _{۱۷})، عدالت جنسیتی (C _{۱۸})، تناسب جنسیتی (C _{۱۹})، برابر در اجتماع (C _{۲۰})، برابری‌گرایی (C _{۲۱})، برابری‌گرایی جنسیتی (C _{۲۲})	عدالت جنسیتی	
زنانگی (C _{۲۳})، مردانگی (C _{۲۴})، تفاوت در ساختار مغز (C _{۲۵})، تفاوت در ادراک محیط (C _{۲۶})، تفاوت در احساس محیط (C _{۲۷})، رفتار متفاوت در فضا (C _{۲۸})، نیازهای بنیادین زنانه (C _{۲۹})، نیازهای بنیادین مردانه (C _{۳۰})، تفاوت معنایی جنسیت (C _{۳۱})، مرز جنسیتی (C _{۳۲})، تقابلهای جنسیتی (C _{۳۳})، آگاهی از نیازهای جنسیتی (C _{۳۴})	تفاوت بیولوژیکی	

ابعاد تدوینی (کدگذاری فراگیر)	مؤلفه‌های تدوینی (کدگذاری تفسیری)	زیرمؤلفه‌های مستخرج (کدگذاری توصیفی)
	گونگی فضایی	عرصه/ فضا/ قلمرو عمومی (C _{۳۵})، عرصه/ فضا/ قلمرو خصوصی (C _{۳۶})، عرصه/ فضا/ قلمرو نیمه عمومی - نیمه خصوصی (C _{۳۷})، فضای دوگانه (C _{۳۸})، تولید فضایی (C _{۳۹})، دوگانگی فضایی (C _{۴۰})، اندرونی (C _{۴۱})، بیرونی (C _{۴۲})
فضایی	مکان سوم	مکان (C _{۴۳})، حس تعلق (C _{۴۴})، خاطرهانگیزی (C _{۴۵})، خاطره فضا (C _{۴۶})، شهرت محله (C _{۴۷})، قلمروگرایی (C _{۴۸})، دلبستگی (C _{۴۹})، غنای حسی (C _{۵۰})، منزلت مکان (C _{۵۱})
	فضای زیسته (روال فضایی)	کیفیت فضایی (C _{۵۲})، ادارک فضایی (C _{۵۳})، ساختار فضایی (C _{۵۴})، مقبولیت فضایی (C _{۵۵})، کیفیت معنایی (C _{۵۶})، آسایش فضایی (C _{۵۷})، آسایش محیطی (C _{۵۸})، مطلوبیت فضایی (C _{۵۹})، کارایی فضایی تجربه زندگی روزمره (C _{۶۰})
	شرایط زمینه‌ای	اقلیم (C _{۶۱})، محیط (C _{۶۲})، جغرافیا (C _{۶۳})، شرایط جغرافیایی (C _{۶۴})، شرایط اقلیمی (C _{۶۵})، شیوه معیشت (C _{۶۶})، شرایط محیطی (C _{۶۷})، جغرافیایی فضایی (C _{۶۸})، طبیعت شهری (C _{۶۹})
	خوانایی	تصویر ذهنی (C _{۷۰})، استخوان‌بندی فضایی (C _{۷۱})، سازمان فضایی (C _{۷۲})، نشانه (C _{۷۳})، دسترسی‌ها (C _{۷۴})، عناصر فیزیکی (C _{۷۵})
	ریختار فضایی	ساختار (C _{۷۶})، ساختار فضایی (C _{۷۷})، ساختار کالبدی (C _{۷۸})، ساختار اجتماعی (C _{۷۹})، ساختار فرهنگی (C _{۸۰})، فرم شهری (C _{۸۱})، کالبد شهری (C _{۸۲})، فرم فضایی (C _{۸۳})
کالبدی	این‌همانی	هویت (C _{۸۴})، هویت فردی/ شخصی (C _{۸۵})، هویت خانوادگی (C _{۸۶})، هویت اجتماعی (C _{۸۷})، هویت فضایی (C _{۸۸})، هویت جنسیتی (C _{۸۹})، هویت مکانی (C _{۹۰})، هویت تاریخی (C _{۹۱})، تمایزات هویتی (C _{۹۲})
	گونه‌بندی ساختار جامعه	تنوع فرهنگی (C _{۹۳})، تنوع طبقاتی (C _{۹۴})، تنوع اجتماعی (C _{۹۵})، تنوع جنسیتی (C _{۹۶})، تنوع ساختاری (C _{۹۷})، تنوع ساختار جامعه (C _{۹۸})، تنوع اقشار (C _{۹۹})، گروه‌های اجتماعی متنوع (C _{۱۰۰})، تنوع سبک زندگی (C _{۱۰۱})
	جامعه فعال	کنشگری (C _{۱۰۲})، کنشگری اجتماعی (C _{۱۰۳})، جنبش اجتماعی (C _{۱۰۴})، جنبش مطالبه‌گر (C _{۱۰۵})، جنبش مستقل (C _{۱۰۶})، حلقه فعالیت‌های اجتماعی (C _{۱۰۷})، شبکه‌های گروهی مردمی (C _{۱۰۸})، مبارزات مسالمت‌آمیز (C _{۱۰۹})، مطالبه‌گری (C _{۱۱۰})
	شایسته‌سالاری	مردسالاری (C _{۱۱۱})، پدرسالاری (C _{۱۱۲})، سلطه (C _{۱۱۳})، دیکتاتوری (C _{۱۱۴})، قلدرمآبانه (C _{۱۱۵})، ساختار مردسالارانه (C _{۱۱۶})، تسلط مردانه (C _{۱۱۷})، صاحبان قدرت (C _{۱۱۸})، قیومیت مردانه (C _{۱۱۹})، سلطه‌گر (C _{۱۲۰})
	ایدئولوژی	کلیشه (C _{۱۲۱})، دین (C _{۱۲۲})، تعصب (C _{۱۲۳})، باور (C _{۱۲۴})، آیین (C _{۱۲۵})، آداب و رسوم (C _{۱۲۶})، مذهب (C _{۱۲۷})، سنت (C _{۱۲۸})، معانی ایمانی و آیینی (C _{۱۲۹})، ترجیحات ارزشی (C _{۱۳۰})، عقاید حاکم بر جامعه (C _{۱۳۱})، تسلط نوستالژی (C _{۱۳۲})

ابعاد تدوینی (کدگذاری فراگیر)	مؤلفه‌های تدوینی (کدگذاری تفسیری)	زیرمؤلفه‌های مستخرج (کدگذاری توصیفی)
	هنجارهای اجتماعی	نظام رفتاری (C _{۱۳۳})، شمول اجتماعی (C _{۱۳۴})، هنجارهای جنسی (C _{۱۳۵})، هنجار (C _{۱۳۶})، الگوی رفتاری (C _{۱۳۷})، هنجارهای اخلاقی (C _{۱۳۸})، اخلاقیات (C _{۱۳۹})، اخلاق مداری (C _{۱۴۰})، هنجارهای فرهنگی - اجتماعی (C _{۱۴۱})
	الگوی تحرک جنسیتی در فضا	نقش‌ها (C _{۱۴۲})، وظایف (C _{۱۴۳})، مسئولیت (C _{۱۴۴})، مسئولیت‌پذیری (C _{۱۴۵})، خودمراقبتی (C _{۱۴۶})، دیگر مراقبتی (C _{۱۴۷})، نقش‌های جنسیتی (C _{۱۴۸})، نقش رهبری (C _{۱۴۹})، آگاهی از مسئولیت‌ها (C _{۱۵۰})، مسئولیت فردی (C _{۱۵۱})، مسئولیت اجتماعی (C _{۱۵۲})
	تعرض جنسی	تشش (C _{۱۶۱})، ترس (C _{۱۶۲})، مزاحمت‌های جنسی (C _{۱۶۳})، ناهنجاری (C _{۱۶۴})، استرس (C _{۱۶۵})، آسیب (C _{۱۶۶})، ناامنی (C _{۱۶۷})، خشونت جنسی (C _{۱۶۸})، رفتارهای تهاجمی (C _{۱۶۹})، آزار و اذیت کلامی (C _{۱۷۰})، رفتارهای تعقیب و گریز (C _{۱۷۱})
	شهروند صاحب حق	حق (C _{۱۷۲})، حقوق (C _{۱۷۳})، حق شهری (C _{۱۷۴})، حقوق شهری (C _{۱۷۵})، حقوق شهروندی (C _{۱۷۶})، حقخواهی (C _{۱۷۷})، داشتن صدا در شهر (C _{۱۷۸})، قوانین شهری (C _{۱۷۹})، حقوق اجتماعی (C _{۱۸۰})، آزادی مشروع (C _{۱۸۱})، شهروندی (C _{۱۸۲})، تعلق شهر به شهروندان (C _{۱۸۳})، آزادی اجتماعی (C _{۱۸۴})، حق تصرف (C _{۱۸۵})، حق مالکیت (C _{۱۸۶})، توانمندسازی (C _{۱۸۷})، مشارکت (C _{۱۸۸})، تصمیمگیری (C _{۱۸۹})، حمایت حقوق انسانی (C _{۱۹۰})
	نابرابری‌های فضایی - اجتماعی	نابرابری (C _{۱۹۱})، تبعیض (C _{۱۹۲})، محدودیت (C _{۱۹۳})، کنترل (C _{۱۹۴})، نابرابری جنسیتی (C _{۱۹۵})، تبعیض جنسیتی (C _{۱۹۶})، حضور کمتر در فضا (C _{۱۹۷})، استفاده کمتر از فضا (C _{۱۹۸})
	حکمرانی شهری	نهاد (C _{۲۰۹})، سازمان (C _{۲۱۰})، مدیریت شهری (C _{۲۱۱})، مدیریت محلی (C _{۲۱۲})، نظارت (C _{۲۱۳})، انجمنهای عمومی (C _{۲۱۴})، انجمن - های خصوصی (C _{۲۱۵})، اجتماعات محلی (C _{۲۱۶})، اجتماعات شهری (C _{۲۱۷})، نهادهای شهروندی (C _{۲۱۸})
	حکمرانی شهری	قدرت (C _{۲۰۹})، ساختار قدرت (C _{۲۱۰})، سیاست (C _{۲۱۱})، ساختار سیاست (C _{۲۱۲})، دولت (C _{۲۱۳})، حکومت (C _{۲۱۴})، روابط قدرت (C _{۲۱۵})، اقتدار دولت بر نظام زندگی (C _{۲۱۶})، تسلط روابط قدرت (C _{۲۱۷})، قدرت انضباطی در فضا (C _{۲۱۸})، تکنیک انضباطی در فضا (C _{۲۱۹})، قدرت حاکمیت (C _{۲۲۰})، هرم قدرت (C _{۲۲۱})
	تصمیم‌سازان	برنامهریزان شهری (C _{۲۲۲})، طراحان شهری (C _{۲۲۳})، برنامهریزان (C _{۲۲۴})، طراحان (C _{۲۲۵})، متخصصان (C _{۲۲۶})، اتاق فکر (C _{۲۲۷})
	تعلیم و تربیت	آموزش (C _{۲۲۸})، نظام آموزشی (C _{۲۲۹})، راهنمای جنسیتی (C _{۲۳۰})، آموزش جنسیتی (C _{۲۳۱})، مشاوره (C _{۲۳۲})، آموزش و پرورش (C _{۲۳۳})

مؤلفه‌های تدوینی جنسیت و فضا		ردیف	نویسندگان
تعمیم و تربیت		۲۸	خرمی‌روز و همکاران، ۱۳۹۹
تقسیم‌سازان		۲۹	محمودی، ۱۳۹۹
گویش فضایی		۳۰	اردستانی و امین‌زاده، ۱۳۹۹
خوانایی		۳۱	مسلمی، ۱۳۹۹
مکان سوم		۳۲	خادم‌الحسینی و توکلی، ۱۳۹۹
شهروند صاحب حق		۳۳	صدوقیان‌زاده، ۱۳۹۹
شایسته‌سالاری		۳۴	کوهی، ۱۳۹۹
ریختار فضایی		۳۵	کلبادی‌نژاد و مسعودی، ۱۳۹۹
ایدئولوژی		۳۶	پیران، ۱۳۹۹
جامعه فعال		۳۷	فنی، ۱۳۹۹
هنجارهای اجتماعی		۳۸	قربانی، ۱۳۹۹
تعرض جنسی		۳۹	حبیبی و ثابت، ۱۳۹۹
الگوی تحرک جنسیتی در فضا		۴۰	بیدار و همکاران، ۱۳۹۹
فضای زیسته (روال فضایی)		۴۱	فروتن، ۱۳۹۸
شرایط زمینهای		۴۲	Abdelmoaty et al, 2021
تفاوت بیولوژیکی		۴۳	Polko Et al, 2021
تابرایی های فضایی - اجتماعی		۴۴	روستا و احمدی، ۱۳۹۸
عدالت جنسیتی		۴۵	حاجی سیدجوادی پژوهی و زیاری، ۱۳۹۸
گروه‌بندی ساختار جامعه		۴۶	باللی اسکویی و همکاران، ۱۳۹۸
حکمرانی شهری		۴۷	ارجمندی و همکاران، ۱۳۹۸
حکمرانی شهری		۴۸	پورحسین‌روشن و همکاران، ۱۳۹۸
این همایی		۴۹	خرمی‌روز و همکاران، ۱۳۹۸
سینشناسی جنسیتی		۵۰	فتحی سرخنی و جعفری، ۱۳۹۸
		۵۱	بیدار و همکاران، ۱۳۹۸ الف
		۵۲	بیدار و همکاران، ۱۳۹۸ ب
		۵۳	اسدی محل‌چالی و همکاران، ۱۳۹۸
		۵۴	خضرنژاد و همکاران، ۱۳۹۸
		۵۵	زینالصالحین و بلخاری، ۱۳۹۸
		۵۶	Hesse, 2020
		۵۷	Gray, 2020
		۵۸	Shahrokni, 2020
		۵۹	Mortazavi, 2020
		۶۰	Gauvin Et al, 2020
		۶۱	Khalid Et al, 2020
		۶۲	Jabeen, 2020
		۶۳	Torabi, 2019
		۶۴	Vanlioglu Yazici, 2019

رتیف	نویسندهگان	مؤلفه‌های تدوینی جنسیت و فضا																						
		تعمیم و تربیت	تصمیم‌سازان	گرگی فضایی	خوانایی	مکان سوم	شهرزنده صاحب حق	شایسته‌سالاری	ریختار فضایی	ایدئولوژی	جامعه‌فعال	همپارهای اجتماعی	تعرض جنسی	الگوی تحرک جنسیتی در فضا	فضای زیسته (روال فضایی)	شرایط زمینشناسی	تفاوت بیولوژیکی	نابرابری‌های فضایی - اجتماعی	عادات جنسیتی	گوناگونی‌های ساختار جامعه	حکمرانی شهری	حکمرانی شهری	ابن‌همانی	سبب شناسی جنسیتی
۱۲۴	ورمقانی و سلطان‌زاده، ۱۳۹۴																							
۱۲۵	معروفی و برجی، ۱۳۹۴																							
۱۲۶	فاضلی، ۱۳۹۴																							
۱۲۷	صیامی و همکاران، ۱۳۹۴																							
۱۲۸	نقدی و دارابی، ۱۳۹۳																							
۱۲۹	ترکمه و شیرخدا، ۱۳۹۴																							
۱۳۰	تقوایی و همکاران، ۱۳۹۴																							
۱۳۱	Wrede, 2015																							
۱۳۲	حبیبی و علیپور، ۱۳۹۳																							
۱۳۳	قمری و همکاران، ۱۳۹۳																							
۱۳۴	غیاثوند، ۱۳۹۳																							
۱۳۵	رهبری و همکاران، ۱۳۹۳																							
۱۳۶	شارع‌پور و آرمان، ۱۳۹۳																							
۱۳۷	قلی‌پور و همکاران، ۱۳۹۳																							
۱۳۸	رهبری و شارع‌پور، ۱۳۹۳																							
۱۳۹	صادق‌نیا و اتحاد، ۱۳۹۳																							
۱۴۰	للحج و موسوی، ۱۳۹۳																							
۱۴۱	ذکایی و توانای منافی، ۱۳۹۳																							
۱۴۲	ورمقانی و همکاران، ۱۳۹۳																							
۱۴۳	خادم‌الحسینی و شیرخانی، ۱۳۹۳																							
۱۴۴	İNCEGÜNEY, 2014																							
۱۴۵	Falú, 2014																							
۱۴۶	کلانتری خلیل‌آباد و همکاران، ۱۳۹۳																							
۱۴۷	قنبران و همکاران، ۱۳۹۲																							
۱۴۸	گلی و همکاران، ۱۳۹۲																							
۱۴۹	تولایی و همکاران، ۱۳۹۲																							
۱۵۰	حبیب و حنا، ۱۳۹۲																							
۱۵۱	شعبی و همکاران، ۱۳۹۱																							
۱۵۲	شیرخدا، ۱۳۹۲																							
۱۵۳	شهبازی و همکاران، ۱۳۹۲																							
۱۵۴	Sadoughianzadeh, 2013																							
۱۵۵	CHANT Et al, 2013																							
۱۵۶	Bagheri, 2013																							
۱۵۷	Rezazadeh Etal, 2013																							
۱۵۸	اکبری و پاک‌نیا، ۱۳۹۱																							
۱۵۹	پوراحمد و بنالوندیان، ۱۳۹۱																							
۱۶۰	هاشمی و میرغلامی، ۱۳۹۰																							
۱۶۱	Soja, 2010																							
۱۶۲	کاظمی، ۱۳۸۸																							
۱۶۳	Soja, 2009																							
۱۶۴	Sadoughianzadeh, 2008																							
۱۶۵	رضازاده و محمدی، ۱۳۸۷																							
۱۶۶	مهدی‌زاده، ۱۳۸۷																							
۱۶۷	Daphne, 2008																							

و فضا در فضای شهری در قالب ۲۳ مؤلفه و شش بعد تدوین شد که عبارتند از: «جنسیتی»، «فضایی»، «کالبدی»، «اجتماعی - فرهنگی»، «حکمرانی خوب» و «آموزش مهارت» که مؤلفه‌های تدوین شده در مرحله مرور نظام‌مند را - که در جدول شماره (۲) مشخص شده‌اند - در برمی‌گیرد. خروجی این مرحله، تدوین مدل چارچوب مفهومی

همان‌طور که در جدول شماره (۱) اشاره شد، با توجه به تکنیک تحلیل مضمون و ابعاد تدوینی و مؤلفه‌های تدوینی که به ترتیب خروجی مرحله کدگذاری فراگیر و کدگذاری توصیفی از روش تحقیق بودند، ابعاد و مؤلفه‌های تدوینی در راستای پاسخ به پرسش نخست مقاله تدوین شده است. در واقع چارچوب مفهومی نظریه جنسیت

نظریه جنسیت و فضا در فضای شهری بود که در شکل (۴) ارائه شده است. همان طور که در این شکل مشاهده می‌شود، تمرکز بیشتر پژوهشگران بر بعد «اجتماعی -

فرهنگی» بوده است. در مقابل، بعد «آموزش و مهارت» و امکان افزایش فعالیت در این حوزه از دید پژوهشگران مغفول مانده و کمتر به آن پرداخته شده است.

شکل ۴- چارچوب مفهومی نظریه جنسیت و فضا در فضای شهری

جدول ۳- توزیع فراوانی و درصد کدهای استخراج شده از منابع به روش تحلیل مضمون

ابعاد	مؤلفه‌ها			مؤلفه‌ها			ابعاد
	فراوانی	درصد	رتبه	فراوانی	درصد	رتبه	
جنسیتی	۱۱۸	۶۲/۱٪	۱	۱۱۸	۶۲/۱٪	۱	سنخ‌شناسی جنسیتی (سکسوالیته)
	۴۱	۲۱/۶٪	۲	۴۱	۲۱/۶٪	۲	عدالت جنسیتی
	۳۱	۱۶/۳٪	۳	۳۱	۱۶/۳٪	۳	تفاوت بیولوژیکی
فضایی	۵۲	۳۷/۹٪	۱	۵۲	۳۷/۹٪	۱	گونهگی فضایی
	۳۸	۲۷/۷٪	۳	۳۸	۲۷/۷٪	۳	مکان سوم
	۴۷	۳۴/۴٪	۲	۴۷	۳۴/۴٪	۲	فضای زیسته (روال فضایی)
	۵۷	۳۷/۵٪	۲	۵۷	۳۷/۵٪	۲	شرایط زمینه‌ای
کالبدی	۶۶	۴۳/۴٪	۱	۶۶	۴۳/۴٪	۱	خوانایی
	۲۹	۱۹/۱٪	۳	۲۹	۱۹/۱٪	۳	ریختار فضایی

ابعاد			مؤلفه‌ها			مؤلفه‌ها			ابعاد			
رتبه	درصد	فراوانی	رتبه	درصد	فراوانی	رتبه	درصد	فراوانی	رتبه	درصد	فراوانی	
۱	۴۳/۳٪	۵۳۴	۱	۲۱/۹٪	۱۱۷	این‌همانی	اجتماعی- فرهنگی	۱۲۳۴ = کل	۱۰۰٪ = درصد کل	۱	۱۰۰٪	۱۰
			۵	۸/۲٪	۴۴	گونه‌بندی ساختار جامعه						
			۷	۶/۵٪	۳۵	جامعه فعال						
			۶	۶/۹٪	۳۷	شایسته‌سالاری						
			۴	۹/۹٪	۵۳	ایدئولوژی						
			۸	۶/۴٪	۳۴	هنجارهای اجتماعی						
			۳	۱۲/۷٪	۶۸	الگوی تحرک جنسیتی در فضا						
			۹	۵/۱٪	۲۷	تعرض جنسی						
			۲	۱۴/۰٪	۷۵	شهروند صاحب حق						
۲	۱۷/۱٪	۲۱۱	۵	۸/۲٪	۴۴	نابرابری‌های فضایی - اجتماعی	حکمرانی خوب	۱۲۳۴ = کل	۱۰۰٪ = درصد کل	۱	۱۰۰٪	۱۰
			۲	۲۳/۷٪	۵۰	حکروایی شهری						
			۱	۶۵/۴٪	۱۳۸	حکمرانی شهری						
۶	۰/۸٪	۱۰	۳	۱۰/۹٪	۲۳	تصمیم‌سازان	آموزش مهارت	۱۲۳۴ = کل	۱۰۰٪ = درصد کل	۱	۱۰۰٪	۱۰
			۲	۲۳/۷٪	۵۰	حکروایی شهری						

«حکروایی خوب»، «جنسیتی»، «کالبدی»، «فضایی» و «آموزش و مهارت»، بهترین میزان اهمیت را در مطالعات حوزه جنسیت و فضا به خود اختصاص داده‌اند و در رتبه‌های اول تا ششم قرار می‌گیرند.

توزیع فراوانی و درصد کدهای استخراج شده از منابع منتخب با استفاده از تکنیک روش تحلیل مضمون در جدول شماره (۳) ارائه شده است. نتایج جدول (۳) نشان‌دهنده این است که ابعاد «اجتماعی- فرهنگی»،

جدول ۴- اعتباریابی چارچوب مفهومی بر اساس ارزیابی پیل خبرنگاران

مفاهیم اصلی	ضروری	غیر ضروری	ضروری CVR	مرتبط	غیر مرتبط	مرتبط و نیاز به بازبینی	غیر مرتبط و نیاز به بازبینی	غیر مرتبط CVI	ضروری CVI
جنسیتی	۱۲	۰	۱	۱۲	۰	۰	۰	۱	۱۲
فضایی	۱۱	۱	۰/۸۳	۱۲	۰	۰	۰	۱	۱۱
کالبدی	۱۲	۰	۱	۱۲	۰	۰	۰	۱	۱۲
اجتماعی - فرهنگی	۱۲	۰	۱	۱۱	۱	۰	۰	۱	۱۲
حکروایی خوب	۱۰	۲	۰/۶۶	۱۱	۰	۱	۰	۱	۱۰
آموزش مهارت	۱۰	۲	۰/۶۶	۱۰	۰	۲	۰	۱	۱۰
چارچوب مفهومی			CVR = ۰/۷۳					CVI = 1	

* حداقل مقدار مجاز CVR برای ۱۲ ارزیاب برابر ۰/۵۶ و حداقل مقدار مجاز CVI برابر ۰/۴۲ است.

یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که به‌کارگیری چارچوب مفهومی تدوین‌شده، امکان بازخوانی نظام‌مند رابطه جنسیت و فضا در بستر فضاهای شهری را فراهم می‌سازد. این چارچوب با تدوین ابعاد و مؤلفه‌های نوین و تبیین روابط درونی میان آنها، موجب کاهش پراکندگی مفهومی در ادبیات موضوع شده، بستری تحلیلی برای فهم عمیق‌تر نحوه تأثیرگذاری متقابل ساختارهای فضایی و ویژگی‌های جنسیتی ایجاد می‌کند. از این منظر، مدل پیشنهادی به تقویت انسجام نظری در حوزه شهرسازی کمک کرده، امکان توسعه پژوهش‌های آتی بر پایه ساختاری مشخص و مقایسه‌پذیر را فراهم می‌آورد.

در این راستا، این مقاله دو هدف اصلی را پیگیری نموده است. هدف نخست: چارچوب مفهومی نظریه جنسیت و فضا در فضای شهری باید چه ابعاد نوین، مؤلفه‌ها و زیرمؤلفه‌هایی را داشته باشد؟ بدین صورت که کلیدواژه‌های مرتبط با جنسیت و فضا در فضای شهری استخراج‌شده از مرور نظام‌مند، محتوای ۱۶۷ منبع منتخب با روش تحلیل مضمون بررسی شد و ۲۳۳ زیرمؤلفه، با عنوان زیرمؤلفه‌های تشکیل‌دهنده مفاهیم مرتبط با جنسیت و فضا شناسایی شد که بر همین اساس، ۲۳ مؤلفه تدوینی، شامل مؤلفه‌های «سنخشناسی جنسیتی»، «عدالت جنسیتی»، «تفاوت بیولوژیکی»، «گونگی فضایی»، «مکان سوم»، «فضای زیسته (روال فضایی)»، «شرایط زمینه‌ای»، «خوانایی»، «ریختار فضایی»، «این‌همانی»، «گونه-بندی ساختار جامعه»، «جامعه فعال»، «شایسته‌سالاری»، «ایدئولوژی»، «هنجارهای اجتماعی»، «الگوی تحرک جنسیتی در فضا»، «تعرض جنسی»، «شهروند صاحب حق»، «نابرابری‌های فضایی - اجتماعی»، «حکمروایی شهری»، «حکمرانی شهری»، «تصمیم‌سازان» و «تعلیم و تربیت» و شش

همچنین اعتباریابی مدل چارچوب مفهومی پیشنهادی بر اساس ارزیابی پنل خبرگان در جدول (۴) نشان داده شده است. یافته‌های جدول (۴) نشان داد که مقدار ضریب نسبی روایی محتوا (CVR= ۰/۷۳) و شاخص روایی محتوا (CVI=1) به‌دست‌آمده از اعتباریابی محتوایی هر یک از ویژگی‌های چارچوب مفهومی بر مبنای نظر سنجی از پنل خبرگان، بیشتر از حداقل مجاز این شاخص‌هاست. از این رو اعتبار محتوایی چارچوب مفهومی تأیید می‌شود.

نتیجه‌گیری

چنانکه در بخش بیان مسئله به آن اشاره شد، در اغلب مطالعات موجود، هرچند به نقش جنسیت در سازمان‌یافتگی فضاهای شهری، الگوهای حضور و شیوه‌های استفاده از فضا اشاره شده است، کمتر تلاشی برای صورت‌بندی یک چارچوب مفهومی جامع و نظام‌مند که بتواند ابعاد، مؤلفه‌ها و زیرمؤلفه‌های این تعامل را به صورت ساختاریافته تبیین کند، مشاهده می‌شود. به بیان دیگر، خلأ علمی موجود در ادبیات نظری، نه در نبود مطالعات مرتبط، بلکه در نبود یک چارچوب مفهومی یکپارچه است که بتواند ضمن بازتعریف و تدقیق مفاهیم «فضا» و «ویژگی‌های جنسیتی»، روابط درونی و متقابل آنها را در قالب یک ساختار تحلیلی منسجم سامان‌دهی نماید. این پراکندگی مفهومی، امکان مقایسه‌پذیری یافته‌ها و توسعه نظری در این حوزه را نیز محدود ساخته است.

در مجموع پژوهش حاضر با هدف پاسخ به خلأ مفهومی موجود در تبیین رابطه جنسیت و فضا در مطالعات شهرسازی تلاش کرد از طریق به‌کارگیری تکنیک تحلیل مضمون، چارچوبی مفهومی و منسجم برای فهم این تعامل ارائه دهد. بر این اساس نتایج تحقیق را می‌توان در دو سطح نظری و کاربردی جمع‌بندی کرد.

بعد تدوینی، شامل ابعاد «جنسیتی»، «فضایی»، «کالبدی»، «اجتماعی - فرهنگی»، «حکمروایی خوب» و «آموزش مهارت» تدوین شد. در همین راستا، از برآیند جدول (۱) و (۲): کدگذاری نتایج حاصل از اجرای تکنیک یادشده و همچنین شکل (۳): چارچوب مفهومی نظریه جنسیت و فضا در فضای شهری، هدف نخست محقق شد. نتایج چارچوب مفهومی (جدول ۳) نشان داد که میان مفاهیم مرتبط با جنسیت و فضا در فضای شهری، ابعاد نوین تدوین شده به ترتیب ابعاد «اجتماعی - فرهنگی»، «حکمروایی خوب»، «جنسیتی»، «کالبدی»، «فضایی» و «آموزش مهارت» به ترتیب بیشترین مباحث تحقیقی در پژوهش‌های انجام شده را داشته است. سپس مطابق با هدف دوم مقاله در راستای کاربست چارچوب مفهومی تدوین شده از جنبه کاربردی، چارچوب ارائه شده و توجه به مؤلفه‌ها و زیرمؤلفه‌های آن می‌تواند به عنوان ابزاری تحلیلی و کاربردی در فرآیند برنامه‌ریزی، طراحی و مدیریت شهری به کار رود و زمینه ادغام رویکرد حساس به جنسیت را در سیاست‌گذاری‌های شهری تقویت نماید. بهره‌گیری از این چارچوب، امکان شناسایی ابعاد مغفول تجربه جنسیتی در فضا را فراهم کرده، به تصمیم‌گیران کمک می‌کند مداخلاتی هدفمند، عادلانه و مبتنی بر شواهد را طراحی کنند. در نتیجه چارچوب پیشنهادی می‌تواند گامی مؤثر در جهت ارتقای عدالت فضایی، کیفیت محیط شهری و افزایش فراگیری اجتماعی تلقی شود.

در نهایت نباید از این نکته غافل شویم که همانگونه که در یافته‌های این پژوهش بدان اشاره شد، کمترین تحقیقات درباره بعد «آموزش مهارت» بود. از آنجایی که شناسایی موانع برنامه‌ریزی شهری حساس به جنسیت در حوزه آموزش (مردم و متخصصان شهری) حائز اهمیت است، برای نتیجه بهتر و مؤثرتر در تحقیقات مرتبط با جنسیت و فضا، به نظر

می‌رسد که پژوهش در بعد آموزش و مهارت می‌باید مدنظر پژوهشگران قرار گیرد.

پی‌نوشت

۱. نرم افزار کامپیوتری برای تجزیه و تحلیل داده‌ها از جمله متن، عکس و فیلم است و در روش‌های کیفی و ترکیبی به کار می‌رود. این نرم‌افزار در مؤسسات آموزشی، علمی و تجاری به کار می‌رود.

منابع

آخوندی، عباس احمد (۱۳۹۶) «شهروندی و جنسیت از منظر توسعه در ایران معاصر»، نشریه هفت شهر، ویژه‌نامه جنسیت و شهروندی، دوره چهارم، شماره ۵۷ و ۵۸، صص ۱۰-۱۵.

آسایش، محمدکریم (۱۳۹۶) «شهرهای مردانه و کنشگری زنانه»، نشریه شهرسازی و معماری هفت شهر، ویژه‌نامه «جنسیت و شهروندی»، شماره ۵۷-۵۸، بهار و تابستان، صص ۱۷۰-۱۷۴.

احمدی، کامیل (۱۳۹۸) داستان شهر ممنوعه (پژوهشی جامع در باب دگرباشان در ایران)، لندن، مهری.

احمدی کلیجی، مهشید و ایرج اسدی (۱۳۹۶) «گسترش دامنه جنسیت در برنامه‌ریزی شهری؛ فرآیندی جهت کاهش محدودیت‌های زنان در استفاده از فضاهای شهری»، کنفرانس بین‌المللی عمران، معماری و شهرسازی ایران معاصر، تهران، ایران.

ارجمندی، هانی (۱۳۹۵) «خوانش جنسیتی گردشگران ایرانی از فضاهای باز شهری اروپایی (نمونه موردی: فضاهای باز شهری در فرانسه و ایتالیا)»، فصلنامه هنر و تمدن شرق، سال چهارم، شماره چهاردهم، زمستان، صص ۳-۱۲.

تهران))، نشریه هنرهای زیبا - معماری و شهرسازی، دوره هفدهم، شماره ۲، تابستان ۱۳۹۱، صص ۵۳-۶۴.

الله‌قلی‌پور ملایوسف، سمیرا و مریم حافظی نیا (۱۴۰۰) «بررسی جنسیت و تفاوت‌های آن در ادراک فضای شهری»، فصلنامه تخصصی مطالعات طراحی شهری و پژوهش‌های شهری، سال چهارم، شماره ۴ (پیاپی ۱۷)، زمستان، صص ۳۷-۴۲.

امیرابراهیمی، مسرت (۱۳۹۶) «شهروندی و فضاهای طرد جنسیتی»، نشریه شهرسازی و معماری هفت شهر، ویژه‌نامه «جنسیت و شهروندی»، شماره ۵۷-۵۸، بهار و تابستان، صص ۷۲-۸۰.

ایمانی، نفیسه و امیلیا نرسیسیانس (۱۴۰۰) «تفکیک جنسیتی فضای شهری و روابط صمیمانه بین جنسیتی: مطالعه مقایسه‌ای تفکیک منعطف و غیر منعطف»، زن در فرهنگ و هنر، دوره سیزدهم، شماره ۲، تابستان، صص ۲۱۱-۲۲۹.

<https://doi.org/10.22059/jwica.2021.324850.1616>.

باقری، نسرين و حمید بیرانوند (۱۳۹۵) «بررسی موانع مشارکت زنان در فضای عمومی شهری»، کنفرانس بین‌المللی علوم انسانی و علوم رفتاری، شهریور، دانشگاه جامع علمی کاربردی، تهران، ایران.

بلالی اسکویی، آزیتا و عاطفه صداقتی و شهلا درتومی (۱۳۹۸) «نگرشی کاربردی به احساس امنیت زنان در پارک‌های درون شهری (مورد مطالعه: شهر بجنورد)»، نشریه پژوهش‌های معماری و محیط، گروه معماری دانشگاه زنجان، سال دوم، شماره ۳، بهار و تابستان، صص ۶۵-۸۱.

Doi:10.30470/jaer.2020.125493.1079.

ارجمندی، هانی و علی یاران و مریم مسگریان (۱۳۹۸) «تأثیر مؤلفه‌های کالبدی بر احساس امنیت زنان در فضاهای باز گردشگری شهری (نمونه موردی: خیابان سی‌تیر تهران)»، مجله منظر، دوره یازدهم، شماره ۴۷، تابستان، صص ۲۴-۳۷.

DOI: 10.22034/manzar.2019.163900.1885.

اردستانی، عاطفه و بهرام امین‌زاده گوهرریزی (۱۳۹۹) نابرابری فضایی و جنسیت/تبیین نابرابری‌های فضایی در برنامه‌ریزی شهری با تأکید بر افزایش حضورپذیری بانوان (نمونه موردی: تهران)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده معماری و شهرسازی، رشته برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (قزوین).

اسدی‌محلچالی، مسعود و محمدتقی پیربابایی و میژه مقصودی (۱۳۹۸) «تبیین فرهنگ جنسیتی فضا در گذرهای شهر اسلامی ایرانی»، دانش شهرسازی، دوره سوم، شماره ۱، بهار، صص ۱۵-۳۱.

DOI: 10.22124/upk.2019.11840.1148.

اسکندری‌ثانی، محمد (۱۳۹۷) «جنسیت و توسعه اجتماعات محل‌های در ایران با تأکید بر نیروهای پیشران و بازدارنده (نمونه موردی: محله نعمت‌آباد تهران)»، نشریه تحقیقات کاربردی علوم جغرافیایی، سال بیستم، شماره ۵۶، بهار، صص ۱۹-۳۴.

DOI: 10.29252./jgs.20/56/19.

اکبری، رضا و سمانه پاکبانیان (۱۳۹۱) «تأثیر کالبد فضاهای عمومی بر احساس امنیت اجتماعی زنان (نمونه موردی: محله نارمک و شهرک اکباتان شهر

بندرآباد، علیرضا (۱۳۹۷) «جنسیت و تفاوت در ادراک محیط شهری؛ انگاره‌ها و معیارها، جغرافیا»، فصلنامه علمی پژوهشی و بین‌المللی انجمن جغرافیای ایران، دوره جدید، سال شانزدهم، شماره ۵۹، زمستان، صص ۱۰۷-۱۲۱.

بیدار، مینا و جهانشاه پاکزاد و عباس وریج کاظمی (۱۳۹۹) «معنای بازار تهران در تجربه زنانه»، هویت شهر، سال چهاردهم، شماره ۴۴، زمستان، صص ۹۹-۱۱۲.

Doi: HOVIATSHAHR. 2020.

15241/10. 30495.

----- (الف) (۱۳۹۸)

فهم تجربه زنانه از بازار تهران از منظر رابطه زنان با کیفیت‌های فضایی بازار، رساله دکتری طراحی شهری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران.

----- (ب) (۱۳۹۸)

فضا در بازار تهران (موردپژوهی: فضاهای سبزه‌میدان و مشیر خلوت)، فصلنامه علمی- پژوهشی معماری و شهرسازی، سال بیست‌ونهم، شماره ۸۵، تابستان، صص ۵۵-۷۶.

SID. <https://sid.ir/paper/94340/en>.

پاک‌نیا، محبوبه و بهرنگ طاهری (۱۳۹۵) «روند سیاسی شدن مسئله جنسیت در تونس و اثرات آن بر انقلاب ۲۰۱۱»، فصلنامه مطالعات سیاسی جهان اسلام، سال پنجم، شماره ۲۰، زمستان، صص ۱-۲۴.

پورا احمد، احمد و فاطمه سالاروندیان (۱۳۹۱) «روند تحولات تاریخی فضاهای گذران اوقات فراغت زنان از قاجاریه تاکنون در شهر تهران»، ماهنامه زن در توسعه و سیاست، دوره دهم، شماره ۳، پاییز، صص ۵۱-۷۴.

پورحسین‌روشن، حسین و محمدرضا پورجعفر و حمیدرضا صارمی (۱۳۹۸) تبیین و باز تولید قدرت‌های مؤثر بر افزایش کیفیات حضورپذیری بانوان با رویکرد ایرانی-اسلامی (نمونه موردی: فضای شهری پیرامون بقاع متبرکه)، رساله دوره دکتری، رشته شهرسازی، استاد راهنما دکتر محمدرضا پورجعفر، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران.

پورحسین‌روشن، حسین و هاشم داداش‌پور (۱۳۹۷) «ادراک معنایی بانوان از فضاهای شهری پس از طرح توسعه با استفاده از نظریه زمینه‌ای»، فصلنامه علمی- پژوهشی زن و فرهنگ، سال نهم، شماره ۳۶، تابستان، صص ۱۰۱-۱۱۵.

پیران، پرویز (۱۳۹۹) «فضا، جنسیت و شهروندی؛ چند منزل در پیش است؟»، ماهنامه برنامه‌ریزی و مدیریت شهری شهرداری‌ها، وزارت کشور، سازمان شهرداری‌ها و دهیاری‌های کشور، سال بیست و دوم، شماره ۱۳۰، مرداد و شهریور، صص ۱۰-۲۰.

ترکمه، آیدین و آناهید شیرخدایی (۱۳۹۴) «تبیین مفهوم حق به شهر بر مبنای دستگاه فکری هانری لِه فور»، نشریه هفت شهر، شماره ۴۹ (پیاپی ۵۰)، بهار و تابستان، صص ۶۷-۷۴.

تقوایی، علی‌اکبر و داود عزیزی و احمد یزدانیان (۱۳۹۴) «بررسی نقش نظریه حق به شهر در تولید و بازتولید فضای شهری»، نشریه هفت شهر، شماره ۴۹ (پیاپی ۵۰)، بهار و تابستان، صص ۸۸-۹۹.

توانا، سهیل و معصومه شفیعی (۱۳۹۵) «تفکیک جنسیتی در فضای شهری: مطالعه بوستان بهشت مادران تهران»، مجله جامعه‌شناسی ایران، دوره شانزدهم، شماره ۲، تابستان، صص ۱۰۷-۱۳۴.

بانوان منطقه ۲۲)، رساله کارشناسی ارشد، استاد راهنما دکتر یوسف علی زیاری، دانشکده ادبیات و علوم انسانی گروه جغرافیا، گرایش جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری آمایش، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز.

حبیب، فرح و تکتّم حنایی (۱۳۹۲) «چگونگی مسیریابی مردان و زنان در فضای شهری»، مجله معماری و شهرسازی آرمان شهر، دوره دهم، شماره ۱۹، شهریور، صص ۹۵-۱۰۵.

حبیبی، سارا و سارا ثابت (۱۳۹۹) «بررسی رویکردها و تجارب برنامه اسکان بشر ملل متحد در خصوص دسترسی زنان به زمین و مسکن»، ماهنامه شهرداری‌ها، پیاپی ۱۳۰، مرداد و شهریور، ص ۵۳.

حبیبی، میترا و فرشته علی‌پور شجاعی (۱۳۹۳) «بررسی تطبیقی فضاهای عمومی ویژه زنان با فضاهای عمومی شهری در میزان پاسخگویی به نیازهای بانوان (نمونه موردی: پارک آب و آتش و بوستان بهشت مادران تهران)»، نشریه هنرهای زیبا - معماری و شهرسازی، دوره بیستم، شماره ۱، بهار، صص ۱۷-۳۰.

حسین‌پور، احسان و لیلا خوارزمی (۱۴۰۰) «فضا و جنسیت بر مبنای عدالت»، نشریه علمی مطالعات پژوهشی در حقوق و علوم قضایی، زمستان، شماره ۴۷، صص ۸۲-۹۰.

<http://jolaw.jseas.ir/ListArticle.aspx?Volume=47>.

حسینی، محمدرضا و دیگران (۱۴۰۱) «تحلیل کیفی خشونت علیه زنان در فضاهای عمومی شهر و پیامدهای آن

توکلی هفشجانی، لیلا و احمد خادم‌الحسینی (۱۳۹۹) «بررسی جایگاه شهروندی زنان در مدیریت شهری (پژوهش موردی: فضاهای باز شهری شهرکرد)»، ماهنامه برنامه‌ریزی و مدیریت شهری شهرداری‌ها، وزارت کشور، سازمان شهرداری‌ها و دهیاری‌های کشور، سال بیست و دوم، شماره ۱۳۰، مرداد و شهریور، صص ۸۲-۸۶.

تولایی، نوین و امیر اکبری قمصری و فاطمه خاکسار (۱۳۹۲) «بررسی رضایت‌مندی از تفکیک جنسیتی در فضاهای عمومی (با تکیه بر پارک‌ها)»، مجله تحلیل اجتماعی نظم و نابرابری اجتماعی، دوره هفتم، شماره ۲ (پیاپی ۲)، فروردین، صفحه ۲۹-۸۲.

جم، فاطمه و مریم محمدی (۱۳۹۶) «امنیت زنان و قلمروگرایی در محل‌های سنتی»، نشریه هفت شهر، ویژه‌نامه جنسیت و شهروندی، دوره چهارم، شماره ۵۷ و ۵۸، صص ۱۷۵-۱۸۵.

حاجی احمدی همدانی، آذین و حمید ماجدی و لعلا جهان‌شاهلو (۱۳۹۴) «بررسی معیارهای تأثیرگذار بر افزایش میزان فعالیت زنان در فضاهای شهری (مطالعه موردی: محله پونک (۲۰ متری گلستان) شهر تهران)»، فصلنامه علمی-پژوهشی مطالعات شهری، شماره ۱۴، بهار، صص ۴۷-۶۰.

----- (۱۳۹۶) «معیارهای مؤثر بر شکل‌گیری تصویر ذهنی زنان از فضای شهری مطلوب (مطالعه موردی: شهر تهران)»، فصلنامه مطالعات شهری، شماره ۲۸، صص ۳-۱۶.

حاجی سیدجوادی پژوهی، لیلا و یوسف علی زیاری (۱۳۹۸) ارزیابی بر مفاهیم جنسیت بر فضاهای شهری (نمونه موردی: پارک

(مورد مطالعه: زنان ۲۰-۵۰ ساله شهر بندرعباس)»، فصلنامه علمی- پژوهشی پژوهشنامه زنان، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، سال سیزدهم، شماره ۲، تابستان، صص ۱۸۹-۲۱۰.

حیدری، علی اکبر و پریا تیموری و سلمان مرادیان (۱۳۹۶) «ارزیابی تأثیر مقیاس مکان بر میزان دلبستگی در سه مقیاس خانه، محله و شهر بر پایه دو متغیر سن و جنسیت (مطالعه موردی: شهرهای تهران و ساری)»، فصلنامه علمی- پژوهشی مطالعات شهری، شماره ۲۶، بهار، صص ۱۶-۳.

خادم‌الحسینی، احمد و حسنیه شیرخانی (۱۳۹۳) «بررسی محدودیت‌های حضور زنان در فضاهای عمومی شهر (مطالعه موردی: شهر شاهین‌شهر)»، نشریه علمی مطالعات جامعه‌شناختی شهری، سال چهارم، شماره ۱۰، بهار، صص ۱۶۵-۱۸۴.

خرمی‌روز، ریحانه و محمدمنصور فلامکی و ویدا نوروز برازجانی (۱۳۹۹) «تیین آفرینش تعادل جنسیتی در فضا (نمونه موردی: مراکز خرید شهر تهران)»، دو فصلنامه اندیشه معماری، سال چهارم، شماره ۸، پاییز و زمستان، صص ۲۲۱-۲۳۶.

DOI: 10.30479/at.2020.11534.1312.

----- (۱۳۹۸) «خوانش مؤلفه‌های جنسیتی در طراحی مراکز خرید شهر تهران (مطالعه موردی: مرکز خرید پالادیوم، مرکز خرید کوروش، مرکز خرید تیراژه ۲، پاساژ کویتی‌های رضا)»، نشریه هویت شهر، سال چهاردهم، شماره ۴۳، پاییز، صص ۶۱-۷۴.

خضرنژاد، پخشان و محمدرضا پورمحمدی

و شهریور روستایی (۱۳۹۸) «تحلیل حق به شهر در فضاهای عمومی شهری با تأکید بر رویکرد عدالت جنسیتی (نمونه موردی: شهر ارومیه)»، فصلنامه علمی- پژوهشی زن و جامعه، سال دهم، شماره ۴۰، زمستان، صص ۱۹۵-۲۲۲.

خنیفر، حسین و ناهید مسلمی (۱۳۹۹) اصول و مبانی روش‌های پژوهش کیفی، جلد اول، تهران، نگاه دانش.

داداش‌پور، هاشم و احمد یزدانیان و وحید کشتکار (۱۳۹۶) «شناسایی و تحلیل مؤلفه‌های مؤثر بر حضور عادلانه زنان در فضای عمومی شهری (مطالعه موردی: بوستان شوش تهران)»، نشریه زن در توسعه و سیاست، دوره پانزدهم، شماره ۱، بهار، صص ۲۱-۴۳.

دانایی‌فرد، حسین و سیدمهدی الوانی و عادل آذر (۱۳۹۸) روش‌شناسی پژوهش کیفی در مدیریت: رویکردی جامع، تهران، اشراقی (صفار).

دشتی، حوری‌السادات (۱۴۰۱) تبعیض جنسیتی و ارتباط آن با خشونت علیه زنان، هشتمین کنفرانس بین‌المللی پژوهش‌های نوین در روان‌شناسی، علوم اجتماعی، علوم تربیتی و آموزشی، گرجستان، تفلیس (۲۰ آبان ماه ۱۴۰۱) - آکادمی بین‌المللی علوم و مطالعات گرجستان.

ذکایی، محمدسعید و کیوان توانای - منافی (۱۳۹۳) «جنسیت و اتوبیوگرافی: ظرفیت‌های بدیل روایت تجربه زنانه»، جامعه‌شناسی ایران، سال پانزدهم، بهار، شماره ۱، صص ۶۵-۹۱.

رحیمی، اکبر و موسی واعظی و حجت محمدی و مائده باکویی (۱۳۹۷) «ارزیابی عدالت جنسیتی در فضاهای عمومی شهری (مطالعه موردی: مرکز شهر

Doi: 10.22108/ssoss.2019.111934.1266.

رومینا، ابراهیم و قاسم تیموری و زهرا احمدی‌پور (۱۳۹۹) «بررسی رابطه فضا و عدالت جنسیتی (مطالعه موردی: منطقه ۶ تهران)»، مجله پژوهش‌های جغرافیای سیاسی، سال سوم، شماره چهارم، زمستان، صص ۱۴۱-۱۶۲.

Doi: 10.22067/pg.v3i4.85554.

رهبری، لادن و محمود شارع‌پور (۱۳۹۳) «جنسیت و حق به شهر: آزمون نظریه لوفور در تهران»، مجله جامعه‌شناسی ایران، دوره چهاردهم، شماره ۱، بهار، صص ۱۱۶-۱۴۱.

رهبری، لادن و محمود شارع‌پور و مریم رفعت‌جاه (۱۳۹۳) جنسیت و شهروندی در تهران: مطالعه جامعه‌شناختی تفاوت‌های جنسیتی در حق به شهر، رساله دکتری، استاد راهنما دکتر محمود شارع‌پور رشته جامعه‌شناسی مسائل اجتماعی ایران، دانشکده علوم انسانی و اجتماعی، دانشگاه مازندران.

زین‌الصالحین، حسن و حسن بلخاری قهی (۱۳۹۸) «سیاست، جنسیت، بازنمایی (تحلیل انتقادی دیدمان جنسیت در دوره ناصری)»، نشریه هنرهای زیبا- هنرهای تجسمی، دوره بیست و چهارم، شماره ۱، بهار، صص ۳۹-۴۸.

DOI:10.22059/jfava.2019.256037.665918

سعیدی‌شهر روز، مینا (۱۳۹۶) «دسترسی به شهر و حقوق شهروندی: تردد روزانه زنان در تهران»، نشریه شهرسازی و معماری هفت شهر، ویژه‌نامه «جنسیت و شهروندی»، شماره ۵۷-۵۸، بهار و تابستان، صص ۱۹۴-۱۹۹.

تبریز)، فصلنامه علمی- پژوهشی زن و جامعه، سال نهم، شماره سوم، پاییز، صص ۲۱۹-۲۴۴.

رضازاده، راضیه و مریم محمدی (۱۳۸۷) «طراحی فضای محل‌های با تأکید بر رویکرد عدالت جنسیتی و چارچوب اصول اخلاق مراقبتی»، دوفصلنامه علمی- پژوهشی نامه معماری و شهرسازی دانشگاه هنر، شماره ۱، پاییز و زمستان، صص ۵۵-۷۱.

رفیعیان، مجتبی و ساغر جعفری (۱۳۹۹) «سنجش رضایت مندی زنان از کیفیت فضاهای عمومی انحصاری با تأکید بر حس ایمنی (نمونه مطالعاتی: پارک بوستان مادران، شهر جدید اندیشه، تهران)»، پژوهش‌های راهبردی مسائل اجتماعی ایران، سال نهم، شماره پیاپی ۲۸، شماره اول، بهار، صص ۱۳۳-۱۵۸.

<http://dx.doi.org/10.22108/srsp.2020.112335.1283>.

رفیعیان، مجتبی و مریم فرحزاد و سعید کامیابی و عباس ارغان (۱۳۹۹) «سنجش ترجیحات حضوری زنان در عرصه‌های عمومی شهر تهران»، فصلنامه آمایش محیط، شماره ۵۱، زمستان، صص ۲۳-۴۲.

رفیعیان، مجتبی و نینا الوندی‌پور (۱۳۹۵) «مفهوم‌پردازی اندیشه حق به شهر؛ در جست‌وجوی مدلی مفهومی»، مجله جامعه‌شناسی ایران، دوره شانزدهم، شماره ۲، تابستان، صص ۲۵-۴۷.

روستا، مریم و پردیس احمدی (۱۳۹۸) «بررسی تأثیر عوامل محیطی بر احساس امنیت زنان (نمونه موردی: محله سهل‌آباد شیراز)»، پژوهش‌های راهبردی مسائل اجتماعی ایران، سال هشتم، شماره اول (پیاپی ۲۴)، بهار، صص ۸۵-۹۶.

سلیمانی، علیرضا و احمد آفتاب و نرمین رضازاده (۱۳۹۷) «طراحی فضاهای شهری با ارزیابی نگرش جنسیتی (مطالعه موردی: پارک بانوان نرگس ارومیه)»، فصلنامه علمی - پژوهشی جغرافیا (برنامه‌ریزی منطقه‌ای)، سال نهم، شماره ۲، بهار، صص ۱۵۷-۱۷۷.

شادی طلب، ژاله (۱۳۹۶) «خوانش جنسیتی شهروندی»، نشریه هفت‌شهر، ویژه‌نامه جنسیت و شهروندی، دوره چهارم، شماره ۵۷ و ۵۸، صص ۴۴-۷۱.

شارع‌پور، محمود و فاطمه آرمان (۱۳۹۳) «بررسی تفاوت‌های جنسیتی در سطوح مختلف سرمایه اجتماعی (مطالعه موردی: شهر تهران)»، فصلنامه مطالعات توسعه اجتماعی - فرهنگی، دوره سوم، شماره ۱، تابستان، صص ۹-۲۷.

شفیعی، معصومه و فردین علی‌خواه و مازیار جفرودی (۱۳۹۱) زنان و فضاهای شهری مطالعه‌ای درباره تفکیک جنسیتی فضاهای عمومی شهری، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما دکتر فردین علی‌خواه، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، گروه جامعه‌شناسی، دانشگاه گیلان.

شهابی، محمود و سارا نادری (۱۳۹۲) «مطالعه پدیدارشناسانه تجربه انقیاد/قدرتمندی در زندگی روزمره زنان تهرانی»، مجله جامعه‌شناسی ایران، دوره چهاردهم، شماره ۲، تابستان، صص ۷۹-۱۲۲.

شیرخدایی، آناهید و آتوسا مدیری و بهزاد دوران (۱۳۹۲) بررسی نحوه تولید فضای جنسیتی (نمونه موردی: میدان‌های مادر و قزوین)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما دکتر آتوسا مدیری، دانشکده هنر و معماری، گروه شهرسازی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی.

صادقی، الهه (۱۴۰۰) «سیاست جنسیت در ایران معاصر: نقش دولت در تغییر وضعیت و حقوق زنان (۱۳۹۲-۱۳۷۰)»، فصلنامه علمی دولت‌پژوهی، سال ششم، شماره ۲۷، پاییز، صص ۶۱-۸۹.

doi: 10.22054/tssq.2021.43143.710.

صداقتی، عاطفه و سیده شبناز اتحاد (۱۳۹۳) «بررسی حضور زنان در فضاهای شهری با تأکید بر شهرهای اسلامی»، ششمین کنفرانس ملی برنامه‌ریزی و مدیریت شهری با تکیه بر مؤلفه‌های شهر اسلامی، آبان ماه، مشهد.

صدوقیان‌زاده، مینوش (۱۳۹۹) «پیوند فضا و جنسیت بر بستر مدرنیته در شهر و معماری ایران»، فصلنامه پژوهشی - تخصصی شهرسازی و معماری هویت محیط، دوره یکم، شماره ۲، صص ۹۰-۱۰۳.

http://www.ei-journal.ir/article_114190.html.

صفری، مرضیه و علی موحد و پروانه شاه‌حسینی (۱۴۰۰) «تأثیر حضور در فضای زنانه بر حق زنان به شهر با نقش تعدیل‌گر انگیزه (مورد مطالعه: پارک‌های بانوان شهر اصفهان)»، مجله توسعه محلی (روستایی - شهری)، دوره دوازدهم، شماره ۲، پاییز و زمستان، صص ۴۱۵-۴۴۵.

DOI: 10.22059/jrd.2021.313733.668599-445-415.

--- (۱۳۹۹) تبیین الگوی حق به شهر زنان در فضاهای شهری (مورد مطالعه: پارک‌های بانوان شهر اصفهان)، رساله دکتری رشته جغرافیا برنامه‌ریزی شهری، استاد راهنما: دکتر علی موحد، دانشکده علوم جغرافیایی، دانشگاه خوارزمی.

زنانگی؛ مطالعه تجربه کافه‌نشینی زنان در شیراز»، جامعه‌شناسی کاربردی، سال سی و دوم، شماره دوم (پیاپی ۸۲)، تابستان، صص ۷۹-۴۰.

<http://dx.doi.org/10.22108/jas.2020.124438.1964>.

غیاثوند، احمد (۱۳۹۳) «تأثیر فضاهای شهری مدرن بر بازاندیشی هویت جنسی زنان»، مجله مطالعات جنسیت و خانواده، سال دوم، شماره ۱، بهار و تابستان، صص ۷۹-۹۸.

----- (۱۳۹۵) «دنیای زنان در پرتو فضاهای جنسیتی شهری مدرن»، دوفصلنامه علمی توسعه محلی (روستایی - شهری)، دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران، دوره هفتم، شماره ۲ (پیاپی ۱۳)، پاییز و زمستان (بهمن ۱۳۹۵، مهر ۱۳۹۴)، صص ۲۹۹-۳۲۲.

فاضلی، نعمت‌الله (۱۳۹۴) «زنانه شدن فضای شهری در ایران امروز، با تکیه بر فضای کلان‌شهر تهران»، ویژه‌نامه پژوهش‌نامه زنان، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، سال ششم، شماره اول، بهار و تابستان، صص ۱۰۷-۱۳۲.

فتحی سرخنی، الهام و مریم جعفری مهرآبادی (۱۳۹۸) بررسی حق به شهر؛ با تأکید بر حق زنان (مطالعه موردی: شهر رشت)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما دکتر مریم جعفری مهرآبادی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه گیلان.

فتحی سرخنی، الهام و مریم جعفری مهرآبادی، شمیلا الله یاری اصلی ارده (۱۳۹۷) «بررسی محدودیت‌های حضور زنان در فضاهای شهری (مطالعه موردی: شهر رشت)»، کنفرانس عمران، معماری و شهرسازی کشورهای جهان اسلام، تبریز.

صیامی، امیر و حسین حاتمی‌نژاد و فضیله خانی (۱۳۹۴) زنان و فضاهای ناامن شهری (نمونه موردی: منطقه ۶ تهران)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، رشته جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، استاد راهنما دکتر حسین حاتمی‌نژاد، دانشکده جغرافیا، دانشگاه تهران.

صومی، فاطمه و مریم محمدی (۱۳۹۶) تدوین شاخص‌های خلق عرصه‌های عمومی کنش‌پذیر مبتنی بر رویکرد حق به شهر (نمونه موردی: میدان بهارستان تهران)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما دکتر مریم محمدی، رشته طراحی شهری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر تهران.

ضابطیان، الهام (۱۳۹۶) «حق شهروندی زنان و انتخاب وسیله تردد»، نشریه شهرسازی و معماری هفت شهر، ویژه‌نامه «جنسیت و شهروندی»، شماره ۵۷-۵۸، بهار و تابستان، صص ۱۸۶-۱۹۳.

ضیمران، محمد (۱۳۹۳) میشل فوکو: دانش و قدرت، تهران، هرمس.

عابدینی، اصغر و زبیده کریمی، مینا گلشنی و نیلوفر نظری (۱۳۹۶) «تحلیل ساختار فضاهای شهری مطلوب زنان با تأکید بر امنیت در شهر ایرانی اسلامی (مطالعه موردی: محله مهدی‌القدم ارومیه)»، نشریه پژوهش‌های جغرافیای برنامه‌ریزی شهری، دوره پنجم، شماره ۴، زمستان، صص ۶۲۹-۶۴۴.

علیزاده، کتایون و امیراحمد امینیان و ملیحه علاقه بند حسینی (۱۳۹۵) «نقش رعایت عدالت جنسیتی در افزایش کارایی فضاهای شهری»، موسسه مطالعات راهبردی معماری ایران، مقالات همایش زن، معماری و شهر.

غفاری‌نسب، اسفندیار و رعنا محمدتقی‌نژاد اصفهانی (۱۴۰۰) «مصرف فضا و بازتعریف

فرحزاد، مریم و مجتبی رفیعیان، «سعید کامیابی و عباس ارغان (۱۳۹۶)» «شناسایی عوامل تأثیرگذار بر حضور و مشارکت زنان در فضای شهری از منظر حق به شهر»، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، سال سی و سوم، شماره اول (پیاپی ۱۲۸)، بهار، صص ۹۵-۱۰۸.

DOI: 10.29252/geores.33.1.95.

فروتن، یعقوب (۱۳۹۹) «کلیشه‌های جنسیتی در ایران بر پایه رویکرد اجتماعی و جمعیت شناختی»، نشریه جامعه‌شناسی کاربردی، سال سی و یکم، شماره سوم (پیاپی ۷۹)، پاییز، صص ۱۲۰-۹۷.

Doi:10.22108/jas.2020.117540.1712.

فنی، زهره (۱۳۹۹) «شهر پایدار، شهری امن برای زنان»، ماهنامه برنامه‌ریزی و مدیریت شهری شهرداری‌ها، وزارت کشور، سازمان شهرداری‌ها و دهیاری‌های کشور، سال بیست و دوم، شماره ۱۳۰، مرداد و شهریور، صص ۲۱-۲۷.

فنی، زهره و لیلا احمدی (۱۳۹۹) «زنان و جست‌وجوی حق به شهر در پیاده‌راه‌های جنسیتی (مورد مطالعه: منطقه ۶ شهرداری تهران)»، فصلنامه توسعه اجتماعی (توسعه انسانی سابق)، دوره پانزدهم، شماره ۱، پاییز، صص ۷۱-۱۰۰.

Doi:10.22055/qjsd.2020.16735.

فنی، زهره و سعید نجفی (۱۳۹۸) «ارزیابی تأثیر شهروندان بر کیفیت زندگی محلات شهری با تأکید بر جنسیت (مطالعه موردی: محلات کارمندان و اسلام‌آباد شهر زنجان)»، دو فصلنامه علمی - پژوهشی پژوهش‌های بوم‌شناسی

شهری، سال دهم، شماره ۱ (پیاپی ۱۹)، بهار و تابستان، صص ۲۷-۴۸.

Doi:10.30473/grup.2019.5643.

قاضی‌پور، سیامک (۱۳۹۷) «تحلیل مکان‌مندی و زمان‌مندی الگوهای اجتماعی فعالیت روزمره زنان در محله سنگلج تهران»، فصلنامه علمی - پژوهشی مطالعات شهر ایرانی اسلامی، شماره ۲۹، صص ۸۵-۹۸.

قربانی، معصومه (۱۳۹۹) «جایگاه زنان در مدیریت شهری با نگاهی به تجارب جهانی»، ماهنامه برنامه‌ریزی و مدیریت شهری شهرداری‌ها، وزارت کشور، سازمان شهرداری‌ها و دهیاری‌های کشور، سال بیست و دوم، شماره ۱۳۰، مرداد و شهریور، صص ۴۷-۵۲.

قلی‌پور، سیاوش و نادر امیری و مهسا تیزچنگ (۱۳۹۳) «زنان و بازتولید پدرسالاری (مطالعه موردی: شهر کرمانشاه)»، مجله جامعه‌شناسی ایران، دوره پانزدهم، شماره ۴، دی، صص ۱۱۱-۱۵۲.

قنبران، عبدالحمید و مسعود علیمردانی، مریم محمدی و فاطمه جم (۱۳۹۲) بررسی نقش جنسیت در ارزیابی امنیت فضای محله‌ای با تأکید بر رویکرد CPTED (بررسی موردی: بخش میانی محله صابون‌پزخانه تهران)»، دو فصلنامه علمی - پژوهشی نامه معماری و شهرسازی دانشگاه هنر، شماره ۱۴، پاییز و زمستان، صص ۵۹-۷۶.

قمری، اخلاص و غلامرضا طلیسچی و امید دژدار (۱۳۹۳) «رویکردی تحلیلی به بررسی دلایل حضور و عدم حضور زنان در فضاهای عمومی شهری»، مقالات همایش زن، معماری و شهر.

کلانتری، عبدالحسین و ریحانه باعزم، خدیجه سفیری و خلیل میرزایی (۱۴۰۱) «طرد زنان در فضای شهری»، فصلنامه علمی پژوهشی پژوهشنامه زنان، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، سال سیزدهم، شماره ۲، تابستان، صص ۴۷-۸۳.

Doi:10.30465/2021.37776.3363.ws.

کلانتری خلیل آباد، حسین و روناک اردلانی، سروه سراجی و عطیه پوراحمد (۱۳۹۲) «برنامه‌ریزی فضاهای امن شهری مبتنی بر تفکیک جنسیتی با رویکرد CPTED (نمونه موردی: محله فرهنگیان، شهر بناب)»، فصلنامه علمی-پژوهشی مطالعات شهر ایرانی اسلامی، شماره ۱۲، صص ۱۵-۲۶.

کلبدادی‌نژاد، مریم و آرمان مسعودی (۱۳۹۹) «بازنمایی جنسیت و فضا در متون تاریخی دوره ایلخانی»، مجله هنرهای صناعی ایران، سال سوم، شماره ۱، بهار و تابستان، صص ۱۹۱-۲۰۶.

کولایی، الهه (۱۳۹۶) «توسعه و حقوق شهروندی زنان»، نشریه هفت‌شهر، ویژه‌نامه جنسیت و شهروندی، دوره چهارم، شماره ۵۷ و ۵۸، صص ۱۶-۱۸.

کوهی، خدیجه (۱۳۹۹) «الگوی جنسیتی شدن معکوس فضاهای شهری در تعارض با حقوق و حضور زنان در نظام حقوقی ایران»، ششمین کنفرانس بین‌المللی پژوهش‌های مدیریت و علوم انسانی در ایران، شهریور ۱۳۹۹، دانشگاه تهران.

کیایی، مهدخت و حسین سلطان‌زاده، مریم ارمغان، و علی‌اکبر حیدری (۱۳۹۷) «بازتاب تحول گفتمان جنسیتی دوره قاجار بر نظام‌های فعالیتی و فضایی

قمری، اخلاص و غلامرضا طلیسچی و امید دژدار (۱۳۹۵) «رویکردی تحلیلی به بررسی جنسیت و تفاوت‌های آن در ادراک فضای کالبدی (نمونه موردی: فرهنگسراهای شهر تهران)»، مجله معماری و شهرسازی آرمان‌شهر، دوره دهم، شماره ۲، زمستان، صص ۷۷-۸۶.

قیومی، راحله (۱۳۹۶) «شهروندی فرهنگی و تفاوت‌های جنسیتی»، نشریه شهرسازی و معماری هفت شهر، ویژه‌نامه «جنسیت و شهروندی»، شماره ۵۷-۵۸، بهار و تابستان، صص ۸۵-۹۳.

کاظمی، مهروش (۱۳۸۸) رویکردی تحلیلی به مقوله جنسیت و تأثیر آن در کیفیت فضا (نمونه مورد مطالعه: پارک فجر تبریز)، نشریه هویت شهر، سال سوم، شماره ۴، بهار و تابستان، صص ۴۷-۵۸.

کامل، آتنا (۱۳۹۵) فضای شهری و جنسیت، وبسایت فضا و دیالکتیک، قابل دسترسی در:

<http://dialecticalspace.com/urban-space-gender>.

کامیارراد، ساناز و مهدی هداوند و صفرعلی کامیارراد (۱۴۰۰) «حق بر شهر»، مجله پژوهش حقوق عمومی، دوره بیست و دوم، شماره ۷۰، بهار، صص ۲۵۰-۲۸۲.

DOI:10.22054/QJPL.2020.43300.2175.

کدیور، اطهر و منوچهر طیبیان، حسین کلانتری خلیل آباد و ماندانا یوسفی (۱۴۰۲) «زنان و تعامل جنسیت و فضا در فضاهای شهری (نمونه موردی: مقایسه تطبیقی فضای شهری محله در کشورهای ایران، اتریش و بارسلونا)»، دومین کنفرانس بین‌المللی معماری - شهر: از معماری زیست‌منا تا آرمانشهر، آذرماه ۱۴۰۲، دانشگاه آزاد اسلامی قزوین.

خانه‌های اعیانی (مطالعه موردی: خانه‌های اعیانی قزوین)، نشریه پژوهش‌های انسان‌شناسی ایران، دوره هشتم، شماره ۱، بهار و تابستان، صص ۵۱-۷۳.

گلی، علی و شاهرخ زادولی خواجه و فاطمه زادولی (۱۳۹۲) «ارزیابی نگرش جنسیتی در طراحی فضاهای شهری (مطالعه موردی: پارک بانوان شمس تبریز)»، نشریه زن در توسعه و سیاست، دوره یازدهم، شماره ۲، تابستان، صص ۱۷۱-۱۸۸.

گودرزی، محسن (۱۳۹۶) «شهروندی جنسیتی و تعارض‌های نهادی»، نشریه شهرسازی و معماری هفت شهر، ویژه‌نامه «جنسیت و شهروندی»، شماره ۵۷-۵۸، بهار و تابستان، صص ۹۴-۹۷.

گیدنز، آنتونی و کانی برد سال (۱۳۹۹) جامعه‌شناسی، ترجمه حسن چاوشیان، چاپ شانزدهم، تهران، نی.

للحج، رفیعه و میر سعید موسوی (۱۳۹۳) «نگرش روان‌شناختی به نقش جنسیت در قابلیت‌های ادراک فضای معماری»، نشریه معماری و شهرسازی آرمانشهر، شماره ۲۳، تابستان، صص ۸۵-۹۴.

محبوبی شریعت‌پناهی، نسیم و مریم جنگ زرگری (۱۳۹۷) «جداسازی جنسیتی فضاهای شهری و کیفیت زندگی زنان»، نشریه هفت‌شهر، پیاپی ۶۱، بهار و تابستان، صص ۱۰۶-۱۱۶.

محبوبی شریعت‌پناهی، نسیم‌السادات (۱۳۹۶) «زنان و تحول معنایی شهروندی»، نشریه شهرسازی و معماری هفت شهر، ویژه‌نامه «جنسیت و شهروندی»، شماره ۵۷-۵۸، بهار و تابستان، صص ۸۱-۸۴.

محمدی، مریم (۱۳۹۶) «بازشناسی تقابل‌های دوگانه فضای شهری جنسیتی، مبتنی بر رویکرد نشانه‌شناسی - تحلیلی بر فضای

عمومی در محلات سنتی»، نشریه علمی پژوهشی معماری و شهرسازی ایران، دوره نهم، شماره ۱۶، پاییز و زمستان، صص ۳۱-۵۵.

محمودی، نرگس (۱۳۹۹) «اهمیت نقش و حقوق زنان در تجدید حیات فضاهای شهری (مطالعه موردی: خیابان جمهوری اسلامی مهاباد)»، مجله جغرافیا و روابط انسانی، دوره سوم، شماره ۳، زمستان، صص ۴۱-۶۳.

DOI:10.22034/gahr.2021.258749.
1478

مسلمی، آرمان (۱۳۹۹) «جنسیت و احساس امنیت اجتماعی در فضاهای شهری (موردپژوهی: شهر تبریز)»، ماهنامه برنامه‌ریزی و مدیریت شهری شهرداری‌ها، وزارت کشور، سازمان شهرداری‌ها و دهیاری‌های کشور، سال بیست‌وسوم، شماره ۱۳۰، مردادشهریور، صص ۶۵-۷۴.

معروفی، حسین و گلдіس حیدی برجی (۱۳۹۴) «فضا و تحقق‌پذیری حق شهری: شناسایی مؤلفه‌های فضایی برآمده از حق شهری به‌منظور تحلیل و ارزیابی پروژه نواب در تهران و لادفانس در پاریس»، فصلنامه علمی-پژوهشی مطالعات شهری، شماره ۱۶، پاییز، صص ۵-۱۴.

موسوی‌پور میاندهی، پری، سیده فاطمه مولوی میانگسگری و مرتضی یحیی‌پور مسروری (۱۳۹۶) بررسی عوامل مؤثر در نحوه‌گذران اوقات فراغت زنان در شهر رشت، کنگره ملی مدیریت و برنامه‌ریزی شهری نوین، ایران، تهران، دانشگاه تهران.

مهدی‌پور، ملیحه و علی‌اصغر داوودی و اهورا راهبر (۱۴۰۰) «سویه‌های جنسیتی منازعه سیاسی در ایران پس از انقلاب اسلامی»، مجله پژوهش‌های جغرافیای

سیاسی، سال ششم، شماره چهارم (پیاپی ۲۴)، زمستان، صص ۴۲-۶۵.

dx.doi.org/10.22067/pg.2021.68963.1021.

مهدی‌زاده، جواد (۱۳۸۷) «درآمدی بر نظریه‌های شهر و جنسیت (در جست‌وجوی شهر انسانی‌تر)»، فصلنامه جستارهای شهرسازی، شماره ۲۴-۲۵، بهار و تابستان، صص ۵-۱۹.

میرزایی، نواب و کمال‌نوذری (۱۳۹۶) «ظرفیت‌های زنان در توسعه محلی مناطق فقیرنشین و کاهش نابرابری جنسیتی»، مجله هفت‌شهر، ویژه‌نامه جنسیت و شهروندی، دوره چهارم، شماره ۵۷ و ۵۸، شهریور، صص ۱۰۸-۱۲۸.

نقدی، اسدالله و ثریا معمار و مریم داستانی (۱۳۹۷) «جنسیت و شهر: مطالعه مصرف‌گرایی و بازتعریف هویت زنان (مورد مطالعه: زنان دهه‌های ۵۰، ۶۰ و ۷۰ شهر اصفهان)»، مطالعات جامعه‌شناختی شهری، سال هشتم، شماره ۲۶، بهار، صص ۶۳-۹۹.

نقدی، اسدالله و سارا دارابی (۱۳۹۳) «دسترسی زنان به فضاهای شهری (مطالعه موردی: زنان شهر ایلام)»، نشریه زن در فرهنگ و هنر، دوره ششم، شماره ۴، زمستان، صص ۴۶۱-۴۷۰.

وحیدبافنده، مانا و ملیکا وحیدبافنده و ایمان ایمانی شاملو (۱۴۰۲) «شناسایی ابعاد و مؤلفه‌های مؤثر بر شکل‌گیری فضاهای شهری مطلوب برای زنان با استفاده از روش فراتحلیل»، زن در توسعه و سیاست، سال بیست‌ویکم، شماره ۴، صص ۹۷۵-۹۹۸.

ورمقانی، حسنا و حسین سلطان‌زاده (۱۳۹۴) «نقش جنسیت و فرهنگ معیشتی در شکل‌گیری خانه (مقایسه خانه‌های قاجاری گیلان و بوشهر)»، مجله معماری و

شهرسازی آرمان‌شهر، دوره یازدهم، شماره ۲۳، تابستان، صص ۱۲۳-۱۳۴.

ورمقانی، حسنا و حسین سلطان‌زاده و مزین دهباشی شریف (۱۳۹۳) «رابطه جنسیت و فضا در عرصه‌های خصوصی و عمومی دوره قاجار»، مجله علمی- پژوهشی پژوهشکده هنر معماری و شهرسازی باغ نظر، سال دوازدهم، شماره ۳۷، بهمن و اسفند، صص ۲۹-۴۰.

هاشم‌پور، رحیم و الهام کاکاوند (۱۴۰۲) «ارزیابی تطبیقی میزان عدالت جنسیتی با رویکرد ارتقای توانمندسازی زنان در بهره‌گیری از فضای شهری با تأکید بر مفهوم سقف شیشه‌ای (مطالعه موردی: شهر قزوین)»، فصلنامه علمی- پژوهشی آمایش محیط، شماره ۶۲، پاییز، صص ۷۱-۸۹.

هاشم‌زهی، سودابه و معصومه حافظ‌رضازاده و مریم کریمیان بستانی (۱۳۹۹) «تحلیل ابعاد و مؤلفه‌های جایگاه زنان در برنامه‌ریزی و طراحی فضاهای عمومی در شهرهای ایرانی- اسلامی (مطالعه موردی: شهر زاهدان)»، فصلنامه علمی- پژوهشی نگرش‌های نو در جغرافیای انسانی، سال سیزدهم، شماره سوم، تابستان، صص ۱۹۹-۲۱۵.

هاشمی، ملیحه و مرتضی میرغلامی (۱۳۹۰) «بازتاب جنسیت در فضاهای شهری سنتی ایران در دوره صفویه»، اولین همایش ملی معماری و شهرسازی اسلامی، تبریز.

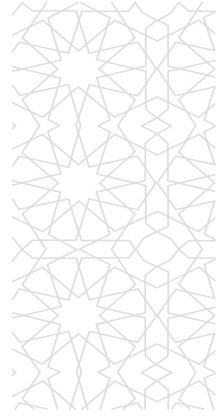
یحیی‌نیانوری، نگین و محسن پوراسماعیل و محمدهادی مهدی (۱۴۰۰) «تحلیل خوانایی در فضاهای شهری با توجه به شاخص جنسیت (نمونه موردی: محله کوثر)»، چهارمین کنفرانس بین‌المللی و پنجمین کنفرانس ملی عمران، معماری، هنر و طراحی شهری، تبریز.

- Beebeejaun, Y. (2017) "Gender, urban space, and the right to everyday life", *Journal of Urban Affairs*. VOL 39, NO 3, PP 323-334. dx.doi.org/10.1080/07352166.2016.1255526.
- dx.doi.org/10.1080/07352166.2016.1255526.
- Beebe, Kathryne, Angela Davis, and Kathryn Gleadle (2012) "Introduction: Space, Place and Gendered Identities: Feminist history and the spatial Turn." *Womens History Review*, 21 (4): 521- 532.
- Bendik, Kitti . Freudendal-Pedersen, Malene (2019) *Danish Urban Planning from the Gender Perspective*. Department of Urban Planning and Management, Aalborg University.
- Carmona, M., and others (2003) *Public Places - Urban Spaces: The Dimensions of Urban Design*, Oxford: Architectural Press.
- Chant, Sylvia. McIlwaine, Cathy (2013) *Gender, Urban Development and the Politics of Space*. <https://www.e-ir.info/2013/06/04/gender-urban-development-and-the-politics-of-space>. ISSN 2053-8626 .
- Charmaz, K. (2006) *Grounding grounded theory: a practical guide through qualitative analysis*. London: Sage Publications Ltd.1-148.
- Cuthbert, A. R. (2008) *The form of cities: Political economy and urban design*, John Wiley & Sons.
- Abdelmoaty, Aya, Saadallah, Dina, Bakr, Ali (2021) *Gender Mainstreaming and Women's Involvement in Urban Planning Strategies*, Second Arab Land Conference, 22-24 February 2021, Cairo, Egypt.
- Almahmood, Mohammed, Oliver Schulze, Trine Agervig Carstensen & Gertrud Jørgensen (2017). *The Sidewalk as a Contested Space: Women's Negotiation of Socio-Spatial Processes of Exclusion in Public Urban Space in Saudi Arabia; The Case of Al Tahlia Street*. *Planning Practice & Research*, DOI: 10.1080/02697459.2017.1419652
- DOI: 0.1080/02697459.2017.1419652.
- Alzghoul, Kamal Ahmad Hasan (2018) *Gender and womens' issues under the American administrations over the period 1970-2015*. Thesis Doctoral. University of the Balearic Islands.
- Arjmand, Reza, *Public Urban Space, Gender and Segregation Women-only urban parks in Iran*, *Routledge Studies in Human Geography*, London and Newyork, 2016.
- Bagheri, Nazgol (2013) *Modernizing the public space: gender identities, multiple maternities , and space politics in Tehran* , Presented to the Faculty of the University of Missouri-Kansas City in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree doctor of philosophy.

- Feminist Journal of Politics, Vol. 7, No. 4, p. 496-512.
- doi: 10.1080/14616740500284417 .
- Falú, Ana (2014) Inclusion and Right to the City. Exercising Women's Citizen Rights: The Women's Agenda for Rosario, Argentina. City, Social Inclusion and Education. PP 58-67.
- Gauvin, Laetitia. Tizzoni, Michele. Piaggese, Simone. Young, Andrew. Adler, Natalia. Verhulst, Stefaan. Ferres, Leo. Cattuto, Ciro (2020) Gender gaps in urban mobility. Humanities And Social Sciences Communications . (2020) 7:11 .
- <https://doi.org/10.1057/s41599-020-0500-x>.
- Gil Sol'a, Ana, Vilhelmson, Bertil (2022) To choose, or not to choose, a nearby activity option: Understanding the gendered role of proximity in urban settings, Journal of Transport Geography.
- doi.org/10.1016/j.jtrangeo.2022.103301.
- Gopinath, Swapna (2019) Gendered Spaces Captured in Cultural Representations: Conceptualising the Indian Experience in Arundhati Roy's The Ministry of Utmost Happiness. Humanities 2020, 9, 2. doi:10.3390/h9010002.
- Grochalska, Monika (2020) Gender representations in the Polish public
- Daphne, S. 2014. Annual Review of Sociology 40:1: 581-598.
- Daphne, Spain (2008) Gendered spaces and the public realm, Urban Sociology 9:9-28 * February 2008.
- De Simone, Liliana (2020) Gender-Conscious Urbanism and Urban Planning. Springer Nature Switzerland AG 2020. W. Leal Filho et al. (eds.), Gender Equality, Encyclopedia of the UN Sustainable Development Goals, Chapter * August 2020. DOI: 10.1007/978-3-319-70060-1_152-1 .
- DOI: 10.1007/978-3-319-70060-1_152-1 .
- E. Heim LaFrombois, Megan (2019) (Re)Producing and challenging gender in and through urban space: women bicyclists' experiences in Chicago. Gender, Place & Culture. DOI:080/0966369X.2018.1555142. DOI:10.1080/0966369X.2018.1555142.
- Eran I Demirli, Meltem, Gürel Meltem, Ö.(2018) Opening up a space for women: matinees in Izmir Culture Park, Gender, Place & Culture ,A Journal of Feminist Geography. doi.org/10.1080/0966369X.2018.1484701 .
- Eveline, J., and Bacchi, C. (2005) What Are We Mainstreaming When We Mainstream Gender? International

- small Anatolian city. ITU AIZ VOL: 11, NO: 2, 153-172, 2014-2 .
- J. Phillips, Matthew. L. Dzidic, Peta. D. Roberts, Lynne. L. Castell, Emily (2023) "All we have to do, is do it all": Exploring middle-career women's academic identities in Australian higher education using Foucauldian Discourse Analysis. *Women's Studies International Forum* 96 (2023) 102679.
doi.org/10.1016/j.wsif.2023.102679.
- Jabeen, Huraera (2020) Gender-Responsive Urban Planning and Design of Public Open Spaces for Social and Economic Equity: Challenges and Opportunities in Dhaka City, Bangladesh. *Global Journal of HUMAN-SOCIAL SCIENCE: E Economics* Volume 20 Issue 5 Version 1.0 Online ISSN: 2249-460x & Print ISSN: 0975-587X.
- Jacobs, J. (2004) *The Death and Life of Great American Cities*.
- Khalid, Nurul Shakila. Raja Othman, Raja Norashekin. Azyyati Marzukhi, Marlyana (2020). Public spaces and Gender: Testing the relationship of spatial configuration of street networks. *PLANNING MALAYSIA: Journal of the Malaysian Institute of Planners* VOLUME 18 ISSUE 4 (2020), Page 92 - 113 .
- King, N. & Horrocks, C. (2010) *Interviews in qualitative research*. London: Sage.
- space - an attempt to capture the dynamics of the discourse, *Culture-Society-Education* no. 1 (17) 2020 POZNA.
- Hamedanian, Fatemeh, Ghadermazi, Sirwan (2022) Challenges for Iranian Women in Daily Urban Safety. *Frontiers in Sociology*. May 2022. Volume 7 . Article 790905. doi: 10.3389/fsoc.2022.790905 .
doi: 10.3389/fsoc.2022.790905.
- Harrer, M., Cuijpers, P., Furukawa, T., & Ebert, D. (September 13, 2021) *Doing Meta-Analysis with R* (1st Edition). Routledge
- Hesse, Sandra (2020) *Gendered Space In India: Processes of Claiming Space through Feminist Street Art in Delhi*, University of Potsdam Faculty of Philosophy Institute for English/American Studies, Master Thesis.
- Hutu, Trymore. Landman, Karina (2018) The perceptions and experiences of residents towards different types of public spaces: a case study of Duncan Village.. Master of Town and Regional Planning's Degree to the Department of Town and Regional Planning of the University of Pretoria, South Africa. July 2018 .
- IBG., Women Geography Study Group of the. 1984. *Geography and gender: an introduction to feminist geography*: Random House of Canada Limited.
- İnce GÜney, Yasemin (2013) *Gender and urban space: An examination of a*

- Peake, Linda (2009) "Gender in the City". In Rob Kitchin and Nigel Thrift (eds) *The International Encyclopedia of Human Geography*, Amsterdam: Elsevier.
- Polko, Paulina. Kimic, Kinga (2021) Gender as a factor differentiating the perceptions of safety in urban parks. *Ain Shams Engineering Journal* 13 (2022)101608.
doi.org/10.1016/j.asej.2021.09.032.
- Ponciano, Karen (2019) Gender and Space during Guatemala's Holy Week: An Ethnographic Account, *Religions* 2019, 10, 76.
doi:10.3390/rel10020076.
- Rendell, J., Penner, B., and Borden, I., eds. (2000) *Gender Space Architecture: An Interdisciplinary Introduction*, London: Routledge.
- Rezazadeh, R. Mohammadi, M (2013) Responsive urban space to special need groups (women), case study: Chizar neighborhood space, Tehran, Iran. *International Journal of Architectural Engineering & Urban Planning*, Vol. 23, Nos. 1 & 2, June & December 2013. PP 64-73 .
- Roy, S., & Bailey, A. (2021) Safe in the City? Negotiating safety, public space and the male gaze in Kolkata, India. *Cities*, 117, 103321.
- Sadoughianzadeh, Minoosh (2013) Gender Structure and Spatial Organization: Iranian Traditional Architecture. *SAGE Open*, October-December 2013: 1 - 12.
DOI: 10.1177/2158244013511258.
- Koerner, Elsa (2021). At the junction of feminism and ecology, towards more inclusive urban public space. *ESA Conference 2021*, Aug 2021, Barcelone (on line), Spain. hal-03390563.
- Lillian Rose, Morag (2017) *Women Walking Manchester: Desire Lines Through The "Original Modern" City*. A thesis degree of Doctor of Philosophy, Faculty of Social Sciences Department of Urban Studies and Planning. . University of Sheffield.
- Merrifield, Andy (2017) *Fifty-Years On: The Right to the City*. <https://andymerrifield.org/2017/01/22/fifty-years-on-the-right-to-the-city>.
- Mortazavi, Atefeh (2020) Gender-sensitive Public Space Planning Women participatory approach in urban planning Case study of Sättra - Stockholm. *CFP Report 2020:1 KTH Royal Institute of Technology, School of Architecture and the Built Environment, The Centre for the Future of Places, Stockholm 2020 TRITA-ABE-RPT-206*.
- Nilipour, Mehdi. Medghalchi, Leila. Mirgholami, Morteza (2021) *Cultural Planning Strategies for Urban Parks (Case Study: Fateh Garden, Karaj, Iran)*. *International Journal of Architecture and Urban Development* Vol. 12, No.3, P 15-30. Summer 2022.
DOI: 10.30495/ijaud.2021. 61698. 1540.

work. International Journal of Comparative and Applied Criminal Justice,

DOI: 1080/01924036.2020.1732435.

Viqar, Sarwat (2018) Women's public lives and sovereign arrangements in Karachi's inner city. Gender, Place & Culture ,A Journal of Feminist Geography.

DOI: 1080/0966369X. 2018.1450730.

Web Of Science (2023) <https://www-webofscience.com/access.semantak.com/wos/woscc/analyze-results/13174366-184a-4298-9a11-33a721ff0ac1-a7a7e578>.

Wrede, Theda (2015) Introduction to Special Issue "Theorizing Space and Gender in the 21st Century". Rocky Mountain Modern Language Association . SPRING 2015, pp. 10-17. Stable

URL: <http://www.jstor.org/stable/24372860>

Worldbank (2020) Designing Gender-Inclusive Cities that Work for All. <https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2020/02/12/designing-gender-inclusive-cities-that-work-for-all>.

Zekavat, Meysam, Momenian, Arezoo (2018) GENDER-SENSITIVE URBAN DESIGN Örgütsel Davranış Araştırmalar Dergisi Journal Of Organizational Behavior Research Cilt/ Vol.: 3, Say / Is.: S2, Y 1/Year: 2018, Kod/ID: 81S2413.

Sadoughianzadeh, Minoosh (2008) Gender and Space in Tehran. PHD Thesis, Faculty of Architecture, Urban Planning and Landscape Planning, University of Kassel, Germany.

Shahrokni, Nazanin. Women in Place: The Politics of Gender Segregation in Iran. Oakland: University of California Press, 2020.

Shirvani, Shahrzad (2017) Public spaces of Freedom: The emergence of Gender-Exclusive parks in Tehran. Critical Planning 2017 . PP 175-194.

Soja, Edward (2010) Seeking Spatial Justice. Minneapolis, 2010: University of Minnesota Press. 288 pp. ISBN 978-0-8166-6668-3.

Soja, Edward (2009). The city and spatial justice. The conference Spatial Justice, Nanterre, Paris, March 12-14, 2008.

Torabi, Samira (2019) Women Creating New Spaces: Reconfiguring Gender Segregation in Iran, Department of Anthropology University of Alberta.

Vanlıoğlu Yazıcı, Nagehan. Basa, İnci (2019). Gender discourse and public space: Socio-Spatial construction of gender in the city, The case of Rize, Turkey. Master' Thesis of Architecture in Architecture Department, Middle East Technical University.

Vera-Gray, Fiona. Kelly, Liz (2020) Contested gendered space: public sexual harassment and women's safety

تحلیل عوامل مؤثر بر طراحی فضاهای آموزشی مبتنی بر آموزه‌های اسلامی با رویکرد مدل‌سازی ساختاری

مهدی اخترکاوان*

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۰/۲۷ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۲/۰۹

نوع مقاله: پژوهشی - ۱۱۷-۱۳۷

چکیده

طراحی فضاهای آموزشی به عنوان بستر اصلی یادگیری، نقش تعیین‌کننده‌ای در کیفیت آموزش دارد. در جوامع اسلامی، این فضاها باید علاوه بر کارکردهای آموزشی، بازتاب‌دهنده ارزش‌های فرهنگی و مذهبی باشند. هدف این پژوهش، شناسایی و تحلیل عوامل مؤثر بر طراحی فضاهای آموزشی مبتنی بر آموزه‌های اسلامی و ارائه مدلی کمی برای ارزیابی این عوامل است. این پژوهش کاربردی با روش ترکیبی (کیفی-کمی) انجام شد. در بخش کیفی، با مرور نظام‌مند ادبیات و مصاحبه با ۲۲ خبره (اساتید معماری اسلامی، معماران و مدیران آموزشی با حداقل ده سال سابقه) که به روش گلوله برفی انتخاب شدند، عوامل اولیه شناسایی شد. در بخش کمی، داده‌ها از طریق پرسشنامه محقق‌ساخته با طیف لیکرت از نمونه ۲۸۰ نفری از معماران و کارشناسان آموزشی شهر تهران جمع‌آوری شد. برای تحلیل داده‌ها از تحلیل عاملی اکتشافی و تأییدی در SPSS و AMOS و نیز تکنیک AHP استفاده شد. نتایج، پنج عامل اصلی را تأیید کرد: فرهنگی-مذهبی (وزن ۰/۲۳۸)، فیزیکی-معماری (وزن ۰/۲۳۸)، اجتماعی (وزن ۰/۱۹۰)، آموزشی-تربیتی (وزن ۰/۱۹۰) و اقتصادی-مدیریتی (وزن ۰/۱۴۴). تحلیل مسیر نشان داد که عامل فرهنگی-مذهبی با ضریب ۸، بیشترین تأثیر مستقیم را بر عامل اجتماعی و با ضریب ۷ بر عامل آموزشی-تربیتی دارد. عامل اقتصادی-مدیریتی نیز با ضریب ۹، بیشترین تأثیر را بر عامل فیزیکی-معماری نشان داد. مدل از برازش مطلوبی برخوردار بود ($CFI=0.92$)، یافته‌ها نشان می‌دهد که طراحی فضاهای آموزشی مبتنی بر آموزه‌های اسلامی نیازمند رویکردی یکپارچه با اولویت‌دهی به مؤلفه‌های معنوی و کالبدی است. این چارچوب می‌تواند به عنوان ابزاری عملی برای سیاست‌گذاران و طراحان برای ایجاد محیط‌های یادگیری هویت‌بخش و ارتقای کیفیت آموزش به کار رود.

واژه‌های کلیدی: طراحی فضاهای آموزشی، آموزه‌های اسلامی، تحلیل عاملی، مدل‌سازی معادلات ساختاری و تحلیل سلسله‌مراتبی (AHP).

مقدمه

طراحی فضاهای آموزشی به عنوان یکی از حساس‌ترین و مهم‌ترین جنبه‌های نظام آموزشی، تأثیر مستقیمی بر کیفیت یادگیری، رشد فرهنگی و تعاملات اجتماعی دارد (ر.ک: Hardaker & Sabki, 2018). محیط کالبدی مدرسه نه تنها بر عملکرد تحصیلی دانش‌آموزان اثر می‌گذارد، بلکه در شکل‌گیری هویت، ارزش‌ها و باورهای آنان نیز نقش اساسی ایفا می‌کند (ر.ک: Boyle, 2018). در عصر حاضر، با توجه به تحولات سریع علمی و فناوری و همچنین افزایش آگاهی نسبت به نقش فرهنگ در آموزش، نیاز به بازنگری در طراحی این فضاها به منظور انطباق با نیازهای متنوع آموزشی و فرهنگی جامعه بیش از پیش احساس می‌شود (ر.ک: Arjmand et al., 2018). در جوامع اسلامی، این مسئله از اهمیت دوچندانی برخوردار است، زیرا اصول تربیتی و آموزشی مبتنی بر آموزه‌های اسلامی نقش کلیدی در شکل‌دهی ساختارهای آموزشی دارند (ر.ک: Abbas et al., 2024). بررسی ادبیات موضوع نشان می‌دهد که پژوهش‌های متعددی به اصول طراحی فضاهای آموزشی از منظر اسلام پرداخته‌اند. مطالعات پیشین عمدتاً بر اصول نظری همچون استفاده از نمادها و تزئینات اسلامی، تقویت حس معنویت، انعطاف‌پذیری در طراحی، استفاده از نور طبیعی و توجه به فرهنگ محلی تأکید داشته‌اند (ر.ک: Hardaker & Sabki, 2018; Romadhon a; Triayudha et al., 2019; Asari, 2023). برای نمونه ارجمند و همکاران (۲۰۱۸) به اهمیت ایجاد فضاهای انگیزشی و الهام‌بخش در معماری سنتی مدارس اسلامی اشاره کرده‌اند. همچنین هدایه و همکاران (۲۰۲۴) بر استفاده بهینه از منابع طبیعی مانند نور و تهویه و طراحی پایدار تأکید نموده‌اند.

با وجود این مطالعات گسترده در توصیف ویژگی‌های معماری اسلامی در فضاهای آموزشی، شکاف عمده‌ای در زمینه تحلیل هم‌زمان و کمی روابط بین عوامل فرهنگی، اجتماعی، کالبدی و مدیریتی و نیز وزن‌دهی به تأثیر هر یک در قالب یک مدل یکپارچه احساس می‌شود. به عبارت دیگر پژوهش‌های اندکی به این پرسش پاسخ داده‌اند که «هر یک از این عوامل با چه ضریب تأثیری بر طراحی نهایی اثر می‌گذارند و اولویت طراحی کدام است؟» اکثر مطالعات انجام‌شده به توصیف ویژگی‌ها و اصول فضاهای آموزشی از منظر اسلام پرداخته‌اند و توجه به روابط جامع میان عوامل مختلف و میزان تأثیرگذاری آنها بر یکدیگر، چندان مورد توجه نبوده است (ر.ک: Triayudha et al., 2019). پژوهش حاضر تلاش می‌کند تا با پر کردن این شکاف، به تحلیل عمیق‌تری از همبستگی‌ها و اثربخشی عوامل مختلف در ایجاد فضاهای آموزشی مؤثر و الهام‌بخش دست یابد. از این‌رو اهداف اصلی این تحقیق عبارتند از:

۱. شناسایی و دسته‌بندی عوامل مؤثر بر طراحی فضاهای آموزشی مبتنی بر آموزه‌های اسلامی
۲. تحلیل روابط ساختاری و میزان تأثیرگذاری هر یک از این عوامل بر یکدیگر
۳. تارانه مدل ریاضی وزن‌دار برای ارزیابی کمی طراحی فضاهای آموزشی با رویکرد اسلامی
۴. تعیین اولویت عوامل برای کمک به تصمیم‌گیری طراحان و مدیران آموزشی

مبانی نظری و پیشینه پژوهش

در سال‌های اخیر، پژوهش‌های متعددی به بررسی طراحی فضاهای آموزشی بر اساس آموزه‌های اسلامی پرداخته‌اند. بررسی ادبیات موضوع در حوزه طراحی فضاهای

آموزشی، به‌ویژه با تأکید بر اصول اسلامی، نشان‌دهنده ارتباط نزدیک میان کیفیت محیط‌های آموزشی و نتایج یادگیری است. از منظر نظریه‌های یادگیری محیطی، فضاهای آموزشی به عنوان «معلم سوم» شناخته می‌شوند که در کنار معلم و برنامه درسی، نقش اساسی در شکل‌دهی به رفتارها، نگرش‌ها و ارزش‌های یادگیرندگان ایفا می‌کنند. این رویکرد در معماری اسلامی با تأکید بر مفاهیمی چون «خلوت»، «حرمت»، «نظم» و «وحدت» تجلی یافته و فضاهای آموزشی سنتی مانند مدارس و مساجد را به محیط‌هایی چندعملکردی برای تعلیم و تربیت تبدیل کرده است. پژوهش‌ها تأکید دارند که طراحی فضاهای آموزشی باید نه تنها از منظر عملکردی و

زیبایی‌شناسی، بلکه با در نظر گرفتن هویت فرهنگی و آموزه‌های اسلامی انجام شود. در جدول (۱)، مطالعاتی که در سال‌های اخیر در ارتباط با این موضوع انجام شده آورده شده است. با بررسی این جدول مشاهده می‌شود که پژوهش‌های پیشین به طور پراکنده به اصول متعددی اشاره کرده‌اند، اما تحلیل نظام‌مند و یکپارچه این اصول و بررسی روابط میان آنها، کمتر مورد توجه قرار گرفته است. اغلب مطالعات، ماهیتی توصیفی داشته، به دنبال اولویت‌بندی عوامل یا کشف روابط پنهان میان آنها نبوده‌اند. این خلأ پژوهشی، ضرورت انجام تحقیقی با رویکرد کمی و مدل‌سازی ساختاری را آشکار می‌سازد.

جدول ۱- بررسی و استخراج اصول طراحی فضاهای آموزشی از منظر اسلام بر اساس نتایج تحقیقات پیشین

اصول طراحی فضاهای آموزشی از منظر اسلام								منبع
آموزش عملی و تجربی	ایجاد حس جامعه و همکاری	آموزش در تمامی سطوح	انعطاف‌پذیری در طراحی	استفاده از المان‌های معماری اسلامی	فضای مناسب برای یادگیری	ارزش‌های اسلامی	Hardaker & Sabki, 2018a	
برقراری ارتباط با جامعه محلی	ایجاد فضاهای یادگیری انگیزشی	معماری پایدار و کارآمد	انعطاف‌پذیری در طراحی	معماری سنتی اسلامی	فرح‌بخش و الهام‌بخش	ارزش‌های اسلامی	Arjmand et al., 2018	
تعامل با جامعه محلی	ایجاد فضاهای انعطاف‌پذیر	توجه به محیط-زیست	عملکرد چندمنظوره	فضاهای اجتماعی و تعامل	نورپردازی و تهویه	ارزش‌های اسلامی	Abbas et al., 2024	
تقویت هویت اسلامی	فضاهای انعطاف‌پذیر	تناسب با فرهنگ محلی	نورپردازی و تهویه مناسب	محیط‌های اجتماعی و تعاملی	استفاده از معماری سنتی اسلامی	نیازهای آموزشی	Triayudha et al., 2019	
حس تعلق و هویت اسلامی	قابلیت انعطاف‌پذیری	توجه به مسائل محیطی	محیط یادگیری طبیعی	تعامل اجتماعی	فضاهای چندمنظوره	همانگی با اصول اسلامی	Hardaker & Sabki, 2018b	
توجه به نیازهای محلی	انعطاف‌پذیری طراحی	فضاهای سبز و محیط طبیعی	نور و تهویه مناسب	ارتباط اجتماعی	عملکرد چندمنظوره	محیط معنوی و آموزشی	Boyle, 2018	

اصول طراحی فضاهای آموزشی از منظر اسلام								منبع
	فضاهای سبز	توجه به نیازهای فرهنگی و اجتماعی	انعطاف پذیری طراحی	تنوع در فضاهای آموزشی	فراهم کردن فضاهای تعامل	فضاهای مناسب یادگیری	معنویت و هویت اسلامی	Soleha & Pusvisasari, 2024
		استفاده از منابع طبیعی	توجه به فرهنگ محلی	تعامل اجتماعی	توجه به نیازهای جنسیتی و سنتی	فضاهای آموزشی انعطاف پذیر	حس معنویت و هویت اسلامی	Hidayah et al., 2024
			تکنولوژی های مدرن	توجه به نیازهای اجتماعی	انعطاف پذیری در طراحی	فضاهای تعامل فکری	محیط یادگیری هویت دار	Romadhon & Asari, 2023
		پایداری و کارایی	استفاده از نمادهای فرهنگی	توجه به نور و تهویه	تنوع در فضاها	فضاهای باز و تعاملی	مفهوم آموزش اسلامی	وثیق و قدردان، ۱۳۹۵
		فراهم کردن فضاهای آرامش بخش	بازتاب هویت فرهنگی	تمرکز بر ارتباطات اجتماعی	استفاده از نور طبیعی	فضاهای متنوع و منظم	توجه به زیبایی شناسی	بختیار نصرآبادی و دیگران، ۱۳۹۲
		توجه به معانی و فلسفه	سازگار با محیط زیست	فضاهای همکاری و تبادل نظر	آموزش عملی	خلاقیت و نوآوری	فرهنگی و تاریخی اسلامی	Mossa Alzahrani et al., 2023
			شکل گیری هویت	احترام به فرهنگ محلی	فضاهای تعامل اجتماعی	استفاده از نور طبیعی	تنظیم فضای چند کاربری	غلامی و حیاتی، ۱۳۹۸
		نور، فضا و تهویه	پیش بینی فضاهای عبادت	ایمنی (در ابعاد فیزیکی و روانی)	ایجاد فضاهای متنوع	ترویج یادگیری و ماندگاری اجتماعی	فرهنگ و هویت اسلامی	حیاتی و دیگران، ۱۳۹۸
		توجه به ایمنی و دسترسی	انعطاف پذیری	دسترسی راحتی به طبیعت و فضای باز	در نظر گرفتن تنوع فضاها	تربیت روحی و معنوی	اجتماعی و خانوادگی	خدابخشی و دیگران، ۱۳۹۴
					توجه به طبیعت و فضای باز	ایجاد فضایی برای رشد معنوی	تقویت هویت اسلامی	علاقه مند و دیگران، ۱۳۹۶
				محیطی مناسب برای رشد شخصیت	افزایش حس اجتماع	توجه به هویت فرهنگی	فضاهای عبادی و آموزشی	Asadi & Majidi, 2016
			انگیزش از طریق طراحی	ابعاد شخصیتی	فضای مطالعه و تحقیق	تعامل اجتماعی	فضای آرامش و تمرکز	عظمی و دیگران، ۱۳۹۵
			محیطهای یادگیری مؤثر	تقویت هویت فرهنگی و آموزشی	معماری پایدار و همخوان با محیط	وجه به حیاط و فضاهای مشترک	فضای عبادت و تعلیم	نظرپور و دیگران، ۱۴۰۰
			سلامت و بهداشت	توجه به تنوع فعالیتها	شکوفایی خلاقیت از طریق طراحی	ایجاد فضاهای ابعاد روحی و اجتماعی	تعامل بین انسان و طبیعت	مظفر و میرمرادی، ۱۳۹۳
			پاسخگویی به نیازهای محلی	توجه به ابعاد معنوی	تعادل بین فضاهای داخلی و بیرونی	ایجاد حس اجتماع	توجه به روایات اسلامی	حیاتی و بهداروند، ۱۴۰۱
		توجه به زیبایی شناسی	توجه به تعامل اجتماعی	محیطی حمایت-راحتی و امنیت	استفاده از فناوری	انعطاف پذیری فضا	نیازهای یادگیرندگان	نقرهکار و دیگران، ۱۳۹۴
	قابلیت انعطاف پذیری	آموزش معنوی	هویت فرهنگی و دینی	ارتباط با طبیعت	تقسیم بندی فضایی	نور طبیعی و تهویه مناسب	فضای مناسب برای یادگیری	Sarabi & Molanaei, 2016

روش پژوهش

این پژوهش به لحاظ محتوایی در حوزه پژوهش‌های کاربردی و از لحاظ تحقیقاتی در حوزه روش‌های تحقیق پیمایشی قرار دارد. روش انجام پژوهش حاضر با استفاده از روش پیمایشی انجام پذیرفته است. به این ترتیب که پس از جمع‌آوری داده‌ها و تجزیه و تحلیل آنها، با استفاده از روش تحلیل عاملی، عوامل تأثیرگذار و مهم تحقیق به دست می‌آید و روابط حاکم میان آنها به دست می‌آید. در این پژوهش، از نرم‌افزار آماری Spss و همچنین از نرم‌افزار مدل‌سازی Amos (تحلیل عاملی)، به علت توانایی آنها در برآزش مدل‌های ساختاری و آزمون روابط همزمان بین چند متغیر وابسته و مستقل، برای استخراج عوامل استفاده شده است. همچنین از تکنیک تحلیل سلسله‌مراتبی (AHP) به دلیل ماهیت سلسله‌مراتبی مسئله و نیاز به وزن‌دهی به معیارهای کیفی بر

اساس قضاوت خبرگان استفاده شد. جامعه آماری تحقیق حاضر شامل خبرگان^(۱) و اساتید معماری، کارشناسان آموزش و پرورش و مدیران آموزشی شهر تهران انتخاب شد. در این پژوهش در فاز کیفی از روش نمونه‌گیری گلوله برفی (هدفمند) و در فاز کمی از نمونه‌گیری خوشه‌ای چندمرحله‌ای برای انتخاب جامعه آماری استفاده شد. با توجه به نامشخص بودن حجم دقیق جامعه، بر اساس فرمول کوکران برای جوامع نامحدود و با احتساب احتمال ریزش، ۳۸۰ پرسشنامه به روش نمونه‌گیری خوشه‌ای چندمرحله‌ای توزیع شد. از این تعداد، ۳۲۰ پرسشنامه، کامل و قابل استفاده بود (نرخ بازگشت ۸۴٪) و حجم نمونه نهایی برای تحلیل عاملی (بیش از ده برابر گویه‌ها)، مناسب ارزیابی شد. روند انجام پژوهش حاضر در جدول (۲) آورده شده است.

جدول ۲- روش‌شناسی تحقیق و روند انجام پژوهش

۱	روش پژوهش	روش تحقیق کاربردی با رویکردی ترکیبی (کیفی و کمی)
۲	هدف پژوهش	شناسایی و تحلیل عوامل مؤثر بر طراحی فضاهای آموزشی بر اساس آموزه‌های اسلامی و ارائه یک مدل جامع برای ارزیابی این عوامل
۳	شناسایی عوامل و جمع‌آوری داده‌ها	مرور ادبیات موضوع
		شناسایی متغیرهای کلیدی از مطالعات پیشین مرتبط با طراحی فضاهای آموزشی و آموزه‌های اسلامی
۳	شناسایی عوامل و جمع‌آوری داده‌ها	طراحی پرسشنامه‌ای (Spss) مبتنی بر یافته‌های اولیه که شامل سؤالات بسته و باز بوده و برای جمع‌آوری داده‌ها از جامعه آماری استفاده شده است.
		مصاحبه با کارشناسان و متخصصان حوزه آموزش و معماری صورت گرفته است. این مصاحبه‌ها به جمع‌آوری داده‌های کیفی و درک عمیق‌تری از نظرها و تجربه‌های آنها کمک کرد.
۴	تحلیل داده‌ها	تحلیل عاملی اکتشافی
		برای شناسایی و دسته‌بندی عوامل اصلی و روابط میان آنها از تحلیل عاملی (Amos) استفاده شده است. این روش، امکان استخراج ساختارهای پنهان در داده‌ها را فراهم می‌کند.
۴	تحلیل داده‌ها	تحلیل مسیر
		برای ارزیابی روابط میان عوامل و تأثیرات متقابل آنها به کار گرفته شده است. این تحلیل به شناسایی تأثیر مستقیم و غیر مستقیم هر عامل بر دیگر عوامل کمک می‌کند.
		تحلیل سلسله‌مراتبی
		برای وزن‌دهی به عوامل و تعیین اهمیت نسبی آنها از این روش (AHP) استفاده شده است. در این روش، عوامل در قالب مقایسه‌های زوجی ارزیابی و وزن‌دهی شد.

۵	ارائه مدل ریاضی	یک مدل ریاضی برای ارزیابی و تحلیل کیفیت طراحی فضاهای آموزشی بر اساس آموزه‌های اسلامی ارائه شده است. این مدل به گونه‌ای طراحی شده که قابلیت استفاده در تصمیم‌گیری‌های مدیریتی و طراحی‌های عملی را داشته باشد.
۶	نتایج و تفسیر	نتایج به دست آمده از تحلیل داده‌ها به صورت کمی و کیفی ارائه شده و تأثیر هر یک از عوامل بر طراحی فضاهای آموزشی تحلیل و تفسیر شد.
۵	نتیجه‌گیری و پیشنهادها	در پایان تحقیق، نتیجه‌گیری‌های اصلی مطرح شده و پیشنهادهایی برای بهبود طراحی فضاهای آموزشی بر اساس یافته‌های تحقیق ارائه می‌شود. همچنین به محدودیت‌های تحقیق اشاره شده و زمینه‌های تحقیقات آینده مشخص می‌شود.

ابزار پژوهش (تنظیم پرسشنامه)

در این پژوهش از پرسشنامه برای استخراج عوامل مؤثر بر اصول طراحی فضاهای آموزشی از منظر اسلام استفاده شد. تهیه پرسشنامه تحقیق به ترتیب زیر انجام پذیرفت: - در مرحله اول، پس از تعیین اهداف پژوهش دقت شد تا در تهیه پرسشنامه، هر سؤالی که پرسیده می‌شود، حداقل با یکی از اهداف پژوهش در ارتباط باشد. از این‌رو در پژوهش حاضر، پس از انجام مطالعه ادبیات موضوع و استخراج متغیرها و اصول مرتبط، پرسشنامه تحقیق بر اساس آن طراحی شد.

- در مرحله دوم برای اطمینان کامل از مطابقت پرسشنامه با اهداف تحقیق، تعدادی از خبرگان، پرسشنامه را بررسی اولیه کردند و موارد اصلاحی اعمال شد (روایی صوری). به این ترتیب پرسشنامه تحقیق آماده و برای ارزیابی مقدماتی روی تعدادی از دانشجویان معماری در مقطع کارشناسی ارشد (۳۱ دانشجو) اجرا شد تا موارد ابهام برطرف شود و پرسشنامه نهایی برای اجرای گسترده آماده شود.

- پرسشنامه تحقیق با ۳۰ هدف به دست آمده (از مطالعات و مصاحبه از خبرگان) و ۶۰ سؤال بسته چهارگزینه‌ای (q_1, q_2, \dots, q_n) بر اساس جدول هدف محتوای حاصل و به شیوه تست لیکرت طراحی شد. پس از انجام تحلیل‌ها و حذف سؤالات نامفهوم و با ضریب همبستگی

پایین در نهایت پرسشنامه نهایی با ۲۸ سؤال به دست آمد. در آخر سؤالات پرسشنامه به صورت جدول (۳) بارگذاری و ارزیابی شد.

جدول ۳- نحوه بارگذاری و ارزیابی سؤالات پرسشنامه تحقیق به شیوه تست لیکرت

سؤال $q_x \dots$				
	خیلی زیاد	زیاد	کم	خیلی کم
امتیاز جواب	۴	۳	۲	۱

اعتبارسنجی ابزار اندازه‌گیری (پرسشنامه)

پیش از تجزیه و تحلیل یافته‌ها، قابلیت اتکایی پرسشنامه و سؤالات، ارزیابی شده و اعتبار آن سنجیده شد. هدف از این ارزیابی، بررسی میزان دقت و نارسایی هر سؤال و نشان دادن نقاط ضعف و قوت و اعتبار پرسشنامه است. برای بررسی میزان اعتبار پرسشنامه طراحی شده در تحقیق حاضر، چهار تحلیل انجام پذیرفت. این چهار تحلیل عبارتند از: تحلیل قابلیت اتکایی^(۲)، تعیین روایی، تحلیل سؤال‌ها^۱ (تحلیل گویه‌ها) و تعیین اعتبار^۲ (تحلیل داده‌ها).

ارزیابی قابلیت اتکایی در این تحقیق به کمک نرم‌افزار Spss v.17 و با استفاده از روش آلفای کورنباخ انجام پذیرفته است. در بررسی پرسشنامه تحقیق مشاهده شد که قابلیت

1. Item Analysis

2. Validity

تحلیل داده‌ها و استخراج عوامل مؤثر بر طراحی فضاهای آموزشی بر اساس آموزه‌های اسلام

در پژوهش حاضر برای تحلیل داده‌های جمع‌آوری شده از پرسشنامه تحقیق، از روش تحقیق همبستگی به کمک تحلیل عاملی استفاده شده است. روش تحلیل عاملی به کار رفته در این پژوهش، روش مؤلفه‌های اصلی^۱ است. در روش یادشده از بار عاملی^۲ (ارزش ویژه عوامل) برای استخراج عوامل استفاده میشود. بررسی‌ها و تحلیل مقدار واریانس و تعداد مؤلفه‌های تشکیل دهنده عامل‌های حاصل از پرسشنامه تحقیق نشان می‌دهد که پنج عامل برای استخراج از پرسشنامه تحقیق به عنوان عوامل مؤثر بر اصول طراحی فضاهای آموزشی بر اساس آموزه‌های اسلام قابل شناسایی است (جدول ۴). تحلیل داده‌ها با استفاده از روش‌های آماری پیشرفته مانند تحلیل عاملی و تحلیل مسیر انجام شده و وزن نسبی هر عامل با روش تحلیل سلسله‌مراتبی (AHP) تعیین شده است.

تحلیل عاملی و استخراج عوامل مؤثر

نتایج تحلیل عاملی اکتشافی با روش مؤلفه‌های اصلی و چرخش واریماکس نشان داد که ۲۸ گویه پرسشنامه در قالب پنج عامل اصلی قابل دسته‌بندی هستند. این پنج عامل در مجموع ۶۸/۵ درصد از واریانس کل را تبیین می‌کند. نتایج تحلیل داده‌های به‌دست‌آمده نشان می‌دهد که پنج عامل شامل عامل فرهنگی و مذهبی، عامل اجتماعی، عامل فیزیکی و معماری، عامل آموزشی و تربیتی و عامل اقتصادی و مدیریتی از پرسشنامه تحقیق حاضر و به روش تحلیل عاملی در ارتباط با طراحی فضاهای آموزشی بر اساس آموزه‌های اسلام قابل استخراج است.

اتکایی (ضریب پایایی) کل پرسشنامه، معادل $\alpha = 0.9$ است. از طرفی پس از انجام محاسبات و بررسی‌های اولیه و حذف سؤالات نامناسب و سؤالات با ضریب همبستگی پایین، ضریب پایایی با ۲۸ سؤال باقی‌مانده معادل $\alpha = 0.913$ برآورد شد. از این‌رو می‌توان استدلال نمود که پرسشنامه تحقیق دارای قابلیت اتکایی مناسب بوده، نتایج حاصل از آن نیز دارای اعتبار علمی خواهد بود.

همچنین سؤالات یک پرسشنامه، حساسیت زیادی دارد و باید خوانا و دارای روایی^(۳) قابل توجهی باشد. در پژوهش حاضر برای تعیین روایی سؤالات از روش‌های روایی صوری، روایی محتوایی^(۴) و روایی سازه^(۵) استفاده شده است. در این پژوهش برای تعیین روایی سازه از تحلیل عاملی استفاده شده است. لازمه تحلیل عاملی، تحلیل سؤالات پرسشنامه است. همچنین برای تحلیل سؤالات از دو روش محاسبه ضریب تمیز^(۶) و روش لوپ (محاسبه ضریب همسانی درونی)^(۷) استفاده شده است. با توجه به رابطه مستقیم ضریب تمیز و ضریب همبستگی، در این پژوهش برای محاسبه ضریب تمیز از آزمون ضریب همبستگی پیرسون استفاده شده است.

در این پژوهش با توجه به آنکه ضریب همسانی نباید از ۰/۷ کمتر باشد و با در نظر گرفتن ضریب پایایی کل آزمون ($\alpha = 0.913$)، ضریب پایایی هر سؤال جداگانه محاسبه شد و پس از حذف سؤالات نامناسب، نتایج نشان می‌دهد که سؤالات باقیمانده در سطح ۹۵٪ اطمینان دارای همبستگی معیندار است. از این‌رو سؤالات مناسبی هستند و از این جهت، نتایج حاصل از آنها نیز قابل استناد خواهد بود.

1. Principal Components

2. Eigen Value

همکاری را تسهیل می‌کند، وزن ۰/۱۹ و عامل آموزشی و تربیتی به دلیل تنوع و روش‌های آموزشی، وزن ۰/۱۹ را به دست آورد، اما ممکن است تحت تأثیر عوامل دیگر قرار گیرد. در نهایت عامل اقتصادی و مدیریتی از نظر تأمین منابع و مدیریت فضایی، وزن ۰/۱۴۴ را به دست آورد، اما ممکن است در مقایسه با سایر عوامل، کمتر تأثیرگذار باشد.

نتایج نشان می‌دهد که از این پنج عامل به‌دست‌آمده، عامل فرهنگی و مذهبی (وزن ۰/۲۳۸) به دلیل اهمیت بالای معنویت و فرهنگ اسلامی در طراحی فضاهای آموزشی، بالاترین امتیاز را دریافت کرده است. عامل فیزیکی و معماری (وزن ۰/۲۳۸) نیز به دلیل تأثیر مستقیم آن بر کیفیت یادگیری و راحتی دانش‌آموزان، اهمیت زیادی دارد. عامل اجتماعی به دلیل آنکه تعامل اجتماعی و

جدول ۴- عوامل، متغیرها و راهبردهای مؤثر استخراج شده از پرسشنامه تحقیق

عامل	دسته بندی عوامل	وزن	متغیرها	وزن	راهبردهای معماری
۱	عوامل فرهنگی و مذهبی	۰/۲۳۸	معنویت و عبادی بودن فضا	۰/۴۰	- وجود مکان‌های ویژه برای نماز (نمازخانه) - طراحی فضاهای آرامش‌بخش برای دعا و تفکر - امکان برگزاری مراسم مذهبی (جشن‌ها و ختم‌ها)
			توجه به آموزه‌های اسلامی	۰/۳۵	- نصب آیات قرآنی و احادیث در فضاها - استفاده از نمادها و تزئینات اسلامی (مانند خطاطی‌های اسلامی) - برگزاری کلاس‌های آموزشی با محتوای اسلامی
			تأثیر فرهنگ محلی	۰/۲۵	- احترام به سنت‌ها و آداب محلی - استفاده از عناصر فرهنگی در طراحی فضاها
۲	عوامل اجتماعی	۰/۱۹	تعامل اجتماعی	۰/۴۰	- طراحی فضاهای گروهی (کلاس‌های گروهی و کارگاهی) - ایجاد مکان‌های ملاقات و گفتگو (فضاهای استراحت و کافه) - برگزاری فعالیت‌های گروهی و اجتماعی (همایش‌ها و کارگاه‌ها)
			تنوع فرهنگی	۰/۳۵	- طراحی فضاهای چندفرهنگی - پذیرش از همه گروه‌ها و فرهنگ‌های مختلف
			توجه به خانواده	۰/۲۵	- طراحی فضاهای مناسب برای برگزاری جلسه‌های والدین و معلمان - وجود مکان‌هایی برای همکاری خانواده در برنامه‌های آموزشی - برگزاری رویدادهای اجتماعی با حضور خانواده‌ها

عامل	دسته بندی عوامل	وزن	متغیرها	وزن	راهبردهای معماری
۳	عوامل فیزیکی و معماری	۰/۳۰	هندسه و نظم	۰/۳۰	استفاده از الگوهای هندسی اسلامی
		۰/۳۰	نور طبیعی و تهویه مناسب	۰/۳۰	- استفاده از پنجره‌های بزرگ و کنترل نور طبیعی - طراحی سیستم‌های تهویه مطبوع و طبیعی - ایجاد سایه‌بان‌ها و فضاهای باز برای استفاده از نور طبیعی
		۰/۲۰	استفاده از مواد طبیعی	۰/۲۰	- انتخاب مصالح با دوام و پایدار (چوب، سنگ و مصالح بومی) - توجه به تأثیرات زیست‌محیطی در انتخاب مصالح - طراحی فضاهای سازگار با محیط‌زیست
		۰/۲۰	فراهم کردن فضاهای سبز	۰/۲۰	- ایجاد حیاط و باغ‌های آموزشی - طراحی فضاهای سبز برای بازی و تفریح دانش‌آموزان - استفاده از گیاهان برای بهبود کیفیت هوا
		۰/۳۵	توجه به روش‌های آموزشی	۰/۳۵	- طراحی فضاهایی که امکان یادگیری مشارکتی را فراهم کنند. - فراهم کردن فناوری‌های آموزشی (الواح هوشمند، پروژکتورها) - امکان برگزاری کارگاه‌های آموزشی و تجربه محور
۴	عوامل آموزشی و تربیتی	۰/۱۹	تنوع فضاهای آموزشی	۰/۳۵	- طراحی کلاس‌های درس با قابلیت تنظیم (انعطاف‌پذیری) - وجود آزمایشگاه‌ها و کارگاه‌های تخصصی - ایجاد فضاهای چندمنظوره برای فعالیت‌های مختلف
		۰/۳۰	توجه به فعالیت‌های گروهی	۰/۳۰	ایجاد فعالیت‌های گروهی و پروژه‌های مشترک
۵	عوامل اقتصادی و مدیریتی	۰/۴۰	هزینه‌ها و منابع	۰/۴۰	- بودجه‌ریزی مناسب برای طراحی و ساخت فضاهای آموزشی - تأمین منابع مالی برای نگهداری و بهبود فضاها - ارزیابی هزینه‌ها و مدیریت منابع مالی
		۰/۳۵	مدیریت فضای آموزشی	۰/۳۵	- ایجاد سیستم‌های مدیریتی برای بهره‌وری بهتر از فضاها - برنامه‌ریزی برای استفاده بهینه از فضاها در زمان‌های مختلف - آموزش کارکنان و معلمان برای مدیریت بهینه فضا
		۰/۲۵	تأمین امکانات	۰/۲۵	فراهم کردن تجهیزات و وسایل لازم برای فعالیت‌های آموزشی

عامل اول: فرهنگی و مذهبی

یکی از مهمترین عوامل استخراجشده از پرسشنامه تحقیق در ارتباط با طراحی فضاهای آموزشی از منظر مبانی اسلامی، مفهومی است که با عنوان فرهنگی و مذهبی می‌توان نام‌گذاری نمود. این عامل به تأثیرات فرهنگ و مذهب بر فضای آموزشی اشاره دارد. مهم‌ترین متغیرهای شناسایی مؤثر بر این عامل شامل متغیر معنویت و عبادی بودن فضا (وزن: ۰/۴۰)، متغیر توجه به آموزه‌های اسلامی (وزن: ۰/۳۵) و متغیر تأثیر فرهنگ محلی (وزن: ۰/۲۵) به دست آمد.

- معنویت و عبادی بودن فضا: طراحی فضا به گونه‌ای که حس معنویت و عبادت را القا کند. این شامل وجود مکان‌های عبادت (مسجد، نمازخانه) و فضاهای خصوصی برای تفکر و دعاست، به گونه‌ای که به ایجاد فضاهای مناسب برای عبادت و دعا منجر شود و باید به نیازهای مذهبی دانشجویان توجه شود.

- توجه به آموزه‌های اسلامی: استفاده از آیات قرآنی، احادیث و نمادها و تزئینات اسلامی در طراحی فضا به دلیل فراهم کردن فضاهای آرامش‌بخش و تأکید بر ارزش‌های اخلاقی و اسلامی.

- تأثیر فرهنگ محلی: شامل احترام به سنت‌ها و آداب محلی و ادغام عناصر فرهنگی در طراحی فضاهاست.

عامل دوم: اجتماعی

یکی دیگر از مهمترین عوامل استخراجشده از پرسشنامه تحقیق در ارتباط با طراحی فضاهای آموزشی از منظر مبانی اسلامی، مفهومی است که با عنوان عامل اجتماعی می‌توان نام‌گذاری نمود. این عامل به تأثیرات روابط اجتماعی و تعاملات بین افراد در فضاهای آموزشی مربوط می‌شود. مهم‌ترین متغیرهای شناسایی مؤثر بر این عامل شامل متغیر تعامل اجتماعی (وزن: ۰/۴۰)، متغیر تنوع

فرهنگی (وزن: ۰/۳۵) و متغیر توجه به خانواده (وزن: ۰/۲۵) به دست آمد.

- تعامل اجتماعی: به طراحی فضاهای مشترک و گروهی اشاره دارد که به تشویق همکاری و دوستی میان دانش‌آموزان کمک می‌کند. از این جهت، طراحی فضا باید به نحوی باشد که تعامل و همکاری میان دانش‌آموزان و معلمان را تسهیل کند.

- تنوع فرهنگی: به ایجاد فضاهای چندفرهنگی و پذیرش همه گروه‌ها مربوط می‌شود که می‌تواند به تقویت همدلی و فهم متقابل کمک کند.

- توجه به خانواده: به مشارکت خانواده‌ها در برنامه‌ها و فعالیت‌های مدرسه اشاره دارد که می‌تواند به بهبود فرآیند یادگیری و تقویت پیوندهای اجتماعی کمک کند. از این جهت، طراحی فضا باید به نحوی باشد که خانواده‌ها را در فرآیند آموزشی مشارکت دهد، مانند مکان‌های ملاقات و گفتگو.

عامل سوم: فیزیکی و معماری

سومین عامل استخراجشده از پرسشنامه تحقیق در ارتباط با طراحی فضاهای آموزشی از منظر مبانی اسلامی، مفهومی است که با عنوان عامل فیزیکی و معماری می‌توان نام‌گذاری نمود. این عامل به طراحی فیزیکی فضاهای آموزشی مرتبط هستند. مهم‌ترین متغیرهای شناسایی مؤثر بر این عامل شامل متغیر هندسه و نظم (وزن: ۰/۳۰)، متغیر نور طبیعی و تهویه (وزن: ۰/۳۰)، متغیر استفاده از مواد طبیعی (وزن: ۰/۲۰) و متغیر فراهم کردن فضاهای سبز (وزن: ۰/۲۰) به دست آمد.

- هندسه و نظم: بهره‌گیری از الگوهای هندسی اسلامی برای ایجاد هماهنگی و زیبایی در فضا.

- نور طبیعی و تهویه مناسب: طراحی فضا باید به گونه‌ای باشد که از نور طبیعی برای ایجاد محیطی روشن و دلپذیر بهره‌مند شود و تهویه مناسب داشته باشد. تهویه مناسب

می‌تواند به بهبود کیفیت هوا و راحتی دانش‌آموزان کمک کند.

- **استفاده از مواد طبیعی:** توجه به استفاده از مصالح طبیعی و بوم‌آورده که با اصول اسلامی همخوانی دارد.

- **فراهم کردن فضاهای سبز:** به استفاده از باغ‌ها و فضاهای سبز در حیاط و اطراف فضای آموزشی مربوط می‌شود که می‌تواند به بهبود روحیه و ایجاد محیطی آرامش‌بخش کمک کند.

عامل چهارم: آموزشی و تربیتی

چهارمین عامل استخراج شده از پرسشنامه تحقیق در ارتباط با طراحی فضاهای آموزشی از منظر مبانی اسلامی، مفهومی است که با عنوان عامل آموزشی و تربیتی می‌توان نامگذاری نمود. این عامل به روش‌ها و شیوه‌های آموزشی مرتبط است. مهمترین متغیرهای شناسایی مؤثر بر این عامل شامل متغیر توجه به روش‌های آموزشی (وزن: ۰/۳۵)، متغیر تنوع فضاهای آموزشی (وزن: ۰/۳۵) و متغیر توجه به فعالیت‌های گروهی (وزن: ۰/۳۰) به دست آمد.

- **توجه به روش‌های آموزشی:** ایجاد فضاهایی که امکان استفاده از روش‌های آموزشی فعال و مشارکتی را فراهم کنند.

- **تنوع فضاهای آموزشی:** طراحی فضاهای مختلف برای انواع یادگیری (کلاس‌های درس، آزمایشگاه‌ها و کارگاه‌ها) که متناسب با نیازهای یادگیرندگان باشد. فضا باید متناسب با نیازها و علایق دانش‌آموزان طراحی شود تا فرآیند یادگیری بهبود یابد.

- **توجه به فعالیت‌های گروهی:** به تشویق به فعالیت‌های گروهی و پروژه‌های مشترک اشاره دارد که می‌تواند روحیه همکاری را تقویت کند.

عامل پنجم: اقتصادی و مدیریتی

پنجمین عامل استخراج شده از پرسشنامه

تحقیق در ارتباط با طراحی فضاهای آموزشی از منظر مبانی اسلامی، مفهومی است که با عنوان عامل اقتصادی و مدیریتی می‌توان نامگذاری نمود. این عامل به مدیریت و منابع مالی مرتبط است. مهمترین متغیرهای شناسایی مؤثر بر این عامل شامل متغیر هزینه‌ها و منابع (وزن: ۰/۴۰)، متغیر مدیریت فضای آموزشی (وزن: ۰/۳۵) و متغیر تأمین امکانات (وزن: ۰/۲۵) به دست آمد.

- **هزینه‌ها و منابع:** توجه به منابع مالی و اقتصادی برای ایجاد فضاهای آموزشی و توسعه و نگهداری است که می‌تواند به ایجاد فضاهای مناسب کمک کند.

- **مدیریت فضای آموزشی:** ایجاد سیستم‌های مدیریتی کارآمد برای استفاده بهینه از فضاهای آموزشی که می‌تواند به افزایش کارایی و بهبود فرآیند یادگیری کمک کند.

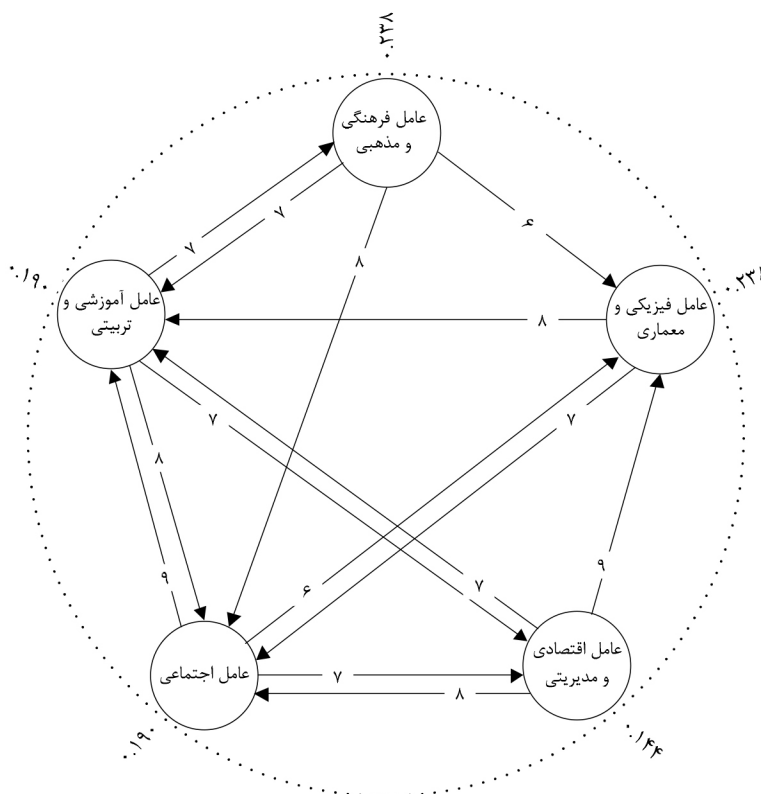
- **تأمین امکانات:** به فراهم کردن تجهیزات و وسایل لازم برای فعالیت‌های آموزشی اشاره دارد که برای تسهیل یادگیری و بهبود کیفیت آموزش، ضروری است.

تحلیل مسیر و استخراج روابط حاکم بر عوامل مؤثر

در ادامه انجام تحقیق پس از جمع‌آوری داده‌های حاصل از پرسشنامه، با استفاده از تحلیل عاملی، عوامل اصلی شناسایی و استخراج شد تا به درک عمیق‌تری از ساختار داده‌ها منجر شود. پس از آن با استفاده از تحلیل مسیر، روابط بین این عوامل و تأثیرات آنها بر متغیرهای وابسته بررسی شد. پس از تأیید روایی و پایایی ابزار و برآزش مدل اندازه‌گیری، مدل ساختاری پژوهش با استفاده از روش مدل‌سازی معادلات ساختاری مورد آزمون قرار گرفت ($RMSEA=0.058$ ، $CFI=0.92$ ، $GFI=0.91$). شاخص‌های برآزش مدل نهایی بیانگر برآزش مطلوب مدل با داده است ($x^2/df=2.84$). تحلیل مسیر

ترسیم شده‌اند و می‌تواند به شناسایی متغیرهای کلیدی و تأثیرات متقابل آنها کمک کند. در شکل (۱)، نمایشی ترسیمی از مدل نهایی پژوهش حاضر که به بررسی و تحلیل روابط حاکم بر عوامل مؤثر بر طراحی فضاهای آموزشی با تأکید بر آموزه‌های اسلامی می‌پردازد، ارائه شده است.

با استفاده از روش‌های آماری مانند تحلیل عاملی یا رگرسیون به مطالعه روابط علی و همبستگی‌های بین متغیرها می‌پردازد و به پژوهشگران اجازه می‌دهد تا تأثیر مستقیم و غیر مستقیم یک یا چند متغیر مستقل را بر یک متغیر وابسته بررسی کنند. این تحلیل معمولاً شامل ایجاد یک مدل ساختاری است که در آن مسیرهای روابط به وضوح

شکل ۱- نمایش ترسیمی مدل نهایی اصول طراحی فضاهای آموزشی از منظر آموزه‌های اسلام

- بر عامل آموزشی و تربیتی (۷) تأثیر مثبت دارد. ارزش‌های فرهنگی و مذهبی می‌توانند بر محتوا و روش‌های تدریس تأثیر بگذارند.
- تأثیر بر عوامل فیزیکی و معماری (۶) نیز وجود دارد. نیاز به فضاهای خاص مذهبی و فرهنگی می‌تواند طراحی فضاهای آموزشی را تحت تأثیر قرار دهد و طراحی فضاها باید با ارزش‌های فرهنگی و مذهبی سازگار باشد.

عامل اجتماعی

- بر عامل آموزشی و تربیتی (۹)، تأثیر مثبت دارد. روابط مثبت و تعاملات اجتماعی

همانطور که در شکل (۱) قابل مشاهده است، رابطه معناداری میان عوامل مؤثر وجود دارد و هر کدام از عوامل بر هم تأثیرگذار یا تأثیرپذیر هستند. در زیر تأثیر عوامل بر هم تشریح می‌گردد:

عامل فرهنگی و مذهبی

- بر عامل اجتماعی (۸) تأثیر مثبت دارد، زیرا فضایی معنوی و مذهبی می‌تواند همکاری و تعامل را تسهیل کند. تأثیرات فرهنگ و مذهب به عنوان پایه‌های ارتباطات اجتماعی و رفتارها عمل می‌کنند.

نیز وجود دارد. کیفیت آموزش می‌تواند به جلب توجه بیشتری به منابع و تأمین مالی منجر شود.

عامل اقتصادی و مدیریتی

- بر عامل فیزیکی و معماری (۹) تأثیر مثبت دارد. تخصیص بودجه کافی می‌تواند به طراحی و بهبود امکانات کمک کند.

- بر عامل اجتماعی (۸) تأثیر مثبت دارد. مدیریت خوب می‌تواند روابط مثبت را میان خانواده‌ها و مدرسه تقویت کند.

- تأثیر بر عامل آموزشی و تربیتی (۷) نیز وجود دارد. وجود منابع کافی می‌تواند به افزایش کیفیت برنامه‌های درسی و تدریس کمک کند.

در جدول (۵)، تأثیر متقابل عوامل مؤثر آورده شده است. بررسی این جدول می‌تواند به طراحان و مدیران آموزشی کمک کند تا روابط بین عوامل مختلف را بهتر درک کنند و بر اساس این روابط، تصمیم‌های بهتری در زمینه طراحی فضاهای آموزشی بگیرند. این تأثیرات عددی نشان‌دهنده میزان ارتباط و وابستگی میان عوامل مختلف در طراحی فضاهای آموزشی است. شناخت این روابط می‌تواند به بهبود فرآیند طراحی و افزایش کیفیت فضاهای آموزشی بر اساس آموزه‌های اسلام کمک کند.

می‌توانند به شدت به بهبود یادگیری کمک کنند.

- بر عامل اقتصادی و مدیریتی (۷)، تأثیر مثبت دارد. مشارکت جامعه و خانواده‌ها می‌تواند تأثیر زیادی بر تأمین منابع و بودجه داشته باشد.

- تأثیر بر عامل فیزیکی و معماری (۶) نیز وجود دارد. نیاز به فضاهای مشترک و تعاملات اجتماعی بر طراحی فضا تأثیر دارد.

عامل فیزیکی و معماری

- بر عامل آموزشی و تربیتی (۸)، تأثیر مثبت دارد. طراحی مناسب می‌تواند به راحتی و تمرکز دانش‌آموزان کمک کند.

- بر عامل اجتماعی (۷)، تأثیر مثبت دارد. فضاهای طراحی شده به صورت گروهی و اجتماعی می‌توانند تعاملات مثبت را تقویت کنند.

عامل آموزشی و تربیتی

- بر عامل فرهنگی و مذهبی (۷) تأثیر مثبت دارد. برنامه‌های درسی می‌توانند به تقویت ارزش‌ها و اصول فرهنگی کمک کنند.

- بر عامل اجتماعی (۸) تأثیر مثبت دارد. روش‌های تدریس می‌توانند روحیه همکاری و تعامل را تقویت کنند.

- تأثیر بر عامل اقتصادی و مدیریتی (۷)

جدول ۵- جدول تأثیر متقابل عوامل مؤثر

عوامل	فرهنگی و مذهبی	اجتماعی	فیزیکی و معماری	آموزشی و تربیتی	اقتصادی و مدیریتی
فرهنگی و مذهبی	۱۰	-	-	۷	-
عوامل اجتماعی	۸	۱۰	۷	۸	۸
فیزیکی و معماری	۶	۶	۱۰	-	۹
آموزشی و تربیتی	۷	۹	۸	۱۰	۷
اقتصادی و مدیریتی	-	۷	-	۷	۱۰

اصول طراحی فضاهای آموزشی بر اساس آموزه‌های مبانی اسلامی، می‌توانیم از ترکیب عوامل مختلف و تأثیرات متقابل آنها استفاده کنیم. برای این منظور در پژوهش حاضر از

استخراج مدل ریاضی ارزیابی طراحی فضاهای آموزشی بر اساس آموزه‌های مبانی اسلامی برای تدوین یک مدل ریاضی ارزیابی

روش وزن‌دهی استفاده شد. روش وزن‌دهی، یکی از فنون مدیریتی و تحلیلی است که برای ارزیابی و اولویت‌بندی معیارها، عوامل یا متغیرها در تصمیم‌گیری استفاده می‌شود. این روش به‌ویژه در زمینه‌های طراحی، برنامه‌ریزی و ارزیابی پروژه‌ها، مانند طراحی فضاهای آموزشی، کاربرد دارد. وزن‌دهی، یکی از ابزار مهم برای تصمیم‌گیری و ارزیابی است که به کمک آن می‌توان معیارهای مختلف را به طور مؤثر مقایسه کرد و تأثیر هر یک را بر تصمیم نهایی تعیین کرد. با استفاده از روش‌های وزن‌دهی می‌توان طراحی فضاهای آموزشی را بر اساس عوامل مؤثر بهینه‌سازی کرد و فضایی مناسب و متناسب با نیازهای آموزشی و فرهنگی ایجاد نمود. در ادامه، مراحل و روش‌های وزن‌دهی در پژوهش حاضر به تفصیل تشریح می‌گردد.

شناسایی معیارها و عوامل

در پژوهش حاضر ابتدا از طریق مروری بر ادبیات موضوع، متغیرهایی که پژوهشگران شناسایی کردند استخراج شد. پس از آن با استفاده از روش پیمایشی و به کمک پرسشنامه متغیرهای شناسایی شده به سنجش جامعه آماری تحقیق و متخصصان معمار قرار گرفت و به کمک روش تحلیل عاملی و تحلیل مسیر عواملی، عوامل مؤثر استخراج شد و روابط حاکم میان آنها به دست آمد.

۱- تعیین اهمیت نسبی هر عامل: در مرحله بعد، اهمیت هر عامل نسبت به دیگر عوامل به کمک روش تحلیل سلسله‌مراتبی (AHP) به دست آمد. این روش برای تجزیه و تحلیل و اولویت‌بندی معیارها به کار می‌رود. در این روش، تصمیم‌گیرندگان نظرهای خود را در مقایسه هر دو عامل (مقایسات زوجی) ارائه می‌دهند و در نهایت وزن‌ها محاسبه می‌شوند.

۲- محاسبه وزن‌ها: وزن‌ها به طور مستقیم از امتیازات داده‌شده به هر عامل محاسبه می‌شود. وزن‌ها می‌توانند به صورت درصدی یا مقیاس ۰ تا ۱ باشند. برای مثال اگر مجموع امتیازات ۲۰ باشد و یک عامل ۵ امتیاز دریافت کند، وزن آن عامل به صورت زیر محاسبه می‌شود:

$$(1) \quad W\alpha = \frac{A\alpha}{\sum_{n=1}^{\infty} An} = \frac{5}{20} = 0.25$$

$W\alpha W\alpha$ = وزن هر عامل

A = امتیاز هر عامل

۳- تعیین وزن نهایی: به ازای هر عامل، وزن هر یک به کمک فرمول ۱ محاسبه شد (جدول ۴).

۴- استفاده از وزن‌ها در مدل ریاضی: در نهایت وزن‌ها در مدل ریاضی تصمیم‌گیری به کار رفت. با جای‌گذاری وزن‌ها در مدل ریاضی که برای طراحی فضای آموزشی ایجاد شد، تأثیر هر عامل بر نتیجه نهایی ارزیابی به دست آمد. سپس وزن‌ها در مدل ریاضی طراحی فضای آموزشی بر اساس آموزه‌های مبانی اسلامی جای‌گذاری شد.

$$(2) \quad Y = w_1.C + w_2.S + w_3.P + w_4.E + w_5.M$$

$$(3) \quad C = w_6.T + w_7.A + w_8.L$$

$$(4) \quad S = w_9.H + w_{10}.D + w_{11}.F$$

$$(5) \quad P = w_{12}.R + w_{13}.Q + w_{14}.W + w_{15}.G$$

$$(6) \quad E = w_{16}.B + w_{17}.N + w_{18}.J$$

$$(7) \quad M = w_{19}.K + w_{20}.V + w_{21}.U$$

Y نشان‌دهنده کیفیت طراحی فضای آموزشی بر اساس آموزه‌های مبانی اسلامی است که با ترکیب وزن‌ها و امتیازات هر یک از عوامل به دست می‌آید (جدول ۴). سایر مشخصات و وزن‌های مربوطه در جدول (۶) آورده شده است.

جدول ۶ - مشخصات و وزن هر یک از عوامل و متغیرهای مؤثر

عوامل	مشخصه عامل	مشخصه وزن	وزن	متغیرها	مشخصه متغیر	مشخصه وزن	وزن
عوامل فرهنگی و مذهبی	C	w ₁	۰/۲۳۸	معنویت و عبادی بودن فضا	T	w ₆	۰/۴۰
				توجه به آموزه‌های اسلامی	A	w ₇	۰/۳۵
				تأثیر فرهنگ محلی	L	w ₈	۰/۲۵
عوامل اجتماعی	S	w ₂	۰/۱۹۰	تعامل اجتماعی	H	w ₉	۰/۴۰
				تنوع فرهنگی	D	w ₁₀	۰/۳۵
				توجه به خانواده	F	w ₁₁	۰/۲۵
عوامل فیزیکی و معماری	P	w ₃	۰/۲۳۸	هندسه و نظم	R	w ₁₂	۰/۳۰
				نور طبیعی و تهویه مناسب	Q	w ₁₃	۰/۳۰
				استفاده از مواد طبیعی	W	w ₁₄	۰/۲۰
				فراهم کردن فضاهای سبز	G	w ₁₅	۰/۲۰
عوامل آموزشی و تربیتی	E	w ₄	۰/۱۹۰	توجه به روش‌های آموزشی	B	w ₁₆	۰/۳۵
				تنوع فضاهای آموزشی	N	w ₁₇	۰/۳۵
				فعالیت‌های گروهی	J	w ₁₈	۰/۳۰
عوامل اقتصادی و مدیریتی	M	w ₅	۰/۱۴۲	هزینه‌ها و منابع	K	w ₁₉	۰/۴۰
				مدیریت فضای آموزشی	V	w ₂₀	۰/۳۵
				تأمین امکانات	U	w ₂₁	۰/۲۵

به اهمیت هر عامل، امکان اولویت‌بندی و اتخاذ تصمیم‌های بهتر را فراهم می‌آورد و با استفاده از نظر کارشناسان و تحلیل‌های منطقی، زمینه‌ساز تصمیم‌گیری‌های آگاهانه‌تر می‌شود.

بحث و تفسیر یافته‌ها

یافته‌های این پژوهش ضمن تأیید نتایج مطالعات پیشین درباره اهمیت عناصر معماری اسلامی (ر.ک: Arjmand et al., 2018; Hidayah et al., 2024) از این نظر دارای نوآوری است که به صورت کمی نشان می‌دهد که عامل فرهنگی- مذهبی

مدل ریاضی ارائه‌شده، امکان ارزیابی کمی و دقیق تأثیر عوامل مختلف بر طراحی فضای آموزشی را فراهم می‌کند و به بهبودهای لازم بر اساس نتایج به‌دست‌آمده کمک می‌کند. این مدل به وضوح نشان می‌دهد که هر عامل چگونه بر طراحی فضای آموزشی تأثیر می‌گذارد و به مدیران و طراحان در اتخاذ تصمیم‌های آگاهانه‌تر یاری می‌رساند. همچنین با تأکید بر اصول و مبانی اسلامی، این مدل به طراحان و مدیران آموزشی کمک می‌کند تا فضاهای آموزشی مؤثری طراحی کنند و از ترکیب و تعامل عوامل به بهترین نحو بهره ببرند. به علاوه این روش با وزن‌دهی

(وزن ۲۳۸/۰) و عامل فیزیکی - معماری (وزن ۲۳۸/۰)، بیشترین تأثیر را بر کیفیت فضای آموزشی دارند. در ادامه نتایج به دست آمده درباره هر یک از عوامل تفسیر می‌گردد.

- عامل فرهنگی - مذهبی: این عامل، بالاترین وزن (۲۳۸/۰) را در مدل نهایی داشته است که نشان‌دهنده نقش بنیادین باورها و ارزش‌های اسلامی در شکل‌دهی به فضاهای آموزشی است. این یافته با تأکید بر «حس معنویت» و «ارزش‌های اسلامی» با نتایج عباس و همکاران (۲۰۲۴) درباره «معماری متناسب با فرهنگ اسلامی» همخوانی کامل دارد. پژوهش حاضر نشان داد که این عامل نه تنها یک مؤلفه کیفی، بلکه تأثیرگذارترین متغیر در مدل کمی است و با ضرایب ۸ و ۷ به ترتیب بر عوامل اجتماعی و آموزشی اثر می‌گذارد. این بدان معناست که هرگونه برنامه‌ریزی برای بهبود تعاملات اجتماعی یا روش‌های آموزشی در فضاهای مدارس، نیازمند زمینه‌سازی فرهنگی و مذهبی مناسب است.

- عامل فیزیکی و معماری: با همان وزن عامل فرهنگی - مذهبی (۲۳۸/۰)، دومین عامل تأثیرگذار شناسایی شد. متغیرهای «هندسه و نظم» و «نور طبیعی و تهویه» با وزن ۳۰/۰، مهم‌ترین مؤلفه‌های این عامل بودند. این نتیجه با پژوهش‌های تری‌آیودها و همکاران (۲۰۱۹) و صالحه و پوسوی‌سازاری (۲۰۱۴) که بر اهمیت نورپردازی و تهویه تأکید داشته‌اند، همسو است. نکته حائز اهمیت، تأثیرپذیری بالای این عامل از عامل اقتصادی - مدیریتی (۹) است که نشان می‌دهد تحقق اهداف معماری اسلامی در گرو تأمین منابع مالی و مدیریت کارآمد است.

- عامل اجتماعی: وزن (۱۹۰/۰) این عامل نشان‌دهنده اهمیت تعاملات انسانی در طراحی فضاهاست. متغیر «تعامل اجتماعی» با وزن ۴۰/۰، مهم‌ترین مؤلفه این عامل

بود که با یافته‌های بویل (۲۰۱۸) و موسی الزهرانی و همکاران (۲۰۲۳) درباره «فضاهای همکاری و تبادل نظر» همخوانی دارد. روابط ساختاری نشان داد که این عامل به شدت از عامل فرهنگی - مذهبی (۸) تأثیر می‌پذیرد و خود نیز بر عامل آموزشی - تربیتی (۹) تأثیر می‌گذارد. این زنجیره نشان‌دهنده مسیر تأثیرگذاری فرهنگ بر آموزش از طریق بستر اجتماعی است.

- عامل آموزشی و تربیتی: وزن این عامل (۱۹۰/۰) نشان می‌دهد که روش‌های نوین آموزشی و تنوع فضاها، هرچند مهم هستند، در مقایسه با عوامل هویتی و کالبدی در اولویت‌های بعدی قرار می‌گیرند. با این حال تأثیرگذاری بالای این عامل بر عامل اجتماعی (۸) و عامل فرهنگی (۷) نشان‌دهنده رابطه دوسویه و پیچیده میان این مفاهیم است.

- عامل اقتصادی و مدیریتی: کمترین وزن (۱۴۴/۰) را در میان عوامل دارد. این بدان معنا نیست که این عامل بی‌اهمیت است، بلکه نشان می‌دهد در یک طراحی آرمانی مبتنی بر اصول اسلامی، اولویت اول با مفاهیم هویتی و کالبدی است و منابع مالی به عنوان بستر و پشتیبان عمل می‌کنند، نه هدف غایی. تأثیرگذاری بسیار بالای این عامل بر عامل فیزیکی - معماری (۹)، نقش حیاتی آن را در تحقق عملی اهداف طراحی آشکار می‌سازد.

نوآوری و ارزش افزوده پژوهش

نوآوری پژوهش حاضر در دو بعد قابل تبیین است: نخست اینکه برخلاف اکثر پژوهش‌های پیشین که به صورت توصیفی به اصول طراحی پرداخته‌اند، این مطالعه با رویکردی تحلیلی - کمی و با استفاده از روش‌های آماری پیشرفته (تحلیل عاملی و مدل‌سازی معادلات ساختاری) به واکاوی روابط پنهان بین عوامل پرداخته است. این رویکرد، امکان شناسایی الگوهای

پنجیده و دوسویه تأثیرگذاری را فراهم کرده است. دوم اینکه ارائه یک مدل ریاضی وزن دار (فرمول‌های ۲-۷) که قابلیت کاربرد عملی در فرآیند تصمیم‌گیری و ارزیابی پروژه‌های طراحی فضاهای آموزشی را دارد، از وجوه تمایز اصلی این پژوهش محسوب می‌شود. این مدل به طراحان امکان می‌دهد تا با در نظر گرفتن اولویت‌های اسلامی، تخصیص بهینه‌ای از منابع خود داشته باشند و پیش از اجرا، طرح‌های مختلف را از نظر میزان انطباق با اصول اسلامی ارزیابی کنند.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

این پژوهش با هدف شناسایی و تحلیل عوامل مؤثر بر طراحی فضاهای آموزشی مبتنی بر آموزه‌های اسلامی و ارائه مدلی کمی برای ارزیابی این عوامل انجام شد. نتایج حاصل از تحلیل عاملی و مدل‌سازی معادلات ساختاری نشان داد که پنج عامل اصلی فرهنگی - مذهبی، فیزیکی - معماری، اجتماعی، آموزشی - تربیتی و اقتصادی - مدیریتی در این زمینه نقش دارند (شکل ۱). یافته‌ها نشان داد که عوامل اجتماعی، فرهنگی و مذهبی، نقش بنیادی در شکل‌دهی به تعاملات مثبت و افزایش کیفیت یادگیری دارند. عامل فیزیکی و معماری تحت تأثیر این عوامل قرار دارد و می‌تواند به بهبود روند یادگیری و رضایت دانش‌آموزان کمک کند. از سوی دیگر، عوامل اقتصادی و مدیریتی به عنوان پشتیبان اهداف آموزشی عمل کرده، تخصیص مناسب منابع می‌تواند به بهبود طراحی و نگهداری فضاهای آموزشی یاری رساند. مدل ریاضی ارائه‌شده در این پژوهش (فرمول‌های ۲-۷) با تلفیق وزن‌های حاصل از روش تحلیل سلسله‌مراتبی (AHP) و روابط ساختاری، ابزاری عملی برای طراحان و مدیران آموزشی فراهم می‌کند تا بتوانند طرح‌های پیشنهادی خود را به صورت کمی ارزیابی و اولویت‌بندی نمایند. بر اساس یافته‌های

این پژوهش، پیشنهادهای زیر برای طراحان، معماران و مدیران آموزشی ارائه می‌شود:

- **اولویت‌دهی به عوامل فرهنگی - مذهبی:** در طراحی فضاهای آموزشی با رویکرد اسلامی، توجه به مؤلفه‌هایی نظیر وجود نمازخانه، فضاهای دعا و تفکر و استفاده از نمادها و تزئینات اسلامی باید در اولویت قرار گیرد.

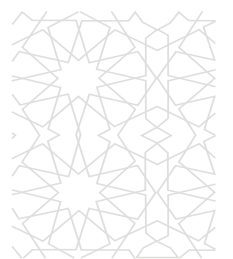
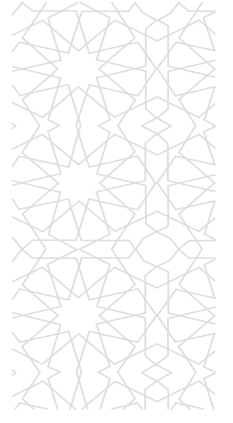
- **توجه هم‌زمان به عوامل کالبدی و اجتماعی:** طراحی فضاها باید به گونه‌ای باشد که ضمن رعایت اصول معماری اسلامی (هندسه، نور، تهویه)، تعاملات اجتماعی و همکاری گروهی را نیز تسهیل کند.

- **انعطاف‌پذیری در طراحی فضاهای آموزشی:** با توجه به تنوع روش‌های آموزشی، فضاها باید قابلیت تنظیم و تغییر کاربری داشته باشند تا پاسخگوی نیازهای متنوع یادگیری باشند.

- **تخصیص بهینه منابع مالی:** مدیران آموزشی باید با آگاهی از اولویت‌های طراحی اسلامی، بودجه‌ریزی مناسبی برای تحقق اهداف کیفی فضاهای آموزشی انجام دهند.

- **ارزیابی طرح‌ها با مدل پیشنهادی:** توصیه می‌شود سازمان‌های متولی ساخت فضاهای آموزشی، طرح‌های پیشنهادی را با استفاده از مدل ریاضی ارائه‌شده در این پژوهش ارزیابی و رتبه‌بندی کنند.

این پژوهش با محدودیت‌هایی نیز مواجه بوده است که می‌توان به محدودیت جغرافیایی (تمرکز بر شهر تهران) و محدودیت دسترسی به برخی خبرگان اشاره کرد. تحقیقات آینده باید به بررسی دقیق‌تر این تعاملات و تأثیرات در محیط‌های آموزشی پرداخته، بهترین شیوه‌ها و مدل‌های طراحی را شناسایی کنند تا به بهبود کیفیت آموزش در سطوح مختلف کمک نماید. این امتیازدهی به طراحان و مدیران آموزشی کمک می‌کند

تا بر اساس اهمیت هر عامل، اولویت‌های طراحی و تصمیم‌گیری را مشخص کنند و محیط‌های آموزشی مناسبی ایجاد نمایند.

پی‌نوشت

۱. داشتن حداقل ده سال سابقه اجرایی یا آموزشی، دارا بودن مدرک تحصیلات تکمیلی در رشته معماری یا مدیریت آموزشی و سابقه پژوهش یا تألیف در حوزه معماری اسلامی به عنوان معیارهای انتخاب خبرگان در نظر گرفته شد.
۲. منظور از قابلیت اتکایی (میزان پایایی) آن است که اگر آزمون دوباره تکرار شود، نتایج دو مرحله، چه مقدار به هم نزدیک خواهد بود.

۳. منظور از میزان روایی آن است که سؤالات تا چه میزان، موضوع مورد پژوهش را مورد پرسش قرار می‌دهند. به عبارتی روایی مستلزم آن است که ابزار پژوهش، همان تغییری را اندازه‌گیری کند که پژوهشگر قصد اندازه‌گیری آن را دارد.

۴. روایی محتوایی^۱ یک ابزار اندازه‌گیری به سؤالاتی تشکیل‌دهنده آن بستگی دارد. اگر سؤالاتی ابزار معرف و ویژگی‌ها و مهارت‌های ویژه‌ای باشد که محقق قصد اندازه‌گیری آنها را داشته باشد، آزمون دارای روایی محتواست. در تحقیق حاضر، هنگام طراحی سؤالات از جدول هدف-محتوا برای تأیید روایی محتوایی سؤالات استفاده شد.

۵. یک آزمون خاص به میزانی دارای اعتبار سازه‌ای^۲ است که بتواند ساختاری را بسنجد که ادعای اندازه‌گیری آن را دارد. روایی سازه بر این مطلب تأکید می‌کند که آزمون تا چه اندازه ساختار نظری یا صفت مورد نظر را اندازه می‌گیرد. از جمله شیوه‌هایی که برای تعیین روایی سازه به کار می‌رود شامل موارد زیر است: تفاوت‌های گروهی، تغییرات، روایی همگرا و واگرا، روایی چند

روشی - چند صفتی و روایی عاملی^۳.
۶. ضریب تمیز، قدرت سؤال را در تشخیص بین گروه قوی و گروه ضعیف پاسخ‌دهندگان نشان می‌دهد. ضریب تمیز، نوعی ضریب توافق سؤال با نمره کل آزمون است. همبستگی بین نمره کل آزمون و سؤال نشان می‌دهد که آیا سؤال، گروهی را که نمره کل آزمون آنها بالاست (گروه قوی) و گروهی را که نمره کل آزمون آنها پایین است (گروه ضعیف) از یکدیگر تمیز می‌دهد. هر قدر ضریب تمیز بزرگتر باشد، قوه تمیز آن سؤال بیشتر و هر قدر این ضریب کوچکتر باشد، قوه تمیز آن کمتر است.

۷. همسانی درونی یعنی سؤالات یک پرسشنامه از دید پاسخ‌دهنده دارای تجانس هستند. همسانی درونی، رویکردی برای برآورد پایایی نمره‌های آزمون است که در آن، سؤالات آزمون به طور مجزا بررسی می‌شوند. برای تعیین پایایی سؤالات می‌توان از ضریب آلفای کرونباخ استفاده کرد.

منابع

بختیار نصرآبادی، آمنه و حسنعلی بختیار نصرآبادی و مریم انصاری (۱۳۹۲) «تحلیلی بر مؤلفه‌های زیبایی‌شناختی در معماری فضاهای آموزشی با توجه به رویکرد اسلامی»، تربیت اسلامی، سال هشتم، شماره ۱۷، صص ۲۹-۴۹.

https://islamicedu.rihu.ac.ir/article_10.html.

حیاتی، حامد و علی رضا رحمت‌نیا و حسین کاوری‌زاده (۱۳۹۸) «گونه‌شناسی معماری مدارس سنتی با تأکید بر تأثیر سیاست‌های آموزشی (مطالعه موردی: دوره صفویه)»، باغ نظر، سال شانزدهم، شماره ۸۱، صص ۶۱-۸۲.

1. Content Validity

2. Construct validity

3. Factor Analysis

https://islamicedu.rihu.ac.ir/article_10.html.

عظمتی، حمیدرضا، زینت امینی فر و سمیه پورباقر (۱۳۹۵) «الگوی چیدمان فضایی مدارس نوین مبتنی بر اصول مدارس اسلامی در راستای ارتقای یادگیری افراد»، نشریه نقش جهان، دوره ۶ شماره ۲، شماره پیاپی ۱۴، صص ۱۶-۲۳.

20.1001.1.23224991.1395.6.2.6.6

علاقه‌مند، سپیده و بختیار نصرآبادی، آمنه، حسنعلی بختیار نصرآبادی و مریم انصاری (۱۳۹۲) «تحلیلی بر مؤلفه‌های زیبایی‌شناختی در معماری فضاهای آموزشی با توجه به رویکرد اسلامی»، تربیت اسلامی، سال هشتم، شماره ۱۷، صص ۲۹-۴۹.

https://islamicedu.rihu.ac.ir/article_10.html.

علاقه‌مند، سپیده و سعید صالحی و فرهنگ مظفر (۱۳۹۶) «مطالعه تطبیقی معماری و محتوای مدارس ایران از دوره سنتی تا نوین»، باغ نظر، سال چهاردهم، شماره ۴۹، صص ۵-۲۰.

https://bagh-sj.com/article_47427.html.

غلامی، فاطمه و حامد حیاتی (۱۳۹۸) «مفهوم آموزش و تأثیر آن در معماری مسجد- مدرسه‌های دوره قاجار»، فناوری آموزش، دوره ۱۳، شماره ۴، صص ۷۴۳-۷۶۱.

<https://doi.org/10.22061/jte.2019.3253.1843>.

مظفر، فرهنگ و سیده سمیه میرمرادی (۱۳۹۳) «بررسی الگوهای رایج چیدمانی مدارس ایرانی با توجه به اصول ارتباط

<https://doi.org/10.22034/bagh.2019.141198.3691>.

حیاتی، حامد و مهسا بهداروند (۱۴۰۱) «بررسی تحول سازمان‌دهی فضایی در معماری مدارس دوره اسلامی (مطالعه تطبیقی دوره‌های سلجوقی، تیموری، صفوی و قاجار)»، نشریه پژوهش‌های معماری اسلامی، سال دهم، شماره ۱، صص ۱۰۱-۱۲۶.

doi: 10.52547/jria.10.1.3.

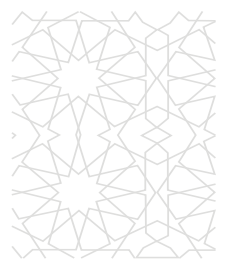
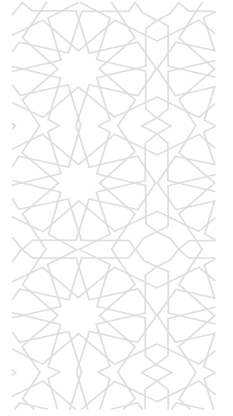
خدابخشی، سحر و آمنه بختیار نصرآبادی و حسنعلی بختیار نصرآبادی و مریم انصاری (۱۳۹۲) «تحلیلی بر مؤلفه‌های زیبایی‌شناختی در معماری فضاهای آموزشی با توجه به رویکرد اسلامی»، تربیت اسلامی، سال هشتم، شماره ۱۷، صص ۲۹-۴۹.

https://islamicedu.rihu.ac.ir/article_10.html.

خدابخشی، سحر، منوچهر فروتن و امیر سمیعی (۱۳۹۴) «بررسی سیر تحول فضای معماری مدارس بر اساس ارزیابی نقش نظام آموزشی حاکم بر آنها (نمونه موردی: مدرسه سپهسالار، دارالفنون و دبیرستان البرز)»، نشریه باغ نظر، سال دوازدهم، شماره ۳۷، صص ۶۱-۷۴.

https://bagh-sj.com/article_12937.html.

عظمتی، حمیدرضا و بختیار نصرآبادی، آمنه، حسنعلی بختیار نصرآبادی و مریم انصاری (۱۳۹۲) «تحلیلی بر مؤلفه‌های زیبایی‌شناختی در معماری فضاهای آموزشی با توجه به رویکرد اسلامی»، تربیت اسلامی، سال هشتم، شماره ۱۷، صص ۲۹-۴۹.

Peradaban Islam), 8(1), 134- 146.
DOI: <http://dx.doi.org/10.30829/juspi.v8i1.19895>.

Arjmand, R., Mirsafa, M., & Talebi, Z. (2018) Islamic educational spaces: Architecture of madrasah and Muslim educational institutions. *International Handbooks of Religion and Education*, 469- 510. DOI:https://doi.org/10.1007/978-3-319-64683-1_54.

Asadi, L., & Majidi, H. (2016) Typology of School- Mosque in Ilkhani, Timurid, Safavid and Qajar Eras. *International Journal of Science, Technology and Society*, 9(2), 143- 149. DOI:10.11648/j.ijsts.s.2015030201.37.

Boyle, H. N. (2018) Islamic Education in West and Central Africa. AR & H. Daun (Ed.), *Handbook of Islamic Education*. Springer.
DOI 10.1007/978-3-319-53620-0_36-1

Hardaker, G., & Sabki, A. A. (2018a) The Diversity of Islamic Educational Institutions. In *Pedagogy in Islamic Education: The Madrasah Context* (pp. 17- 25). Emerald Publishing Limited.
Doi: <https://doi.org/10.1108/978-1-78754-531-120181002>.

Hardaker, G., & Sabki, A. A. (2018b) The Rise of the Islamic Institution. In *Pedagogy in Islamic*

میان کلاس درس و فضاهای بیرونی»، نشریه معماری و شهرسازی آرمان شهر، دوره ۷، شماره ۱۳، صص ۹۳-۱۰۵.
https://www.armanshahrjournal.com/article_33439.html.

نظرپور، محمدتقی، احمد حیدری و سید مرتضی سرمدی (۱۴۰۰) «تحلیل و بررسی پیکربندی معماری فضاهای آموزشی مدارس ایرانی- اسلامی: مقایسه تطبیقی فضای عمومی و آموزشی در مدارس ایرانی اسلامی و مدل‌های چیدمانی معاصر»، تعلیم و تربیت، دوره سی‌هفتم، شماره ۲، صص ۱۴۷-۱۷۶.
<http://qjoe.ir/article-1-3128-fa.html>.

نقره‌کار، عبدالحمید، سمانه تقدیر و صدیقه معین مهر (۱۳۹۴) «اصولی برای معماری فضاهای آموزشی مبتنی بر تعریف انسان و معماری از منظر اسلام»، معماری و شهرسازی ایران، سال دهم، شماره ۱، صص ۱۰۱-۱۱۸.
https://elmnet.ir/doc/1403312-12122?elm_num=1.

وثیق، بهزاد و رضا قدردان قراملکی (۱۳۹۵) «مفهوم آموزش و تأثیر آن در معماری مدارس اسلامی (مقایسه تطبیقی مدارس سلجوقی و صفوی)»، نشریه پژوهش‌های معماری اسلامی، دوره چهارم، شماره ۳، صص ۴۰-۵۶.
<https://jria.iust.ac.ir/article-1-546-fa.html>.

Abbas, N., Rochmawan, A. E., & Astoko, D. B. (2024) The Role of Classical Islamic Educational Institutions before the Emergence of Madrasah. *JUSPI (Jurnal Sejarah*

DOI: <https://doi.org/10.32923/kjmp.v6i1.4029>

Sarabi, A., & Molanaei, S. (2016) Iranian educational environments; architectural studies of madrased building in Azerbaijan- Iran. IIOAB JOURNAL, 7, 237- 246.

<https://www.researchgate.net/profile/Amir-Sarabi/publication/309677220>.

Soleha, S., & Pusvisasari, L. (2024) Islamic Education During the Abbasid Dynasty and the Development of Modern Islamic Education. Maklumat: Journal of Da'wah and Islamic Studies, 2(1), 28- 38.

DOI: <https://doi.org/10.61166/maklumat.v2i1.10>.

Triayudha, A., Pramitasary, R. N., Anas, H. A., & Mahfud, C. (2019) Relations between mosque and social history of Islamic education. Hunafa: Jurnal Studia Islamika, 16(1), 142- 153.

DOI: <https://doi.org/10.24239/jsi.v16i1.531>.

Education: The Madrasah Context (pp. 3- 16). Emerald Publishing Limited.

Doi: <https://doi.org/10.1108/978-1-78754-531-120181001>

Hidayah, N., Faridi, F., & Ishomuddin, I. (2024) ISLAMIC EDUCATION INTITUTIONS IN THE CLASSICAL PERIOD (UMAYYAD AND ABBA SID PERIODS). Jurnal PAI Raden Fatah, 6(1), 89- 114.

<https://eprints.umm.ac.id/id/eprint/5057>.

Mossa Alzahrani, A., Ahmed Gaber, A. A., & Youssef Mohamed, K. (2023) Architecture Education in Islamic Architecture (Analytical Study and Future Visions). International Journal of Architectural Engineering and Urban Research, 6(2), 401- 426.

https://journals.ekb.eg/article_353021.html.

Romadhon, R., & Asari, H. (2023) The Intellectual Social History of Islamic Education: The Thoughts of Muslim Intellectuals in the Field of Islamic Religious Sciences. Sustainable Jurnal Kajian Mutu Pendidikan, 6(1), 292- 300.